

МОВОЗНАВСТВО

ОРГАН ВІДДІЛУ ЛІТЕРАТУРИ,
МОВИ І МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР

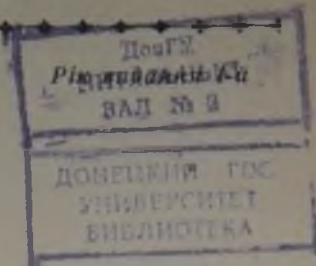
1

СІЧЕНЬ-ЛЮТИЙ

1967

Журнал виходить 6 разів на рік

ВИДАВНИЦТВО „НАУКОВА ДУМКА“

ЗМІСТ

І. К. БІЛОДИД, О. С. МЕЛ'НИЧУК. Актуальні завдання сучасного мовознавства	3
ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО ЖИТТЯ МОВИ	
В. М. РУСАНІВСЬКИЙ. Методи дослідження граматичного матеріалу і теорія граматики	10
Л. С. ПАЛАМАРЧУК. Основні здобутки й першочергові завдання української лексикографії	19
В. С. ПЕРЕБИЙНІС. Проблеми структурної лінгвістики та її розвиток на Україні	28
Р. В. БОЛДИРЕВ. Структурно-семантичні явища синтаксису російської розмовної мови на Україні (прийменникові конструкції)	37
ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ	
Л. Л. ГУМЕЦЬКА. Історичний словник української мови (деякі питання теорії і практики укладання словника)	44
М. КОЧЕРГАН. З історії українських назв місяців	50
КУЛЬТУРА УСНОЇ І ПИСЕМНОЇ МОВИ	
В. В. КОПТИЛОВ. Барви слова	62
А. П. КРИТЕНКО. Звукові варіанти слова	69
С. Я. ЄРМОЛЕНКО. Синтаксис поетичного мовлення Миколи Бажана	76
Етимологічні замітки	82
Семантичні відтінки слів	85
РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ	
М. Л. ХУДАШ. Пам'ятки української мови	88
НАУКОВЕ ЖИТТЯ	
Хроніка	94

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

І. К. БІЛОДІД (головний редактор)
В. С. ВАЩЕНКО, Л. Л. ГУМЕЦЬКА, М. А. ЖОВТОВРЮХ,
В. М. КАЛЮЖНА (відповідальний секретар), Ф. П. МЕД-
ВЕДІВ, А. П. МЕДУШЕВСЬКИЙ, О. С. МЕЛЬНИЧУК,
Л. С. ПАЛАМАРЧУК, В. С. ПЕРЕБИЙНІС, М. М. ПИ-
ЛИНСЬКИЙ (заступник головного редактора),
В. М. РУСАНІВСЬКИЙ (заступник головного редактора),
М. Д. ЧЕБУРКО.

Адреса редакції: Київ-1, Кірова, 4, тел. Б9-26-82.

ЯЗЫКОЗНАНИЕ. № 1. 1967

(на українском язике)

Выходит шесть раз в год

Редактор Г. І. Неруш

Технічний редактор Л. А. Стражник

Коректори Л. К. Німенко та Л. Л. Дачилова

БФ 01616. Зам. № 421. Тираж 4317. Формат паперу 70x108¹/₁₆. Друк фіз аркушів 6. Умовн. друк.
аркушів 8,4. Обліково-видавн аркушів 9,16. Здамо до складання 21 XI 1966 р. Підписано до друку
11 I 1967 р.

Видавництво «Наукова думка», Київ, Репіна, 3.

Київська книжкова друкарня № 5 Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР,
Київ, Репіна, 4.

АКТУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ СУЧАСНОГО МОВОЗНАВСТВА

Процес перетворення науки у вирішальний фактор «могутнього зростання продуктивних сил суспільства», який відбувається на сучасному етапі комуністичного будівництва, знаменує початок нової, глибоко відмінної фази в розвитку різноманітних галузей знання. Підкреслення в Програмі партії і документах XXIII з'їзду КПРС дедалі зростаючої ролі суспільних наук у великій перетворюючій діяльності людства на його шляху до комунізму дає глибоке розуміння того, що й суспільні науки, поряд з природничими, технічними і математичними, певною своєю стороною підлягають цьому загальному процесові чи, принаймні, зазнають на собі його впливу. У зв'язку з цим виникає потреба в чіткому визначенні суспільної ролі і основних завдань на сучасному етапі розвитку кожної соціальної науки, в тому числі й мовознавства.

Призначення і роль мовознавства визначаються, з одного боку, суспільними функціями і значенням його об'єкта — мови як знаряддя мислення (в тому числі й розвитку людського мозку як органу мислення) і основного засобу зносин між людьми в їх повсякденній багатогранній діяльності і разом з тим як однієї з найважливіших ознак, за якими людство поділяється на окремі етнічні, зокрема національні, об'єднання. У період переходу від соціалізму до комунізму питома вага мовознавства в колі суспільних наук виразно збільшується. Це зумовлено чотирма основними факторами: істотною роллю національних мов у піднесенні комуністичної свідомості і виробничої активності найширших мас трудящих, важливим місцем національних мов у процесі розвитку, взаємодії і зближення соціалістичних націй, збільшенням ролі різних мовних систем у науково-пізнавальній діяльності і технічному прогресі суспільства і, нарешті, загостренням ідеологічної боротьби на ґрунті мовознавства. Як наука, що має своїм об'єктом одну з основних ознак кожної нації, мовознавство відповідною своєю стороною безпосередньо пов'язується з національним питанням, яке в сучасних умовах, в епоху переходу від капіталізму до соціалізму, виявляє деякі нові аспекти і потребує дальшої творчої розробки з позицій лєнінізму. З другого боку, суспільна роль мовознавства залежить від ступеня його теоретичної зрілості і практичної ефективності, від того, якою мірою лінгвістичні студії забезпечують суспільству можливість активного впливу на сучасний стан всебічної мовної практики (в сферах виробничої і духовної діяльності людини) в напрямі її дальшого вдосконалення. Висловлений Сталіним під час лінгвістичної дискусії 1950 р. скептицизм з приводу можливості свідомого впливу суспільства на процеси мовного розвитку був позбавлений будь-яких підстав. Уже в «Німецькій ідеології» Маркс і Енгельс недвозначно висловились у тому розумінні, що людство кінець кінцем повністю візьме мову під свій контроль¹. Численні факти дедалі інтенсивнішого впливу сучасного мовознавства на мовну

¹ Програма КПРС, Держполітбюро УРСР, К., 1961, стор. 110.

² Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 3, стор. 407.

практику суспільства не залишають ніякого сумніву в справедливості цього прирочення основоположників марксизму.

Своєрідне завдання мовознавства, єдине для всіх етапів його розвитку, — підвищення до всебічного вивчення мови в усіх її проявах і складових частинах, її загальних властивостей і функцій, її конкретних особливостей і стосунків між мовами. На кожному окремому етапі розвитку мовознавства це основне його завдання набуває щоразу нового конкретного змісту і спрямування залежно від безпосередніх потреб суспільства і від досягнутих уже успіхів науки. Сучасний період, який відзначається особливо виразним зростанням елемента свідомості носіїв мови в практичному користуванні мовою, ставить перед мовознавством небувало великий комплекс теоретичних і практичних завдань. Питання культури мови, ефективності мовних засобів, використання мови в техніці, взаємовідношень між різними мовами привертють увагу все ширших кіл радянської і світової громадськості. Актуальність цих питань є наслідком особливо важливої, хоч і не завжди безпосередньо помітної ролі мови в безперервному вдосконаленні суспільного виробництва, суспільних стосунків, у безперервному розвитку науки і культури, в поглибленні міжнародних зв'язків. Усе це викликає зростаюче суспільного значення мовознавства на сучасному етапі, дальшу конкретизацію його завдань і розширення перспектив його розвитку. Разом з тим це вимагає від радянських мовознавців розв'язання дедалі складніших теоретичних, методичних і практичних проблем науки про мову. Таким чином, необхідність дальшого інтенсивного розвитку радянського мовознавства диктується самим життям, загальним ходом суспільних перетворень.

Уся сукупність різних видів мовознавчих робіт поділяється на дві великі сфери, одна з яких стосується вивчення окремих конкретних мов (т. зв. часткове мовознавство), а друга — вивчення загальних властивостей мови, стосунків між мовами та питань теорії і методології мовознавства (т. зв. загальне мовознавство і теоретичне мовознавство). Деякі напрями мовознавчих досліджень, зокрема історико-типологічне і порівняльно-історичне вивчення мов, окремими своїми сторонами входять до обох названих сфер.

Об'єкт часткового мовознавства — окремі конкретні мови — в різних країнах світу є різними залежно від того, яка мова чи сукупність мов і якою мірою становить безпосередній інтерес для населення відповідної країни. В умовах Української РСР основним об'єктом лінгвістичного дослідження є українська мова як рідна мова української соціалістичної нації. Дуже важливим об'єктом мовознавчої науки в УРСР є російська мова, яка виконує роль міжнародного засобу спілкування в межах усього Радянського Союзу і основного засобу зносин народів СРСР з народами інших країн світу. Як безпосередні об'єкти лінгвістичного дослідження в працях українських учених помітне місце повинні зайняти також білоруська і зарубіжні слов'янські мови, мови інших народів СРСР, найбільш поширені тепер зарубіжні мови — англійська, французька, німецька, іспанська, арабська, мови народів Сходу, класичні мови тощо.

Найголовнішою метою дослідження кожної конкретної мови, якою користується населення даної країни, є забезпечення високої культури її вживання в письмовій і усній практиці. Цій основній меті підпорядковані всі шкільні підручники, нормативні граматики, словники і науково-популярні посібники з фонетики, орфоєпії, граматики, лексикології і стилістики мови, з конкретних питань її будови, а також велика частина інших праць, присвячених висвітленню окремих сторін структури даної літературної мови. Завдання підвищення культури мовлення належить не стільки до складу загального підвищення духовної культури суспільства, скільки

до плану вдосконалення засобів і прийомів цілеспрямованої діяльності суспільства на всіх ділянках. Звичайно, критерії, за якими оцінюються культура мовлення, безпосередньо ґрунтуються на принципах суто наукового і естетичного характеру, і за цими найбільш зовнішніми ознаками поняття культури мовлення може бути поставлене в один ряд з такими поняттями, як загальний рівень освіченості суспільства, рівень його естетичної культури тощо. Але наукові і естетичні критерії культури мовлення є лише своєрідним відображенням у суспільній свідомості винятково важливої ролі строгої нормативності в користуванні ustalеними засобами загальноприйнятої мовної системи для забезпечення безперешкодного і адекватного обміну думками і чіткої взаємодії між усіма членами суспільства. З цього погляду поняття культури мовлення в певних аспектах зближується з такими поняттями, як наукова організація праці, культура виробництва і т. ін., а мовознавство в відповідній частині його змісту, поряд з названими акад. М. Б. Митіним у цьому зв'язку конкретною економікою і інженерною психологією², може бути віднесене до тієї частини суспільних наук, які за комунізму перетворюються в безпосередню продуктивну силу.

Культура мовлення не обмежується дотриманням загальноприйнятих норм у вживанні наявних мовних засобів. Не менш важливе значення для ефективності мовного спілкування має вдалий, здійснюваний у відповідності з ustalеними структурними особливостями даної мови відбір з можливих варіантів нових мовних засобів, необхідних для задоволення нових потреб висловлення. Якщо нормативне вживання наявних мовних засобів забезпечує сталість мовної системи, єдність літературної мови для багатьох поколінь її носіїв, то найбільш раціональне введення нових мовних засобів робить непомітними або загальноприйнятими ті відхилення від ustalеної мовної структури, які неминуче з'являються в ході поступового розвитку мови.

Створення нових, дедалі ґрунтовніших праць з різних питань культури рідної мови, розрахованих на найширші маси її носіїв, є одним з найважливіших завдань мовознавців кожної країни. В умовах УРСР, як і ряду інших радянських і зарубіжних соціалістичних республік, до цього завдання приєднується й інше — завдання чіткого загальноприступного висвітлення структури російської мови, вживаної для взаєморозуміння між різними націями, а також структури важливих для міжнародних зв'язків іноземних мов. Велике значення в цьому плані має, зокрема, дослідження питань культури російської мови на Україні.

За важливістю значення в мовній практиці суспільства до питань культури мови безпосередньо приєднуються пов'язані з застосуванням окремої мови конкретні питання прикладного мовознавства — використання певної мови як засобу передачі інформації через канали зв'язку, фонографічної і буквено-письмової фіксації даної мови, в тому числі правопису, машинного перекладу на дану мову з іншої (інших) і навпаки тощо. Бурхливий прогрес техніки в останні десятиліття розкриває перед окремими галузями прикладного мовознавства небувалі можливості розвитку. Реалізація цих можливостей є спільним завданням мовознавців і математиків, фізиків і представників технічних наук.

Описові праці і довідники (граматики, стилістики і словники), розраховані на практичне оволодіння мовою чи вдосконалення мовних навиків, як і посібники з конкретних питань прикладного мовознавства, не могли б

² М. Б. Миті н. Проблеми філософії і соціології в світле рішень ХХІІІ съезда КПСС, ВФ, 1966, 8, стор. 3; див. також: І. О. С и н и ц я, Проблеми мовлення на ХVІІІ Міжнародному конгресі психологів, «Українська мова і література в школі», 1966, 10.

вважатися повноцінною продукцією сучасної мовознавчої науки, коли б вони будувалися лише як суто практичні посібники на основі самих тільки емпіричних даних про функціонування відповідної мови чи про характер її окремих компонентів. Нормативні граматики і інші практичні довідники з літературної мови в сучасний період розвитку мовознавства створюються на основі всебічного теоретичного висвітлення структури відповідної мови. Елементи загальнотеоретичного підходу до висвітлення структури мови, які сприяють глибшому осмисленню засвоєваних мовних норм, входять різною мірою до кожного практичного посібника з окремої мови. Але основний зміст теоретично-описових досліджень конкретних мов оформлюється у вигляді спеціальних праць, які виділяються в окрему галузь часткового мовознавства. Теоретично-описові дослідження конкретних мов — загальні описові граматики, стилістики і спеціальні теоретичні праці, присвячені окремим сферам структури певної мови, а також тенденціям їх дальшого розвитку, — мають значення не тільки як наукова основа практичних посібників з мови: разом з тим вони дають необхідний фактичний матеріал для широких узагальнень у плані теоретичного мовознавства і для вдосконалення загальної методології мовознавчої науки. Дальше розгортання теоретично-описового вивчення сучасного стану і тенденцій розвитку структури і стилістичної диференціації української і російської мов, а також інших конкретних мов світу є не менш важливим завданням українських мовознавців, ніж створення і вдосконалення практичних посібників з відповідних мов.

Описове вивчення структури окремої мови охоплює і дослідження структури наявних у відповідній мові територіальних діалектів. Результати діалектологічних досліджень важливі, з одного боку, як лінгвістичний фон, що дає змогу глибше осмислити специфіку структури літературної мови і краще з'ясувати явища, які відбуваються в літературній мові під впливом територіальних діалектів, а з другого боку, як порівняльний матеріал, необхідний для проведення порівняльно-історичних досліджень у межах даної загальнонародної мови чи й будь-якої групи споріднених мов. Вивчення структури окремого територіального діалекту важливе й саме по собі як науковий аналіз системи дрібнішої мовної єдності в рамках цілої мови. Оскільки поширення функцій літературної мови в зв'язку з розвитком загальної середньої освіти населення і усуненням істотних відмінностей між культурним рівнем міста і села в країнах соціалізму викликає прискорене відмирання територіальних діалектів, діалектологічні дослідження набувають тепер особливої актуальності. Важливими об'єктами мовознавчого дослідження є також говори різних соціальних шарів і професійних груп населення.

Як результат тісного зв'язку і взаємодії мовознавства з літературознавством і фольклористикою розвинулась нова галузь досліджень — лінгвостилістика, у якій розглядається специфіка мови художньої літератури і словесного фольклору як безпосереднього компонента художнього твору. Значення мови художньої літератури для розвитку культури мови народу в широкому розумінні, в розвитку всіх стилів національної літературної мови, процесів удосконалення і нормування, зокрема усного літературного мовлення, ще не знайшло ґрунтового висвітлення у мовознавчій науці, — і це становить одне з її важливих завдань.

Одним з найефективніших засобів висвітлення специфіки структури окремої мови є зіставлення її структурних ознак з ознаками інших споріднених і не споріднених з нею мов. Такий спосіб вивчення структури окремої мови є одночасно спеціальним аспектом типології мов світу, яка належить до загального мовознавства. Зіставно-типологічне вивчення структури окремих мов (наприклад, української, російської чи англійської) на фоні струк-

тури якоїсь іншої чи кількох інших мов світу як один з перспективних аспектів дослідження мови заслуговує всебічного стимулювання.

І нормативні посібники, і теоретично-описові праці, присвячені конкретній мові, створюються передусім на ґрунті фактичних даних мовної практики відповідного періоду. Але оскільки мова є історичним явищем, яке перебуває в стані безперервних змін, сучасний стан мовної структури і тенденції дальшого її розвитку не можуть бути належною мірою осмислені і з'ясовані без врахування даних про всі попередні етапи, пройдені структурою відповідної мови в минулому. На вивчення структурних особливостей конкретних мов повністю поширюється відома лєнінська вимога до наукового вивчення будь-якого суспільного явища — «не забувати основного історичного зв'язку, дивитись на кожне питання з точки зору того, як певне явище в історії виникло, які головні етапи в своєму розвитку це явище проходило, і з точки зору цього його розвитку дивитись, чим дана річ стала тепер»⁴. Навіть у тих описових працях, у яких дані історичного розвитку мови не наводяться, результати наукового вивчення історії мови так чи інакше враховуються. Історичне дослідження мови є змістом спеціальних праць з історії мовної структури, історичної діалектології і історії літературного застосування відповідної мови (історичних граматик, історичних словників, курсів історії літературної мови і різних тематично обмежених студій з цієї проблематики), які становлять ще одну важливу галузь часткового мовознавства. Поряд з історичним обґрунтуванням сучасного стану структури даної конкретної мови, історико-лінгвістичні дослідження формують ґрунт для широких висновків і узагальнень про основні закономірності мовного розвитку в плані теоретичного мовознавства. Разом з тим, вивчення особливостей мовної структури на попередніх етапах її історії має і чисто прикладне значення, забезпечуючи можливість правильного розуміння змісту писаних відповідною мовою історичних пам'яток. Таким чином, продовження і поглиблення історичних досліджень у галузі конкретних мов (зокрема, на Україні — української, російської та ін.) є також одним з важливих завдань сучасного мовознавства.

Специфічним способом історичного дослідження структури окремих мов є розроблений протягом ХІХ ст. порівняльно-історичний метод, який забезпечує можливість одночасного висвітлення історичного розвитку структури цілого ряду споріднених мов з виходом у минуле далеко за межі того періоду, від якого збереглися писані пам'ятки. Так, наприклад, порівняльно-історичний метод дає змогу простежити походження і розвиток структурних ознак української мови в комплексі відповідних ознак усіх інших слов'янських мов, починаючи з праслов'янського періоду, а загальні структурні ознаки слов'янських мов (у тому числі й праслов'янської) знаходять дальше історичне пояснення в зв'язку з відповідними ознаками інших споріднених індоєвропейських мов. Порівняльно-історичне вивчення конкретних споріднених мов, яке, з одного боку, розширює горизонти власне історичного дослідження окремої мови, а з другого — забезпечує проникнення в такі історично віддалені стадії структури мови, які вже іноді можна вважати близькими до первісних, є одним з найцікавіших аспектів мовознавчої науки, важливість якого не підлягає сумніву.

— Як соціальне явище, розвиток якого в багатьох відношеннях залежить від розвитку суспільства і умов суспільного життя, мова не може бути повною мірою висвітлена без врахування її суспільних функцій і її зв'язків з особливостями життя суспільства. Тому поряд з вивченням внутрішньої структури окремих мов необхідно широко висвітлювати всі ті соціально-історичні обставини, які так чи інакше впливали на розвиток, поширення і

⁴ В. І. Лєнін, Твори, т. 29, стор. 421.

характер функціонування даної мови, зокрема ступінь розвитку економіки і культури суспільства — носія мови, розвиток соціальних стосунків у ньому, історичні стосунки з іншими народами — носіями інших мов і т. ін. У свою чергу, окремі лінгвістичні факти можуть бути використані як допоміжні дані для наукового висвітлення життя суспільства, зокрема його історії, словесної творчості тощо. Соціальний аспект дослідження окремих мов (у тому числі української або російської) як одна з важливих галузей часткового мовознавства повинен зайняти в науці про мову значно більше місце, ніж те, яке він займає останнім часом.

Зазначені галузі часткового мовознавства пов'язуються багатьма зв'язками з різними галузями загального і теоретичного мовознавства. Щодо значення термінів «загальне мовознавство» і «теоретичне мовознавство», які здебільшого ототожнюються, то здається доцільним послідовно їх розрізнення. Під загальним мовознавством може розумітись лінгвістична дисципліна, яка займається вивченням всієї сукупності мов світу і становить ніби узагальнення часткових мовознавств. У цьому розділі мовознавства розглядаються такі лінгвістичні проблеми, які стосуються специфічних, по окремих мовах відмінних ознак структури чи особливостей функціонування мов, розглядуваних у плані їх зіставлення і класифікації. До сфери загального мовознавства належить загальна фонетика (фізіологічна і акустична характеристика звуків мов світу, типологія фонологічних систем), огляд типів і особливостей граматичної будови мов світу, загальні відомості про кількість, поширення і структуру всіх мов світу, типологія мов світу. Всі ці галузі загального мовознавства заслуговують поглибленої розробки.

На відміну від загального мовознавства, до теоретичного мовознавства можуть бути віднесені лише такі лінгвістичні проблеми, які стосуються найбільш істотних ознак і особливостей мови взагалі як суспільного явища в її відношенні до інших явищ дійсності. Теоретичні проблеми мовознавства мають здебільшого філософський характер, і їх ґрунтовна розробка з позиції діалектичного матеріалізму становитиме разом з тим істотний внесок у розвиток філософії марксизму. Вся проблематика теоретичного мовознавства може бути згрупована в три комплекси проблем, які формулюються так: «Мова і суспільство», «Природа мовної структури» і «Методологія мовознавства». Кожний з названих комплексів проблем співвідноситься з рядом винятково важливих об'єктів, які вимагають ретельного дослідження.

Найважливішими проблемами з комплексу «Мова і суспільство», які потребують розробки в першу чергу, слід визнати такі: загальна постановка проблеми суспільної суті мови; суспільні функції мови; мова і нація; співвідношення мов у багатонаціональній державі за капіталізму; співвідношення мов у багатонаціональній державі в період побудови комунізму; перспективи розвитку і взаємодії мов світу; питання про єдину мову людства; види штучних мовних систем і їх роль у суспільстві; співвідношення функцій усного і письмового варіантів мови в історичній перспективі; мова і дійсність; мова і свідомість. Зрозуміло, що в умовах радянської багатонаціональної держави об'єктом найпильнішої уваги мовознавців повинні стати питання розвитку функцій і взаємних стосунків різних мов народів СРСР, зокрема української і російської.

Розробка другого комплексу проблем — «Природа мовної структури» — значною мірою залежить від певного розв'язання провідної частини проблем першого комплексу, зокрема проблеми суспільної суті і суспільних функцій мови. З найважливіших проблем, які стосуються природи мовної структури, на перший план висуваються такі: матеріальність мови; співвідношення мовної системи і фактів мовлення; загальна природа речення як знакової одиниці мовлення; загальна природа знакових одиниць мови;

значення одиниць мови і мовлення; зміст одиниць мови і мовлення; поняття форми в мові; природа системних відношень між елементами мовної структури; відносна роль елементів і відношень між елементами в структурі мови; фактори історичного розвитку структури мови і її окремих сторін; загальні питання прикладного мовознавства.

Комплекс проблем, які належать до методології мовознавства, може бути різним залежно від розуміння самого терміна «методологія». При ширшому розумінні методології сюди можуть бути віднесені як загально-методологічні проблеми філософського характеру, так і проблеми, що стосуються спеціальних методів дослідження мови. Подібно до другого комплексу, третій комплекс проблем не може розроблятися без певного розв'язання ряду проблем інших комплексів. Таким чином, уся проблематика теоретичного мовознавства повинна бути нерозривно пов'язаною і становити єдину цілісну концепцію. На сучасному етапі найбільшої уваги заслуговують такі проблеми методології мовознавства: суспільне значення і завдання мовознавчої науки; значення марксистської методології для розвитку науки про мову; реакційна суть немарксистської методології в сучасному мовознавстві; співвідношення загальної методології і спеціальних методів дослідження мови; межі і перспективи застосування окремих спеціальних методів у мовознавстві.

Теоретичне мовознавство є основною ареною боротьби різних ідейних напрямів і течій у мовознавчій науці. У цій боротьбі найглибші і найбільш принципові розходження розділяють марксистське, діалектико-матеріалістичне розуміння мови, яке забезпечує найбільш інтенсивний і всебічний розвиток мовознавства, і численні немарксистські — ідеалістичні, механістичні й інші — напрями, що є результатами різних викривлень у розумінні мови як суспільного явища під впливом реакційних загальнофілософських поглядів і ідей. Загальнометодологічна орієнтація мовознавця може різною мірою відбиватись на глибині, ґрунтовності і науковій цінності його конкретних лінгвістичних досліджень. З другого боку, представники різних філософських напрямів у мовознавстві своїми лінгвістичними працями значною мірою сприяють розвитку і поширенню відповідних філософських поглядів. Одне з найважливіших завдань усіх прогресивних мовознавців світу, в тому числі й українських мовознавців, полягає в тому, щоб і далі активно зміцнювати позиції марксизму в мовознавстві, сприяючи тим самим як новим конкретним досягненням у науці про мову, так і загальному прогресові марксистської філософії і ідеології.

Успішний розвиток мовознавства поряд з іншими науками є однією з необхідних передумов загального прогресу суспільства, яке буде комунізм. Перспективи розвитку мовознавства в СРСР і, зокрема, на Україні в цілому сприятливі. Одним з переконливих свідчень цього є відкриття нового республіканського журналу «Мовознавство», який, безсумнівно, стане важливим фактором дальшого розгортання мовознавчих досліджень у нашій республіці.

ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО ЖИТТЯ МОВИ

В. М. РУСАНІВСЬКИЙ

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГРАМАТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ І ТЕОРІЯ ГРАМАТИКИ

1. Граматика як окрема галузь науки про мову займає особливе місце серед інших лінгвістичних дисциплін. Вона покликана проникати в таємниці основи мовної структури. Як і в кожній науці, в лінгвістиці прийнято розрізняти об'єкт пізнання — певне явище об'єктивного світу — і результати пізнання об'єкта — наукові дані, що їй визначають наявність певної галузі знань. Об'єктом граматики як галузі науки є скінченна, але в будь-який конкретний момент незамкнута система мовних знаків, що служать для оформлення висловлень. Найважливіші завдання граматики полягають у виявленні всіх мінімальних відрізків тексту, що мають семантичне значення (знаків граматичного рівня), вивченні і описі ланцюжків, у складі яких ці знаки виступають, і розкритті взаємовідношень між ними. З цих завдань випливають три взаємозв'язані аспекти граматичних досліджень. Без попереднього вичленення граматичних одиниць неможливе встановлення знакових ланцюжків, а без з'ясування взаємозв'язків між граматичними одиницями лишається нерозкритим їхнє значення. Наукове пояснення будь-якого об'єкта взагалі неможливе без розкриття системи його істотних властивостей¹. Наприклад, щоб встановити значення елемента *-а*, його треба насамперед відділити від елементів *а-* та *-а-*: перший завжди закінчує слово, другий виступає на початку, а третій — в середині слова (пор.: *вод-а*, *а-темпоральний*, *стук-а-ти*); далі необхідно перевірити, які елементи протиставляються елементові *-а* для вираження певного значення; з цією метою встановлюються ряди взаємозалежних елементів, наприклад:

-а	_____	-и	_____	-і	_____	-у	_____	-ою	_____	-і
-а	_____	-а	_____	-оні	_____	-∅	_____	-ом	_____	-і
				-у						
-а	_____	-∅	_____	-ам	_____	-а	_____	-ами	_____	-ах і т. д.

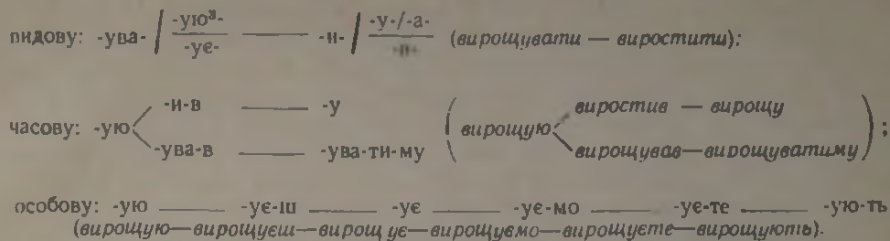
У наведених вище рядах функції елемента *-а* відмінні; беручи до уваги, що кожен знак є діалектичною єдністю значення і його матеріального вираження, елемент *-а*, що входить до різних рядів, не можна вважати одним і тим же знаком. Таким чином виявляються всі знаки граматичного рівня і описуються їх функції. Результатом дослідження є розкриття граматичної структури².

Проте на цьому завдання граматики як науки не вичерпуються. По-перше, структурні елементи граматики (граматичні знаки) виявляють

¹ Див.: Е. П. Н и к и т и н, Типы научного объяснения, ВФ, 1963, 10, стор. 30.

² У сучасній марксистсько-ленінській філософії під терміном структура розуміють принцип внутрішньої організації об'єкта (див.: Е. П. Н и к и т и н, зазнач. праця, стор. 36).

неоднаковий ступінь взаємозалежності. Порівняймо, наприклад, три мікросистеми граматичних елементів:

Як видно, при відсутності першої (видової) мікросистеми бракувало б знаків для вираження другої (часової) і третьої (особової) мікросистем. Звідси випливає, що одним з найважливіших завдань граматики є встановлення ієрархії граматичних знаків і їх полісемії.

По-друге, граматична структура підпорядкована загальній структурі мови. Вона тісно пов'язана, а в багатьох моментах і зумовлена фонетичним та лексико-семантичними явищами. Наприклад, чергування морфем *-ом* та *-ем*, *-ові* та *-еві* у ряді

зумовлене фонетично: наявністю в попередній морфемі кінцевого твердого або м'якого чи шиплячого приголосного. Поява в граматичній структурі української мови морфем *-ізм* (*-изм*) пов'язана з проникненням до складу української лексики слів іншомовного походження типу *дарвінізм*, *марксизм*, *буддизм*, *снобізм* тощо; виділившись в окрему одиницю граматичного рівня, цей суфікс дістає можливість поєднуватися з морфемами українського походження, наприклад *побутовізм*. Таким чином, дослідження явищ граматичного рівня перебуває в тісному взаємозв'язку з вивченням явищ фонетики і фонології (сфера морфонології⁴), а також лексики (сфера словотвору).

2. Для того, щоб граматична наука могла виконати належні їй завдання, необхідна велика підготовча робота. Для опису граматичної структури потрібне витлумачення значень і системних взаємозв'язків усіх виявлених структурних елементів.

Та чи інша теорія створюється і вдосконалюється лише в процесі практичного пізнання об'єкта. Успіхи сучасної української граматичної науки, яка сягає своїм корінням творчої спадщини видатного вітчизняного мовознавця О. О. Потебні і постійно збагачує свою теоретичну базу надбаннями світової граматичної думки, безперечні⁵. Дослідження граматичної структури української мови особливо інтенсифікувалося в 50—60-х роках. На цей період припадає розвиток учення про словотвір (І. Ковалик, Я. Середя, В. Ільїн, Л. Юрчук), морфологічну будову слова (С. Самійленко,

³ Про принципи виділення і об'єднання суфіксів дієслівних основ див.: В. М. Русанівський, Дистрибутивний аналіз, «Проблеми та методи структурної лінгвістики», К., 1965.

⁴ Про розвиток морфологічних учень і місце морфонології в описовій граматиці див. у кн.: «Основи построения описательной грамматики современного русского литературного языка», М., 1966, стор. 9—49.

⁵ Детальніше див. про це у кн.: «Мовознавство на Україні за 50 років», що цього року побачить світ у вид-ві «Наукова думка».

Т. Возний, Н. Родзевич), граматичні категорії (М. Колінчук, О. Савченко, О. Фінкель, В. Ващенко, І. Кучеренко, В. Масальський, Д. Гринчишин); виходять монографії, присвячені семантико-граматичним розрядам слів і питанням словотвору: М. Івченко, «Числівники української мови» (1955), Е. Сасинович, «Дієприслівник і його функції в українській мові» (1960), І. Матвіяс, «Синтаксис займенників» (1961), Л. Коць, «Дієприслівник у сучасній українській літературній мові» (1964), І. Ковалик, «Вчення про словотвір» (ч. I — 1958, ч. II — 1961). Значний інтерес становить монографія І. Кучеренка «Теоретичні питання граматики української мови» (ч. I — 1961, ч. II — 1964). Широко розробляються питання синтаксису, зокрема теорія словосполучення і типів синтаксичного зв'язку (Є. Кротевич, Ф. Медведєв, Б. Кобилянський, І. Матвіяс, Ф. Смагленко, А. Колодяжний, І. Чередниченко), членів речення і типів речення (І. Чередниченко, І. Кучеренко, П. Дудик, А. Медушевський, Є. Кротевич, М. Каранська, Л. Рогозін, М. Майданський та ін.). Серйозне значення у розробці загальної теорії речення має монографія О. Мельничука «Розвиток структури слов'янського речення» (1966).

Видатним явищем в українському мовознавстві був вихід у світ у 1951 р. двотомного «Курсу сучасної української літературної мови» за ред. Л. Булаховського (автори розділів: Л. Булаховський, І. Білодід, М. Наконечний, П. Горецький, В. Ільїн, О. Вержбицький), в якому використані теоретичні надбання радянських дослідників щодо будови слова й речення і проаналізований великий мовний матеріал, який репрезентує різні стилі літературної мови.

До кращих посібників з фонетики й граматики української мови належить праця М. Жовтобрюха і Б. Кулика «Курс сучасної української літературної мови» (вид. 1-е — 1959, 2-е — 1961, 3-е — 1965).

З 1963 р. Інститут мовознавства АН УРСР в координації з мовознавчими кафедрами вузів республіки веде роботу над п'ятитомним виданням «Сучасна українська літературна мова» (за ред. І. Білодіда). За охопленням матеріалу граматична частина цього курсу буде найповніше з існуючих посібників представляти елементи граматичної структури української мови і найглибше витлумачувати характер їх взаємозв'язків. Зокрема, систематизація морфем здійснюється тут з огляду на їх взаємозалежність у вираженні однотипних граматичних значень: відмінкових, родових, числових, особових та ін. Вважається, що морфема має значення, протиставляючись одній або рядові інших морфем для вираження певного типу відношень між словами.

Без створення цих праць не можна було б уявити можливість розвитку граматичної теорії. І все ж у цій літературі лише спорадично висвітлюються системні взаємозв'язки між категоріями і формами, зустрічається чимало суперечностей і різнотлумачень. Дається взнаки нерозробленість єдиної граматичної теорії⁶.

3. Сучасна граматична теорія, що має бути складовою частиною теорії мовознавства, базується на трьох основоположних поглядах на мову, які впливають із засад марксистсько-ленінської матеріалістичної діалектики: 1) мова має суспільний характер; 2) мова змінюється з розвитком людського суспільства; 3) мова становить систему взаємозв'язаних елементів.

Не всі ці три положення однаковою мірою застосовувались і застосовуються при теоретичному осмисленні граматичної будови кожної конкретної мови.

⁶ Див.: «Основы построения описательной грамматики современного русского литературного языка», М., 1966, стор. 3.

Зокрема, питання про суспільний характер мови найчастіше з'ясовується при аналізі лексики й фразеології, а також при витлумаченні таких аспектів функціонування мови в людському суспільстві, як інтеграція і диференціація мов, літературна мова і діалекти, територіальні і соціальні діалекти, мовне контактування і т. ін. Що ж до вивчення і витлумачення соціально зумовленого мовного механізму в цілому, то тут, в основному, справа не йде далі загальновідомих і загальноприйнятих у таких випадках декларацій.

Значно краще склалася доля вчення про історичну змінність мови. Один з найстаріших і найбільш плідних лінгвістичних напрямів — порівняльно-історичне мовознавство — справедливо вважається основоположним у становленні лінгвістики як науки. «Наука про мову, — говорить А. Чікобава, — виникла в ХІХ ст. в результаті історичного підходу до фактів мови. Застосування історичної точки зору зумовило виявлення закономірностей, характерних для мови. Ці закономірності були виявлені в розвитку звукової оболонки слова, у розвитку форм слів. Вони мали принципове значення: закономірне означало наукове, з нормативної дисципліни граматики перетворилася в позитивну пояснювальну науку»⁷. Отже, цінність порівняльно-історичного мовознавства полягає в тому, що з його виникненням мовні факти не просто описуються, а витлумачуються на основі пізнаваних законів історичного розвитку мови, тобто мовознавство набуває характеру точної науки. Факти, якими оперували представники порівняльно-історичного мовознавства ХІХ ст., не раз привертати увагу класиків марксизму-ленінізму, оскільки вони наочно доводили постійну історичну змінність явищ об'єктивного світу⁸.

Порівняльно-історичне мовознавство виробило ряд точних прийомів дослідження історично змінних мовних фактів. Класичним зразком точного й недвозначного витлумачення лінгвістичних одиниць є, зокрема, закон звукових відповідностей («фонетичний закон»).

Методи порівняльно-історичного мовознавства застосовні при аналізі тих явищ у сучасних мовах, попередній стан яких можна простежити за писемними пам'ятками. Аналізові може бути піддана історія розвитку фонем, морфем, лексичних і синтаксичних одиниць. Тому методи порівняльно-історичного мовознавства відігравали і відіграють важливу роль в історичних дослідженнях окремих мов, а також (і особливо) сімей і груп мов. Методи порівняльно-історичного мовознавства дають змогу не тільки висвітлити історію розвитку тих чи інших мовних явищ, а й на підставі ряду історичних варіантів певного явища досить точно реконструювати його передісторію або ті етапи його розвитку, які не засвідчені пам'ятками.

З допомогою порівняльно-історичних методів з'ясована історія розвитку української мови. Без його застосування не були б створені вузівські підручники з історичної граматики й історії літературної мови, не було б висвітлене місце української мови серед інших слов'янських мов. У цьому зв'язку не можна не згадати створену в Інституті мовознавства і нещодавно видану фундаментальну теоретичну працю, що разом з тим є цінним посібником з слов'янської компаративістики — «Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов» (1966). Ця книга наочно демонструє великі і ще далеко не вичерпані можливості методів порівняльно-історичного мовознавства в теоретичному збагаченні сучасної лінгвістичної теорії.

⁷ А р и. Ч и к о б а в а, К вопросу о путях развития современной лингвистики. ВЯ, 1966, 4, стор. 45.

⁸ Див., напр., Ф. Е н г е л ь с, Анти-Дюринг, К., 1953, стор. 273.

Серед недолків порівняльно-історичного мовознавства найчастіше згадується те, що воно здебільшого не забезпечує пов'язання реконструйованих форм грамматики з якими-сь конкретними періодами розвитку суспільства, яке було її носієм. І не дає повного відтворення структури граматики в цілому. Проте щодо з'ясування внутрішніх механізмів і перспектив розвитку мови — подібні тих варіантів каменів, які мають бути підвалинами теорії мовознавства в цілому і теорії граматики зокрема, — порівняльно-історичному мовознавству слід зробити й інші заклади. Забезпечуючи з'ясування історії певного мовного явища, методи порівняльно-історичного мовознавства не дають змоги вилучити його функції через розкриття всіх складових структурних зв'язків⁹. Нерідко факти, здобуті з допомогою порівняльно-історичних методів, переносяться в описові граматики олександрійського зразка як єдиний спосіб пояснення внутрішнього змісту сучасних граматичних форм. Таким чином, відбувається звичайна підміна понять: вимагається розкриття функціонального значення певного граматичного елемента, а пропонується розповідь про його походження. Ясно, що в цей спосіб не можна з'ясувати внутрішнє значення мовних одиниць як елементів єдиного цілого — граматичної системи мови.

Недоліки порівняльно-історичного мовознавства значною мірою переборені структурною лінгвістикою, основи якої, закладені Ф. де Сосюром, О. Бодуеном де Куртене і Л. Шербою, були розвинуті в 30-х роках ХХ ст. Празьким лінгвістичним товариством¹⁰. Виняткова увага до системи мови відкриває нові можливості аналізу тих внутрішніх, глибинних, недоступних безпосередньому спостереженню взаємозв'язків між елементами граматичної структури, які й є визначальними при вилученні змісту кожного окремо взятого елемента. З метою глибшого пізнання об'єкта структурної лінгвістики, відштовхуючись від конкретних, безпосередньо сприйманих мовних фактів (рівень спостереження), встановлює систему абстрактних величин (рівень конструктів), оперування якими дає змогу економно й точно описувати виявлені мовні закономірності.

Отже при всьому цьому представники структурної лінгвістики часто впадали в іншу крайність: ігнорували діахронічний аспект дослідження мови, зокрема її граматичної структури. Щоправда, неувага до історії у деяких надрямів структуралізму, наприклад у американських дескриптивістів, зумовлена специфікою досліджуваного матеріалу: писемно не фіксованими мовами північноамериканських індіанців. Що ж до Празького лінгвістичного товариства, то його члени завжди послідовно дотримувалися того погляду, що «...діахронічне вивчення не тільки не усуває поняття системи і функцій, але, навпаки, без врахування цих понять є неповним. З другого боку, синхронічний опис не може цілком усунути поняття еволюції...»¹¹.

Отже, діахронічний аспект дослідження в лінгвістичній теорії празьких структуралістів не усувається, але до нього ставляться інші вимоги: в діахронічних дослідженнях треба виходити з понять система і функції.

⁹ Проте беззаперечно звищування компаративістики, зокрема молодограматика, з історичної системи, як слушно зауважує П. Кузнецов (П. С. Кузнецов, *Етимология и деграмматизация*, ВЯ, 1966, 4, стор. 64—65), не можна визнати правомірним. Пізнання об'єкта неможливе без розкриття системи його істотних властивостей. Особливо це відноситься до порівняльно-історичного мовознавства, К. Маркс і Ф. Енгельс зауважували, що мови, як і інші науки, зокрема порівняльна анатомія, ботаніка, досягли великих успіхів лише завдяки порівнянню і встановленню відмін в об'єктах своєї порівняльнички об'єктів...» (підкреслення наше — В. М. Русинюк), Ф. Енгельс, *Твори*, т. III, стор. 422).

¹⁰ Див. Ю. С. Мещков, *Основные направления структурализма*, «Русский язык», 1966, 5, стор. 3—17.

¹¹ Див. В. А. Звегинцев, *История языковедения XIX и XX вв.*, в очерках «Лингвистика», ч. II, М., 1966, стор. 70.

На цій же тояці зору стоїть і сучасне французьке функціонально-структурне мовознавство, представником якого є А. Мартіне¹².

Проте в практиці роботи більшість напрямів сучасного структуралізму не приділяє уваги історичному аспекту дослідження мови. Звичайно, це не може задовольнити сучасну науку, насамперед з теоретичного погляду, оскільки такий однобокий підхід до вивчення мови суперечить діалектиці пізнання. Відомо, що В. І. Ленін наголошував на тому, що при науковому аналізі явищ треба враховувати, «як певне явище в історії виникло, які головні етапи в своєму розвитку це явище проходило, і з точки зору цього його розвитку дивитись, чим дана річ стала тепер»¹³.

Неувага до історії не може не позначатися й на тих практичних рекомендаціях, які повинно давати мовознавство, зокрема знижується його прогнозуюча роль. Без загального вчення про еволюцію мови, — зауважував Є. Д. Поліванов, — «ми не можемо зробити кроку від теперішнього до майбутнього мовного життя»¹⁴. Не можна не погодитися з думкою А. Чікобави, що «... опис системи не може ігнорувати історію, якщо не хоче перетворитися в механічну реєстрацію незрозумілих фактів»¹⁵.

Тому тепер творча увага багатьох мовознавців спрямована на подолання тієї антиномії, що склалася в лінгвістичній науці внаслідок неправомірного ототожнення діахронії з атомічним, а синхронії з системним розглядом елементів мови¹⁶. Цікавою в цьому плані є, зокрема, стаття М. Толстого про застосування прийому синхронних зрізів до історичного вивчення південно- і західнослов'янських мов¹⁷.

Принципово новою, хоч і спірною, є ідея С. Шаумяна розрізнявати в синхронії статику й динаміку, що являють собою ніби два яруси мови¹⁸.

Незважаючи на недоліки структурної лінгвістики, розвиток її ідей, безперечно, позитивно позначився на лінгвістичній теорії і, насамперед, на теорії граматичних досліджень. Розуміння мови як структури висунуло на перший план такі теоретичні питання, як взаємодія підсистем усередині

¹² «Зовсім не нехтуючи історичними даними різного порядку, лінгвіст-діахроніст повинен розглядати їх в найостаннішу чергу, лише вичерпавши всі засоби пояснення мовних явищ, зібраних в результаті вивчення еволюції структури як такої і дослідження процесів взаємодії» (А. Мартіне, *Основы общей лингвистики*, в кн.: «Новое в лингвистике», в. III, М., 1963, стор. 566).

¹³ В. І. Ленін, *Твори*, т. 29, стор. 421.

¹⁴ Див.: В. А. Звегинцев, *зазнач. праця*, стор. 271.

¹⁵ Арн. Чікобава, *зазнач. праця*, стор. 49.

¹⁶ Ф. О. Нікітіна, *Перспективи застосування структурних і математичних методів при вивченні мовних явищ у діахронії*, «Методологічні питання мовознавства», К., 1966.

¹⁷ Н. И. Толстой, *Основные задачи изучения в СССР языков южных и западных славян*, «Краткие сообщения Института славяноведения», 33—34. *Актуальные проблемы славяноведения*, М., 1961, стор. 172.

¹⁸ «У сучасній науці про мову широко вкорінилася думка, нібито вивчення процесів у мові стосується тільки сфери історії мови, і тому пояснювальною дисципліною вважається саме історія мови, тобто діахронічна лінгвістика, що й протиставляється структурній лінгвістиці як описовій дисципліні. Між тим, лінгвістичні процеси існують не тільки в діахронії, а й в синхронії. Про лінгвістичні процеси в синхронії не прийнято говорити, тому що ці процеси, на відміну від лінгвістичних процесів у діахронії, приховані від прямого спостереження. Але саме лінгвістичні процеси в синхронії утворюють ту внутрішню структуру мови, дослідження якої повинно перетворити структурну лінгвістику в справді пояснювальну дисципліну» (С. К. Шаумян, *Структурная лингвистика*, М., 1965, стор. 15). Очевидно, С. Шаумян розуміє термін «синхронія» не так, як інші дослідники. Прийнято вважати, що синхронічний аспект дослідження пов'язаний з абстрагуванням від поняття часу. За образним висловом Е. Косеріу, синхронія є проекцією певного мовного стану на нерухомих екран досліджень (Э. Косеріу, *Синхрония, диахрония и история*, у зб.: «Новое в лингвистике», в. III, М., 1963, стор. 147). Отже, поняття часу в синхронії є умовним. Відомо ж, що кожен процес відбувається в часі, а тому може сприйматися лише в діахронії. Синхронний зріз може дати уяву тільки про результати діяння певних процесів.

системи, в тому числі взаємодія мовних рівнів, поняття знаковості, принципи виділення елементів мовної структури та ін.

4. Очевидний і при безпосередньому спостереженні факт, що не всі елементи граматичної структури однаковою мірою тісно пов'язані між собою, до виникнення структурного мовознавства не був об'єктом спеціального дослідження. А між тим ясно, що традиційне віднесення слів до певних частин мови відбувається не тільки і не насамперед на підставі їх змісту, а й за врахуванням наявності чи відсутності в їх структурі певних відомих з мовного досвіду елементів. Наприклад, елемент *-б-* дозволяє майже безпомилково відносити слово, у складі якого він виступає, до класу іменників, а отже, зростає ймовірність припущення, що з ним будуть поєднуватися флексії, які характеризують іменникову парадигму: *боротьб-а, боротьб-и, боротьб-і* і т. д.; елемент *-ськ-* здебільшого свідчить про прикметникову структуру слова, і, таким чином, слід чекати, що воно закінчуватиметься прикметниковими флексіями: *студентськ-ий, студентськ-ого, студентськ-ому* і т. д. Елемент *-ник-* може однаковою мірою входить до складу іменникових, прикметникових і дієслівних основ: *робіт-ник, робіт-ник-ів, робіт-ник-увати*. Наведені вище приклади свідчать про відносно тісні зв'язки елемента *-б-* з відмінковими флексіями іменника та елемента *-ськ-* з відмінковими флексіями прикметника, а також про порівняно вільні зв'язки елемента *-ник-* з іменними флексіями та суфіксами дієслівних основ. Отже, певні групи морфологічних елементів за ступенем їх взаємної залежності можуть утворювати окремі мікроструктури всередині граматичної структури мови. Характер взаємозв'язків між мікроструктурами ще далеко не з'ясований, хоч він становить значний теоретичний інтерес. Дуже корисно було б простежити історичну змінність підсистем, зокрема характер впливу змін усередині однієї підсистеми на зв'язки з іншими підсистемами і на граматичну систему в цілому. Цікавих висновків можна сподіватися і при зіставно-типологічному дослідженні підсистем одного і того ж походження і з однією і тією ж функцією в споріднених мовах і на різних етапах розвитку однієї мови.

Розвиток структурного мовознавства викликав, зокрема, посилену увагу до поняття мовного знака і значення мовних одиниць. Що розуміти під мовним знаком? Яка залежність існує між мовними знаками і об'єктивною дійсністю? Що розуміти під формою і змістом мовного знака? Які є типи мовних знаків? Це все питання, які поки що не одержали однозначних відповідей¹⁹.

Тепер уже можна з певністю твердити, що знак і позначуване пов'язані довільно. Будь-який знак можна пов'язувати з будь-яким позначуваним і будь-яке позначуване з будь-яким знаком. Останнім часом набуває дедалі більше прихильників теорія, згідно з якою серед мовних знаків слід розрізняти знаки-дистинктори (фонеми й деякі морфемі) і знаки-інформатори²⁰ (більшість морфем, слова і словосполучення). Значення перших зумовлене лише внутрішньосистемними зв'язками і полягає в сигналізації про відмінності між знаками вищого порядку. Другі характеризуються дво-

¹⁹ Див.: зб. «Zeichen und System der Sprache», т. I—II, Берлін, 1961—1962.

²⁰ Детальніше про знаки-дистинктори і знаки-інформатори див.: Ю. С. Маслов, «Какие единицы следует считать знаками?», «Тезисы докладов и сообщений на научной дискуссии по проблеме языка и мышления», М., 1965, стор. 75. Р. Якобсон пропонує розрізняти в мові два шари: семантичний (semantic level), що охоплює прості й складні мовні одиниці від морфем до висловлення, і дистинктивний (feature level), який теж містить прості й складні одиниці, що служать лише для розрізнення мовних одиниць з семантичним значенням (див.: R. Jakobson і M. Halle, *Fonologia i fonetyka*, у кн.: «Podstawy języka», Wrocław — Warszawa — Kraków, 1964, стор. 36—37).

ма значеннями: внутрішньосистемним, тобто сукупністю тих протиставлень, які визначають його окреме місце в системі²¹, і зовнішнім, що характеризується довільним зв'язком з поняттями як результатом пізнання об'єктивного світу. Іншими словами, розрізняються мовний зміст знака (внутрішньомовне значення) і його смисл (значення поняття).

На наш погляд, ця теорія мовних знаків має глибокий зміст і тісно пов'язана з поняттям мовних рівнів. Взаємодію між внутрішньосистемним змістом і його смислом можна уявити так. Знаками-інформаторами, що служать носіями смислу, є слова й словосполучення з номінативним значенням; саме їм відповідають побутові й наукові поняття²², що відображають об'єктивний світ в його безпосередньо сприйнятій і науково пізній частині. Слово або словосполучення з номінативним значенням передає одне і те ж поняття, незалежно від того, в якій граматичній формі воно вжито. На граматичному рівні відбувається згідно з законами кожної конкретної мови поєднання номінативних одиниць для вираження певної думки. Тут виявляється складність будови знаків лексичного рівня. Кожен з них здебільшого розпадається на ряд знаків нижчого порядку — морфем, службових слів, що служать для оформлення словосполучення, і под. Ці останні поділяються на знаки-інформатори (переважна більшість морфем) і знаки-дистинктори. Знаки-інформатори можуть вказувати на дериваційний зв'язок із словами і номінативними словосполученнями, що виступають носіями понять (кореневі морфемі), служать для диференціації слів, що виражають протиставлені за якоюсь ознакою поняття (за розміром, інтенсивністю виявлення і под.), або ж виражають загальні ідеї про типи взаємозалежності явищ об'єктивного світу (відношення рівноправності і взаємної підпорядкованості, об'єктивні, комітативні, інструментальні і под.). Знаки-дистинктори служать для розрізнення функціонально відмінних класів слів. Зокрема, до знаків-дистинкторів на морфологічному рівні можна віднести суфікси дієслівних основ (тематичні голосні), які мають зумовлене внутрішньосистемними зв'язками значення, але не відповідають якимось певним поняттям. І, нарешті, на фонемному рівні виділяються лише знаки-дистинктори, що служать для розрізнення знаків-інформаторів і знаків-дистинкторів граматичного рівня.

Такий підхід до розуміння системи знаків різних мовних рівнів доводить, що при аналізі будь-яких мовних елементів не можна обмежуватись формальною стороною, лишаючи осторонь їхню семантику. Поширювані в свій час теорії «невживання семантичних критеріїв» при аналізі мовного матеріалу зазнають тепер принципової критики²³.

Розуміння мови як системи взаємопов'язаних елементів різних рівнів покликано до життя ряд нових методів аналізу фонетики, граматики й лексики, зокрема дистрибутивний і трансформаційний методи. Вони де-

²¹ Тут доречно пригадати одно з основних положень фонологічної теорії М. Трубецького: «Дві речі можуть відрізнитися одна від одної лише остільки, оскільки вони протиставлені одна одній, іншими словами, лише остільки, оскільки між ними існує відношення протиставлення, або опозиції» (Н. С. Т р у б е ц к о й, Основы фонологии, М., 1960, стор. 38).

²² Слід визнати безумовно правильним зауваження Л. Ковтун про те, що «значенням слова може бути реалізоване не тільки наукове поняття, але й поняття, що склалося в суспільній практиці, а також поняття загальножиттєвське, що до певної міри суперечить науковому і викривляє його» (Л. С. К о в т у н, О значенні слова, ВЯ, 1955, 5, стор. 77).

²³ Див.: L. Z a w a d o w s k i, Główne cechy językoznawstwa funkcjonalnego, в кн.: R. J a k o b s o n i M. H a l l e, Podstawy języka, Wrocław — Warszawa — Kraków, 1964, стор. 29; F. D a n e š, I. V a c h e k, Prague Studies in Structural Grammar Today, «Travaux linguistiques de Prague», I, 1964, стор. 24; B. H a v r á n e k, Studium bohemistiky a obecně jazykovědná problematika, «Slavia Pragensia. Acta universitatis Carolinae», 1965, Philologica, I, Praha, стор. 7.

тально описані в літературі²⁴, і тому немає потреби спеціально зупинятися на них у цій статті. Слід лише зауважити, що як дистрибутивний, так і трансформаційний метод ще не знайшли належного застосування при аналізі української мови. Тут поки що зроблені лише перші кроки²⁵. Обидва методи заслуговують на те, щоб ними оперували сміливіше. Застосування дистрибутивного методу дасть змогу перевірити з погляду системи сучасної мови правильність традиційного членування слів на морфемі і скласти список усіх реально існуючих морфем та їх варіантів. Без цього навряд чи можна серйозно говорити як про справжню наукову глибину описових граматики, так і про можливість побудови структурної граматики окремої мови. Щодо трансформаційного методу, то досить часто висловлюється думка, нібито сфера його застосування обмежується синтаксисом. Насправді ж його можливості значно ширші: він може принести користь у всіх тих випадках, коли треба встановити дериваційну історію того чи іншого мовного елемента або з'ясувати багатозначність якоїсь форми. Трансформаційному аналізу можуть бути піддані будь-які лінійні поєднання. Наприклад, для розрізнення суфікса *-ов-* прикметникового і суфікса *-ов-* діеприкетникового треба вивчити їх можливі трансформації. Виявиться, що прикметниковий суфікс *-ов-*, на відміну від діеприкетникового, ніколи не трансформується в дієслівний суфікс *-ува-* та його варіанти: *дуб-ов-ий* і *опис-ов-ий* ↔ *опис-ува-ти*. Це і є підставою для формального розрізнення обох суфіксів.

5. Діалектика розвитку теорії граматики і пов'язаних з нею методів граматичного дослідження, на наш погляд, незаперечно доводить, що з'ясування закономірностей розвитку граматичної структури неможливе без врахування як історичної змінності мови, так і її системного характеру.

Слід мати на увазі, що той чи інший існуючий мовознавчий напрям не може претендувати на роль теоретичної бази всіх граматичних досліджень. Граматична теорія, спираючись на положення діалектичного матеріалізму, повинна враховувати всі можливі підходи до аналізу граматичної структури мови. Тим більше недопустимими є проголошення останнім словом граматичної теорії одного з мовознавчих методів або певної граматичної моделі, створеної на базі одного методу.

Значним поштовхом для розвитку теорії граматичних досліджень на Україні повинно стати створення максимально повної описової синхронічної граматики української мови, структурної синхронічної і структурної діахронічної граматики української мови.

Виконання цих завдань не тільки значно підвищить теоретичний рівень досліджень у галузі граматичної структури української мови, а й збагатить загальну теорію мовознавства²⁶. Абсолютно ясно, що дедалі глибше проникнення в структуру кожної конкретної мови об'єктивно викличе появу нових мовознавчих напрямів, породить нові методи дослідження.

²⁴ Див.: Z. Harris, From morpheme to utterance, «Language», vol. 22, 3, 1946; В. И. Григорьев, Что такое дистрибутивный анализ, ВЯ, 1959, 1; З. Харрис, Метод в структурной лингвистике, в кн.: В. А. Звегинцев, зазнач. праця; Т. М. Николаева, Что такое трансформационный анализ, ВЯ, 1960, 1; Ю. Д. Апресян, Метод НС и трансформационный анализ в структурной лингвистике, «Русский язык в национальной школе», 1962, 4; В. С. Перейкин і с, Трансформаційний аналіз, у зб.: «Проблеми та методи структурної лінгвістики», К., 1965 та ін.

²⁵ Див. збірники: «Структурно-математичні дослідження української мови», К., 1964; «Структурно-математична лінгвістика», К., 1965.

²⁶ У цьому зв'язку доречно навести міркування Б. Гавранка щодо провідної ролі у розвитку мовознавчої теорії досліджень конкретної мови: «Ми не помилимося, коли скажемо, що розвиток мовознавчих досліджень у нас справді буде визначатися розвитком і методологічним становищем богемістики» (В. Навгапек, зазнач. праця, стор. 5).

Л. С. ПАЛАМАРЧУК

ОСНОВНІ ЗДОБУТКИ Й ПЕРШОЧЕРГОВІ ЗАВДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

У період комуністичного будівництва в нашій країні, коли смін культурними цінностями і духовними надбаннями між братніми народами багатонаціонального Радянського Союзу, як і спілкування між людьми, що говорять різними мовами, стали звичайним явищем, особливої ваги і першочергового значення набувають у науковій продукції мовознавців словники різноманітних типів. Саме лексикографічні праці — словники є тією ланкою лінгвістики, яка засвідчує безпосередній зв'язок радянської науки з життям, з практичними потребами народу, бо ж словники, як писав М. Т. Рильський, «потрібні буквально всім: потрібні і вчителям та учням, і журналістам, і письменникам та перекладачам, і вченим, і просто читачам»¹.

Не можна уявити собі в наш час освічену людину, якій би не доводилося звертатись до словників як до авторитетних довідників і порадників у найрізноманітніших питаннях мовної практики. Найчастіше звертаються читачі до загальномовних, філологічних словників, у центрі уваги яких перебуває слово як мовна одиниця.

Як свідчить історія вітчизняної лексикографії, серед загальномовних словників на Україні здавна найбільшого поширення і застосування дістали двомовні словники перекладного типу, насамперед словники російсько-українські та українсько-російські². Та це й зрозуміло, бо поява цих словників завжди зумовлювалась повсякденними потребами співжиття і співпраці двох братніх народів на всіх етапах їх історичного розвитку. В умовах радянської дійсності, коли «зростаюча роль російської мови як мови міжнаціонального спілкування народів нашої Батьківщини є однією з важливих закономірностей розвитку мов соціалістичних націй СРСР»³, значення двомовних перекладних словників, в одній частині яких виступає мова російська, ще більше зростає.

Виконуючи свою безпосередню функцію практичних посібників для оволодіння конкретними мовами, перекладні двомовні словники, передусім національно-російські та російсько-національні, дають змогу як народам Радянського Союзу і соціалістичних країн, так і багатьом іншим народам світу знайомитися з культурними, науково-технічними, економічними та іншими досягненнями всіх республік Країни Рад, у тому числі й Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Важко переоцінити культурно-освітню та громадсько-політичну роль російсько-національних, отже й російсько-українських словників, які, доносячи до мільйонних мас різних національностей найтонші нюанси ро-

¹ М. Т. Рильський, Словник і питання культури мови, у зб.: «Про культуру мови», вид-во «Наукова думка», К., 1964, стор. 24.

² Дие.: П. Й. Горецький, Історія української лексикографії, Вид-во АН УРСР, К., 1963.

³ І. К. Білодід, Російська мова — мова міжнаціонального спілкування народів СРСР, Вид-во АН УРСР, К., 1962, стор. 4.

свійського слова, домагають їм удосконалювати й поглиблювати знання мови міжнародного спілкування народів СРСР.

Українські радянські лексикографи завжди вважали справою честі створення двобітних перекладних словників двох братніх мов. Переважно на їх підготовці до недавнього часу були зосереджені зусилля словниківів Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР — основного осередку словникової роботи в республіці. Тому й не дивно, що саме в цьому типі словників наша лексикографія досягла найбільших успіхів. І рецензенти окремих словників, опублікованих останнім часом, і автори загальноючих праць з історії української лексикографії наголошують на тому, що найважливіші здобутки й досягнення українських словників припадають на роки після Великої Вітчизняної війни, коли були створені лексикографічні праці, які залишили помітний слід як в українській лінгвістиці, так і в історії вітчизняного мовознавства в цілому.

← Першою найважливішою словниковою працею повоєнного періоду був великий Російсько-український словник, виданий у 1948 р. за редакцією академіків М. Я. Калиновича, Л. А. Булаховського і М. Т. Рильського⁴, який на багато років став найавторитетнішим посібником при перекладі різноманітної літератури з російської мови на українську, а також цінним довідником у багатьох питаннях мовознавства й нагородження слова в обох мовах⁵. «Методологічні й наукові засади цього словника послужили зразком при створенні ряду російсько-національних словників у інших республіках Союзу РСР⁶. На його лексико-фразеологічному матеріалі значною мірою базувалися пізніше видані словники різного призначення, в тім числі й позитивно оцінені критикою «Русско-украинский словарь» Д. І. Ганича та І. С. Олійника⁷, розрахований на учнів середньої школи.

— За принципами побудови, чітко проведеними стосовно величезного лексичного матеріалу двох мов, Російсько-український словник 1948 р. — словник нормативний, який загалом правильно відбив стан української літературної мови на певному етапі її розвитку і, незважаючи на окремі, часом досить істотні, хиби й помилки⁸, на той час непогано задовольняв потреби користувачів.

Проте поступальний розвиток як української, так і російської літературних мов, невпинне збагачення їх лексики, дальше унормування обох літературних мов висунули на порядок денний питання підготовки нового Російсько-українського словника (на основі видання 1948 р.). Нині Інститут мовознавства завершив підготовку нового, набагато повнішого і серйозно переробленого, порівняно із виданням 1948 р., Російсько-українського словника. У зв'язку з тим, що лексичний і фразеологічний матеріал обох мов у цьому словнику значно розширено як за рахунок наведення нових або внесення з якихось причин пропущених раніше слів і фразеологізмів (тепер його реєстр перевищує 100 тис. слів), так і в результаті значного поглиблення розробки словникових статей в українській частині (добір

⁴ Після 1948 р. словник перевидався фотомеханічним способом у 1956 та 1961 рр. з виправленнями лише окремих орфографічних та акцентних помилок.

⁵ Свого часу оцінці словника було приділено серйозну увагу в періодичних виданнях. Див., напр., рецензію акад. В. В. Виноградова («Советская книга», 1950, 2) та матеріали обговорення Російсько-українського словника, надруковані в «Лексикографічному бюлетені» Інституту мовознавства АН УРСР (в. III, К., 1953).

⁶ Зокрема «Русско-белорусского словаря» (М., 1953), «Русско-молдавского словаря» (М., 1954) та інших аналогічних видань.

⁷ Вид-во «Радянська школа», К., 1962.

⁸ Не слід забувати при оцінці цього словника, що він створювався у складних умовах воєнного часу. Про історію його створення див.: М. Я. Калинович, *Новий Російсько-український словник Академії наук УРСР*, «Наукові записки Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР», 1946, т. II—III, стор. 18—29.

точніших відповідників і залучення їх синонімів, докладніша семантична й стилістична кваліфікації окремих слів та слівосполучень), обсяг словника значно збільшився, що й впливало на необхідність видавати новий Українсько-український словник у двох томах⁹.

Найбільшою і найважливішою серед завершених праць українських лексикографів, є, безперечно, шеститомний Українсько-російський словник¹⁰ видад якого у світ справедливо розцінюється як велике досягнення не лише української, а й у цілому слов'янської лексикографії¹¹, як видатна культурна подія в житті українського народу¹². За обсягом опрацьованої у ньому української лексики (121 691 реєстрових слів), цей словник майже вдвоє перевищує загальновідомий «Словарь української мови» за ред. Б. Д. Грінченка. В усіх шести томах словника витримано єдині наукові й методологічні принципи побудови, а ті часткові зміни й уточнення, що вносилися у кожний з дальших томів у процесі опрацювання словникових матеріалів, були результатом удосконалення праці й не змінювали структури і спрямування словника.

Новий Українсько-російський словник має в цілому нормативний характер, що досягається і самим добором лексичного матеріалу, і використанням системи позначок і ремарок, які характеризують сферу вживання слова або ж розкривають його значення, і дотриманням в українській і російській частинах існуючих норм написання, наголосу й граматичного оформлення слова.

Докладне розкриття значень і відтінків значень українського реєстрового слова (так само й фразеології при ньому) забезпечується у словнику наведенням адекватних російських відповідників та їх синонімів (семантичних і стилістичних), які часто-густо утворюють цілі синонімічні ради. Лише в окремих випадках, коли в російській мові не відшукується точний однослівний відповідник, у словнику подається описовий переклад реєстрового слова або ж наводиться коротке його тлумачення російською мовою.

Надзвичайно важливу роль відіграє і досить значне місце займає у шеститомнику цитатно-ілюстративний матеріал, покликаний не тільки стверджувати існування даного слова у мові, а й конкретизувати показані в словникових статтях значення слів та їх найтонші відтінки. Такого великого й різноманітного ілюстративного матеріалу немає в жодному іншому з вітчизняних двомовних перекладних словників.

Тепер уже ніхто не сумнівається в тому, що шеститомний Українсько-російський словник, виконуючи свою безпосередню функцію практичного довідника при перекладі української лексики та фразеології на російську мову і своєрідного посібника при вивченні та удосконаленні знання обох братніх мов, відіграє важливу роль і в піднесенні загальної культури нашої мови, в утвердженні її норм в орфографічному, акцентологічному й стилістичному аспектах. Дослідники, що працюють над питаннями порівняльного вивчення двох мов на різних рівнях, знайдуть у словнику важливий матеріал при підготовці досліджень і розвідок як з лексики, так і з багатьох питань граматичної будови мови.

⁹ 1-й том його видавництво «Наукова думка» планує випустити наприкінці цього року; 2-й том передбачається видати на початку 1968 р.

¹⁰ Українсько-російський словник, гол. ред. Т. М. Кириченко, Вид-во АН УРСР. К. (т. I — 1953, т. II — 1958, т. III — 1961, т. IV — 1961, т. V — 1962, т. VI — 1963).

¹¹ Член-кор. АН СРСР Ф. П. Філіп у привітанні українським словникарям від 28.9.1963 р. відзначав, що «шеститомний Українсько-російський словник є одним з найважливіших праць сучасної слов'янської лексикографії».

¹² Див.: А. А. Б у р я ч о к, Видатна культурна подія, газ. «Вечірній Київ» від 10 вересня 1963 р.; й о г о ж, Подвиг українських словникарів, «Вітчизна», 1964, 7; М. М. П и л и с ь к и й, Українсько-російський, шеститомний, газ. «Література на Україні» від 17 вересня 1963 р.

Вихід у світ академічного Українсько-російського словника в шести томах дає змогу готувати на його лексичній базі нові двомовні (та й загальнодвомовні) словники різноманітного призначення, зокрема загальнодоступний однотомний словник для широкого кола читачів¹³, словники шкільні, «книшенькові», для туристів тощо. Створення подібних словників тепер можуть взяти на себе досвідчені працівники багатьох установ не лише в Києві, а й в інших містах України. Свідченням цього є хоча б факт підготовки П. М. Деркачем (Львів) шкільного словника синонімів¹⁴, А. Багметом (Полтава) — матеріалів до синонімічного словника української мови¹⁵, Н. Беленьковою (Одеса) — збірника російських прислів'їв і приказок з українськими відповідниками¹⁶, Н. О. Батюк (Харків) — короткого словника української фразеології¹⁷ та ін.

Велике культурно-освітнє значення мають словники — навчальні посібники для середньої та вищої школи, видання яких здійснює в основному видавництво «Радянська школа». Здебільшого — це іншомовно-українські або українсько-іншомовні перекладні словники, однак випустило це видавництво також низку словників спеціального призначення (орфографічних, термінологічно-тлумачних та перекладних).

Яскраву сторінку в історію української лексикографії вписали упорядники двотомного Словника мови Шевченка¹⁸, який вони підготували до 150-річчя з дня народження геніального Кобзаря. Цей словник — перше українське академічне видання такого типу — фіксує в основному реєстрі лексику як остаточних редакцій творів, написаних поетом українською мовою, так і всіх варіантів та попередніх редакцій цих творів; у «Додатку» вміщуються українські слова й вирази з художніх творів та інших матеріалів, писаних Т. Шевченком російською мовою. При кожному слові показується кількість випадків його вживання, виділено й прокоментовано значення й найвиразніші відтінки значень ужитих поетом слів, відмічено стилістичні особливості Шевченкового слововживання, а для potwierдження усіх даних наведено цитати-ілюстрації з творів поета.

Виданням Словника мови Шевченка покладено початок цілій серії майбутніх лексикографічних праць, присвячених описові лексичних скарбів найвизначніших представників нашої літератури і науковому аналізу її слововживання. Над створенням словників цього типу вже працюють науковці нашої республіки¹⁹.

Зовсім нові сторінки в історії української лексикографії відкриваються із розгортанням роботи над тлумачним та етимологічним словниками

¹³ Такий однотомник, що охоплює близько 65 тис. слів, уже видано: Українсько-російський словник, за редакцією В. С. Ільїна, вид-во «Наукова думка», К., 1964, 1965.

¹⁴ П. М. Деркач, Короткий словник синонімів української мови, за редакцією С. П. Левченка, вид-во «Радянська школа», К., 1960.

¹⁵ Ці матеріали друкувалися в журналі «Вітчизна» у 1959—1960 рр.

¹⁶ Н. Беленькова, Російські прислів'я і приказки з українськими відповідниками, вид-во «Молодь», К., 1963. У 1961 р. «Літературна газета» публікувала ці матеріали на своїх сторінках.

¹⁷ Н. О. Батюк, Фразеологічний словник, вид-во «Радянська школа», К., 1966.

¹⁸ Див. рецензії на словник: Є. П. Кирилюка (газ. «Літературна Україна» від 1 грудня 1964 р.), М. Пилинського («Українська мова і література в школі», 1965, 11), Р. Доценка («Вітчизна», 1965, 3), В. П. Ковальова, (ВЯ, 1966, 1).

¹⁹ Так, напр., співробітники Інституту мовознавства АН УРСР разом з працівниками Музею І. П. Котляревського у Полтаві готують до 200-річчя з дня народження письменника «Словник мови Котляревського», науковці Львівського університету працюють над «Словником мови Ів. Франка», а мовознавці Харкова створюють «Словник мови Квітки-Озарів'яненка». Розгортається також робота над словниками мови інших класиків української літератури.

української мови, які створюють науковці Інституту мовознавства АН УРСР, і у зв'язку із підготовкою до видання лінгвістами Інституту суспільних наук Львівського університету історичного словника української мови.

Щоб втілити в життя давню мрію багатьох вітчизняних учених, громадських і культурних діячів про створення тлумачного словника української мови, потрібно було попередньо провести велику підготовчу роботу. Завершення великого академічного Українсько-російського словника, видання ряду інших філологічних і спеціальних словників, як і конкретна праця по збиранню лексичного матеріалу в час виготовлення різних словників створювали необхідні передумови для розгортання роботи над першим в історії вітчизняної науки тлумачним словником української мови. Ще в процесі виготовлення шеститомного Українсько-російського словника значно збагатилася лексична картотека Інституту мовознавства, а в кінці 50-х років у зв'язку із підготовкою до укладання тлумачного словника Президія Академії наук УРСР виділила спеціально для картотеки додаткові кошти, що дало змогу порівняно швидко поповнити наявні картотечні фонди новим необхідним матеріалом і провести належне впорядкування зібраного в попередні роки. Все це і склало разом ту матеріальну базу, той фундамент, на якому в 1958 р. розпочалась побудова першого тлумачного словника української мови.

Цілком зрозуміло, що укладанню перших словникових статей тлумачного словника передувало виготовлення його проспекту, вироблення і наукове обґрунтування засад і структури словника. Спеціальна Республіканська наукова конференція у 1958 р. обговорила й схвалила підготовлений досвідченим українським лексикографом П. Й. Горецьким при сприянні всього колективу словників Інституту мовознавства «Проспект тлумачного словника української мови»²⁰ й визначила орієнтовний обсяг усього «Словника української мови» — 10 томів (приблизно по 100 авторських аркушів кожен).

Словник української мови, якому відводиться чільне місце серед праць, покликаних сприяти дальшому унормуванню лексичних та фразеологічних багатств нашої мови, а значить і піднесенню культури національної мови, передбачає якнайповніше подати, відповідним чином пояснити й проілюструвати всю вживану українську лексику й фразеологію від Котляревського і до наших днів.

Природно, що навіть у великому, десятитомному словнику неможливо відбити всього багатства сучасної літературної мови українського народу, яка за цей майже двохсотлітній період, а особливо за роки її функціонування в усіх сферах суспільного життя Радянської України досягла нечуваного розвитку і збагачення. Тому-то напередочок до того, що 100 тисяч статей Словника української мови охоплюють не тільки вживану лексику та фразеологію літературно-технічну термінологію, а також народну, розмовної та діалектної лексики, а також мову літератури і сучасних майстрів словесності і будується словник у всіх типах: в тлумаченнях та ілюстративних прикладах.

У словнику, який базується на сучасній мові в розвитку мови (таким буде «Словник української мови», який видається стикатись із складною мовою сучасної мови і норм минулого, і усвідомлюється їх деяка невідповідність).

²⁰ Див.: «Проспект Тлумачного словника української мови», Львів, К., 1958, 80 стор.

удовільюючи багатьох специфічних особливостей нашого мовного минулого, ми тим самим приписуємо цьому минулому те, чого в ньому не було, що властиве тільки нашому часу»²¹. Через те відшукувати й витримувати пропорції між стійким і мінливим у словниковому складі мови, розумно поєднувати в межах можливого норми сучасності й минулого — одне із найвідповідальніших завдань упорядників і редакторів словника, який ґрунтується на лексико-фразеологічних скарбах українського народу майже двохсотлітнього періоду²².

Як довідник, що допомагає користувачеві з'ясувати й усвідомлювати значення слова в класичній і сучасній українській літературі, як посібник, що розкриває зразкові норми використання лексичних та фразеологічних скарбів літературної мови, *Словник української мови* належить до словників нормативних. Нормативність у ньому забезпечується і самим добором заголовних (реєстрових) слів, і дотриманням у їх подаванні норм правопису й акцентуації, і подаванням основних граматичних форм при змінних словах, і розкриттям значень кожного слова та показом сфери його вживання, і наведенням цитат, що ілюструють правильне застосування того чи іншого слова у творах художньої літератури або інших лексичних джерелах. Та все ж нормативність подібних словників-довідників можна вважати лише умовною, чи, за визначенням акад. Л. В. Щерби стосовно «Толкового словаря русского языка» за ред. Д. М. Ушакова, компромісною, оскільки ця нормативність передбачає здебільшого оцінку слова в його нинішній стилістичній якості чи в його сучасному орфоепічному або граматичному оформленні, а не з погляду тієї вартості, яку воно мало в давнішу епоху або ж у час свого становлення.

Важливе значення для лексикографічної інтерпретації словесного матеріалу в аспекті нормативності його вживання в літературній мові мають статистичні дані про слово, які упорядник словника здобуває шляхом аналізу картотечних виписок, вивченням попередніх лексикографічних праць, а нерідко й опрацюванням першоджерел. Досить цікавий і надійний допоміжний матеріал для цієї мети дають лексикографові нові збірники діалектної лексики, публікація яких за останні роки помітно поживилась²³.

Праця над *Словником української мови* в десяти томах — багаторічна колективна тема лексикографів Інституту мовознавства АН УРСР, на якій у цьому п'ятиріччі будуть зосереджуватися усі сили словниківарів. Дотепер акційно укладання і редагування перших трьох томів словника (I том — це реєстр слів на літери А—Б, II том — В, III том — Г — Ж); закінчується редагування IV (літера З) і V (літери І — М) томів; розпочинається активну роботу над укладанням дальших томів словника. Видавництво «Літературна думка» планує розпочати видання словника у 1968 р. і протягом наступних років випустити у світ усі десять томів. Отже, це складна і трудомістка праця, у виконанні якій словниківарів розраховує на дійову допомогу з боку читачів. Зампред цієї частини її, яка має пряме

товаре русского языка, «Известия Академии наук СССР», 1966, кн. 1, с. 185.

Значить: «Чим вужчі хронологічні межі дослідження, тим більш важливою є правильність уявлення нової норми» (К. С. Горбачев, «Словник української мови», у зб.: «Нормы современного украинского языка», М.—Л., 1966, стор. 14).
Лексикографічної лексики О. С. Мельниченко, Київ, Видавництво Лендзелівського, П. С. Лисенка.

З великою увагою і прихильністю стежать лінгвісти і працівники суміжних наук за працею лексикографів Інституту суспільних наук Львівського університету ім. Ів. Франка, які під керівництвом проф. Л. Л. Гумецької ось уже кілька років наполегливо працюють над укладанням «Словника староукраїнської мови XIV—XV ст.». Цей словник, що матиме обсяг до 200 аркушів і друкуватиметься у двох томах, буде першою ланкою майбутнього історичного словника української мови, опрацьованого у відповідності з вимогами теорії і практики сучасної історичної лексикології²⁴. Працю над словником львівським лексикографам довелося починати з самого початку, із формування нової картотеки, бо щілілі від воєнного лихоліття залишки старої картотеки, яка свого часу складалась під керівництвом проф. Є. К. Тимченка, виявились зовсім непридатними для серйозної, наукової роботи над історичним словником. Як показало проведене в 1965 р. широке обговорення спеціалістами з історичної лексикології укладеного львів'янами пробного зошита Словника та інших, пов'язаних із словником матеріалів, його укладачі та редактори правильно розв'язують складні проблеми цього відповідального видання.

Загальне схвалення не лише серед філологів, а й у ширших наукових колах зустріла ідея створення «Етимологічного словника української мови», укладання якого здійснює колектив славистів Інституту мовознавства АН УРСР на чолі з проф. О. С. Мельничуком. Словник передбачається видати у чотирьох томах (у кожному томі приблизно по 5 тисяч словникових статей, не рахуючи відсилкових); він міститиме основні відомості про етимологію тих слів літературної мови і зафіксованих діалектизмів, походження яких потрібно і можливо висвітлити на підставі даних сучасної лінгвістики.

Роботу над етимологічним словником колектив планує завершити в 1972 р.; отже, важлива лексикографічна праця, у найшвидшій публікації якої зацікавлені філологи-слависти всього світу, буде виконана в дуже стислі строки. Добра підготовленість колективу, що працює над «Етимологічним словником української мови», у поєднанні з його працьовитістю і наполегливістю є запорукою успішного викінчення цієї серйозної лексикографічної праці.

Таким чином, у галузі української лексикографії протягом наступних семи—десяти років будуть створені дуже важливі й вартісні праці — тлумачний, етимологічний та історичний словники, тобто ті лексикографічні твори, які мають першорядне значення не лише для культурного життя українського народу, для його престижу серед інших народів, а й для мовознавчої науки в цілому, зокрема у справі розгортання нових славистичних досліджень.

Зрозуміло, що паралельно з цими капітальними працями готуватимуться й інші словники. Так, за дорученням проблемної Наукової ради з мовознавства науковці кафедри української мови Харківського університету (керівник — проф. Ф. П. Медведєв) створюють український фразеологічний словник, а над підготовкою синонімічного словника української мови працюють мовознавці Дніпропетровського університету (керівник — проф. В. С. Ващенко). Потрібну й цікаво задуману працю — Російсько-український фразеологічний словник завершують Ів. Вирган та М. Пилинська. Публікацію цього словника за редакцією доц. М. Ф. Наконечного розпочато в журналі «Словник» ще у 1959 р.; незабаром він має вийти окремим виданням. При сприянні Словникової комісії Академії наук УРСР про-

²⁴ Див.: Вступ до пробного зошита «Словника староукраїнської мови XIV—XV вв.», вид-во «Наукова думка», К., 1964; Л. Л. Гумецька. Принципи складання історичного словника української мови (IV Міжнародний з'їзд славистів). Вид-во АН УРСР, К., 1958.

завантаження відгуків і публікації термінологічних словників. Значення праці в українській української науково-технічній термінології важко переоцінити⁶.

На Україні в надзвичайно рідкі випадки зустрічається також ряд інших словничків (ЛНУ, що заархівовано у творчій спадщині і починається із авторів П. Давид, переклад, що, крім цих словничків, про які вже йшлося вище, складають і енциклопедико-лексикографію України створюють кілька фразеологічних словничків різного типу і призначення, великий орфографічний словник, словник рідк. запозич. (не шкільний) словник, частотний словник української мови, словник слівник в дослідників різного профілю).

Скільки вже можна говорити про перші успіхи на цій ділянці — лексикології, а саме про кожну окрему словничкову працю. Але квітень громадськості УРСР та суворо з якою країною. Різниця про якусь віддачу за останні роки продемонструвала подальший розвиток, у даній формі в українській мові виступають мови інших державних систем — народів країн соціалістичної співдружності — Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії. У лексикології культурної громадськості цих країн є вже польсько-українські та українсько-польські, українсько-словацькі, угорсько-українські та українсько-угорські, румунсько-українські та українсько-румунські перекладні словнички⁷. На реальний ґрунт поставлене питання односторонніх словничків зусиллями радянських і молдавських мовознавців перекладних словничків, у яких виступатимуть українська та сербо-хорватська мови. Нині розпочалося до друку словацько-український, англійсько-український та українсько-англійські словнички⁸.

Перспективним напрямом лексикографічної роботи на Україні передбачається співпраця у майбутньому в кооперації з лексикографами союзних республік Радянського Союзу з мовознавцями перекладних словничків, у яких виступатимуть українська мова й мови народів союзних республік, а згодом і мови інших народів СРСР. Але для втілення цього плану в життя потрібно провести ще велику підготовчу роботу, а також розв'язати питання про куди лексикографія — дедалі з широкими меж.

Створення у дані часи лексикографічної з наукового погляду лексикографічної продукції, яка й належить до рівномірної діяльності читачів і відповідним чином сучасної науки, вимагає від її авторів не тільки доброї спеціальної підготовки, й обов'язності у безперервних галузях знання, але й великої витрати часу, процесом правлячого періоду, який обіймає часом кілька, а то й кілька десятків і більше років⁹. Саме через це у створенні великих

⁶ За період 1959—1963 рр. у Видавництві Академії наук УРСР вийшли в світ російсько-українські перекладні словнички з фізики, хімії, права, історії, математики, географії, економіки та загального машинобудування, електротехніки, медицини та гігієни, ветеринарної медицини, фізіології, електроніки, космонавтики, сільськогосподарства. У жовтні 1963 р. вийшов також великий перекладний словник — російсько-український словник сільськогосподарської лексики. При перекладі цих словничків брали також в участь відповідні республіки.

⁷ Докладно про ці роботи див. Л. С. Паламарчук. На шляху перекладно-лексикографічної роботи, «Лексикологія та лексикографія», вид-во співавторів думки, к., 1963, стор. 155—171.

⁸ Починає свою роботу й Н. П. Бугайчик у Празі, Чехословацьке Соціалістичне Республіка, див. — П. О. Скорняк у Софії, Народна Республіка Бурганія. Рядомоківським словом перекладні словнички з української мови УРСР у співпраці з лексикографами Інституту мовознавства АН УРСР.

⁹ Дуже цікаво вже про тривалість перекладних слівних словничків свідчить Н. Т. Радський: «Українська мова — словничок історії, не всі слова, деякі, деякі слова вивчаються часом три роки, слово «ліс» вже» (Т. І. МІТІСЬКО ТЕЖІ ПАКТИ: владарство робити над словничком української мови, що утворилося біля Грима, працюючи понад три роки, виступи над Інститутом мовознавства і лінгвістики мови — 50 років, в. Іван, своїм відомим членом мовознавства «Поліграфічний словник», над цим працює відповідно — і працює над словничком 50 років, тобто вже сам сві-

словникових праць тепер майже повсюдно беруть участь цілі колективи наукових і науково-допоміжних працівників. Добре організована у такий спосіб праця над словником — колективним твором дозволяє, з одного боку, значно скоротити строки його укладання і редагування, а з другого боку — забезпечує колегіальність і оперативність у розв'язанні всіх складних і спірних питань.

Той, кому доводилося стикатись із серйозною працею словників, знає, що кожна адала розробка слова у словнику — це підсумок всебічного аналізу великого лексичного матеріалу, це результат роздумів і шукань, здебільшого досить тривалих і напружених. Адже в лексикографічній праці неприпустимий суб'єктивізм, лексикограф не може, не має права покладатись на особисті смаки й уподобання, посилається лише на власний мовний досвід, тільки на своє власне «чуття» мови²¹.

Тому-то словникарі завжди з великою увагою і широю влячністю прислухаються до тих конкретних і ділових зауважень, пропозицій і побажань, які висловлюють фахівці-філологи, визначні майстри слова і всі користувачі при читанні словникових матеріалів чи то в процесі виготовлення того чи іншого словника, чи то й після публікації його. В той же час лексикографи завжди готові спростувати конкретним матеріалом із багатого скарбниці нашої мови легковажні твердження деяких критиків словникової продукції про те, що словникарі нібито самі «вдумують» слова, бо, мовляв, «у живій мові так не кажуть». Проте одя всесіяльна формула: «так у живій мові не кажуть» у подібних випадках майже завжди зводиться до простішого: «я цього не чув».

Близкучий знавець слова, видатний вчений і великий наш поет академік М. Т. Рильський, через руки якого пройшли тисячі сторінок словникових матеріалів, прочитаних ним з винятковою увагою і відповідальністю, істинно закликав до співдружності укладачів словників і їх спонсорів, зокрема до співдружності лексикографів і письменників, вбачаючи в цьому запоруку дальших успіхів словникової справи, ще більшого розквіту нашої могутньої і прекрасної мови. Приємно відзначити, що коло відомих діячів української культури, які співпрацюють з лексикографами, дедалі розширюється. Одні з них беруть участь у словниковій праці як члени редакційних колегій словників (поет академік П. Г. Тичина, літературознавець чл.-кор. АН УРСР Є. П. Кирилюк), інші виступають або виступали рецензентами словникових матеріалів (М. П. Стельмах, О. Л. Куцуніч, М. О. Лукан, Б. Д. Антонович-Давидович та ще кілька осіб), вносячи таким чином і свою частку в справу великої культурно-освітньої ваги. Відраділим для словників фактом є також те, що давній інтерес Словян письменників України до словникової продукції починає виражатися не у формі загальних побажань, як це було раніше, а у вигляді конкретних зауважень і пропозицій, тобто у діловій допомозі лексикографам Інституту мовознавства при виготовленні нових словників, зокрема в читанні матеріалів підготовленого до друку нового двотомного Російсько-українського словника.

Хочеться вірити, що налегалі праці лексикографів будуть прикладом ставлення й гідну оцінку не лише окремих майстрів слова, а й ще багатьох відомих діячів української радянської культури. Для яких, як і для невідомого Максима Гайдаровича, словникова справа, така важлива для громадськості нашої, стане справою серйозною.

21. Див. житомирський М. Т. Рильський і мовна праця, стор. 25—26. Див. в цьому приводі також: А. Касарес. Введення в сучасну лексикографію. Науково-методична література, М., 1958.

* Зовсім іншим рід мовної культури, без якого важко як мовля уявити собі діяльність і лексикографів особливо.

В. С. ПЕРЕВИЙНІС

ПРОБЛЕМИ СТРУКТУРНОЇ ЛІНГВІСТИКИ ТА ЇЇ РОЗВИТОК НА УКРАЇНІ

Накреслюючи шляхи подальшого розвитку науки в нашій країні, ХХІІІ з'їзд КПРС однією із перших і основних ставить вимогу забезпечити «широке застосування математичних методів у різних галузях науки і техніки»¹. Ця вимога — результат пізнання логіки розвитку науки, згідно з якою на певному етапі у кожній науці виникає необхідність використання математичних методів. Цю особливість, за спогадами Поля Лафарга, підкреслював К. Маркс: «Наука лише тоді досягає досконалості, коли їй удається користуватися математикою»².

Будь-яка наука проходить у своєму розвитку кілька етапів, які відповідають етапам пізнання об'єктивної реальності: «від живого споглядання до абстрактного мислення і від нього до практики — такий шлях пізнання істини, пізнання об'єктивної реальності»³. Спочатку ведеться добір фактів і перше їх осмислення, далі здійснюється їх класифікація і наукове з'ясування, розробляється система наукових понять і термінів, а потім відбувається далі, глибше проникнення у внутрішню природу досліджуваного об'єкта, вивчається його структура, що вимагає вже не стільки добору нових фактів, скільки теоретичного переосмислення відомого науці фактичного матеріалу. Про цей, третій, етап розвитку науки слушно сказав А. Ейнштейн: «Постановка нових проблем, розвиток нових можливостей, розгляд старих проблем під новим кутом зору вимагають творчої уяви і відбивають дійсний успіх у науці»⁴.

На сьогодні більшість наук уже досягла того рівня, коли можливим і необхідним стає застосування в них математики. Цьому сприяє і розвиток самої математики, яка набагато розширила свої границі, створила цілий ряд теорій, спрямованих на пізнання не лише природних, а й суспільних явищ. Тому однією з якісних особливостей сучасного розвитку наук, як відзначає багато вчених, є прискорення темпів математизації наук, навіть таких, у яких раніше математичні методи використовувались настільки мало, що не могли стати основою відповідних наукових методів⁵. До останньої групи наук належить і мовознавство.

Систематичне застосування математики в науці про мову пов'язане із структурною лінгвістикою, одним з наймолодших напрямів лінгвістичної науки, яка виникла і почала успішно розвиватися на наших очах. Причини, що викликали до життя структурну лінгвістику, поділяються на дві категорії: а) ті, що пов'язані з закономірностями розвитку науки в даний період

¹ Директиви ХХІІІ з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1966—1970 рр., К., 1966, розд. ІІ, пункт 4.

² П. Лафарг, Карл Маркс (личные воспоминания), Соч., т. І, М.—Л., 1925, стор. 346.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 38, стор. 157.

⁴ А. Эйнштейн и Л. Инфельд, Эволюция физики, М.—Л., 1948, стор. 98.

⁵ Див.: В. М. Глушков, Гносеологические основы математизации науки, К., 1965.

суспільного буття; б) ті, що зумовлені виникненням кібернетики і все ширшим застосуванням електронно-лічильної техніки. Зупинимось коротко на кожній з цих категорій.

Мовознавство, як і всяка наука, теж проходило етапи добору фактів і їх наукового осмислення, яке приводило до створення лінгвістичних теорій. Очевидно, на початку ХХ ст. мовознавство досягло того рівня, коли стало необхідністю теоретичне переосмислення фактичного матеріалу, нагромадженого десятками поколінь мовознавців. Виникла потреба строгого визначення понять і термінів мовознавчої науки, створення формалізованих засобів вираження і самих понять, і відношень та зв'язків між ними, які відображували б відношення та зв'язки між відповідними явищами в мові. Інакше кажучи, виникла потреба створити правила формальних перетворень у метамові⁶ мовознавства, що знайшло втілення в структурній лінгвістиці, зокрема в теорії породжуючих граматик. Ця настійна потреба і привела до того, що приблизно одночасно мовознавці в різних країнах — швейцарець Фердинанд де Сосюр, американець Л. Блумфілд, представники вітчизняної науки П. Ф. Фортунатов, І. О. Бодуен де Куртене і Л. В. Щерба — висловили ряд положень, які лягли в основу структурної лінгвістики.

Слід підкреслити, що виникнення структурної лінгвістики зумовлене попередніми досягненнями мовознавства. Якби мовознавча наука не досягла значних успіхів у вивченні свого об'єкта, були б неможливими виникнення і успішний розвиток структурної лінгвістики.

Оскільки виникнення структурної лінгвістики викликане необхідністю теоретичного переосмислення здобутків мовознавства, не можна вважати її прикладною, як дехто з мовознавців намагався довести. Навпаки, на думку професора Ю. С. Маслова, структурна лінгвістика є зараз домінуючим напрямом у сучасній лінгвістичній теорії⁷.

Швидкий розвиток структурної лінгвістики, як уже говорилося, безпосередньо пов'язаний також з розвитком кібернетики та електронних обчислювальних машин. Цей зв'язок відбувається за такою схемою. Мова — це основний засіб людського спілкування. Саме за допомогою мови люди обмінюються інформацією, необхідною для їх суспільного буття. Поняття ж інформації — одне з основних у кібернетиці, яка вивчає системи будь-якої природи, здатні сприймати, зберігати і дерероблювати інформацію та використовувати її для управління і регулювання⁸. При вивченні цих систем головне для кібернетики — це дослідження закономірностей обміну інформацією, зокрема вивчення особливостей і законів будови та функціонування засобу передачі інформації. Таким засобом можуть бути найрізноманітніші системи сигналів, причому основні закономірності цих систем не залежать від їх природи чи фізичної реалізації.

У людському суспільстві таким засобом обміну інформацією є мова — найскладніша, найрозгалуженіша і найгнучкіша з усіх відомих нам сигнальних систем, що є засобами обміну інформацією. Тому вивчення закономірностей будови мови, її структури, її функціонування становить неабиякий інтерес для кібернетики. Отже, все, що стосується будови й функціонування мови як засобу обміну інформацією, може і повинно вивчатися з

⁶ Метамовою називають мову, якою ведеться дослідження мови-об'єкта. Так, якщо ми пишемо про німецьку мову українською, то остання є метамовою щодо німецької. Якщо закономірності української мови записані символами математичної логіки чи певної алгоритмічної мови, то вони є формалізованими метамовами щодо української мови, яка є у такому разі мовою-об'єктом дослідження. Див.: «Філософський словник», К., 1964, стор. 267.

⁷ Ю. С. М а с л о в, Основные направления структурализма, «Русский язык в школе», 1966, 5, стор. 3—17.

⁸ Див.: Н. А. К о л м о г о р о в, Предисловие к кн. У. Эшби «Введение в кибернетику», М., 1959, стор. 8.

позичій кібернетики і методами кібернетики. Оскільки ж кібернетика — математична галузь знання, то вивчення структури мови її методами викликало народження нового, математичного напрямку в мовознавстві.

Застосування кібернетичних методів дослідження мови потрібне і корисне не лише для кібернетики, а й для мовознавства. Новий підхід до мови і її явищ дає змогу по-новому оцінити її, дослідити такі особливості мови, які неможливо було б пізнати іншими методами. Отже, методи кібернетики допомагають глибше проникнути у внутрішню будову мови, краще пізнати її суть.

Крім того, можна назвати чисто практичну потребу розвитку математичного напрямку в мовознавстві: необхідність спілкування людини з електронними машинами для більш ефективного їх використання. Електронні обчислювальні машини стали дійсно універсальними помічниками людини і можуть узяти на себе значну частину розумової праці, яка до останнього часу була привілеєм лише людського мозку: доведення теорем, проектування складних механізмів, планування економіки, переклад з однієї мови на іншу, автоматизація бібліографічної справи та реферування літератури з певної теми, керування технологічними процесами і т. д. Фахівці підраховували, що за десять років існування електронних машин їх можливості збільшилися в тисячу разів. А можливості їхнього подальшого розвитку практично необмежені. Проте ефективність їх використання поки що надзвичайно низька через те, що спілкування в системі «людина — машина» надто ускладнене. Машини мають свої штучно створені математиками алгоритмічні мови, які людина повинна вивчити, перш ніж працювати з машиною. Тому між тими, хто має потребу в машині, і самою машиною обов'язково стоїть невелика група людей, обізнаних з машиною: програмістів, перфраторників, операторів. Процес постановки задач електронній машині поки що дуже трудомісткий і часто вимагає більше часу, ніж потрібно машині для розв'язання самої задачі. Для того, щоб спростити цей процес, необхідно або створити для машини нові алгоритмічні мови, які б наближалися до людської, або навчити машину людської мови. Це надзвичайно складне завдання, виконання якого пов'язане з розв'язанням ряду часткових проблем: розпізнавання букв і звуків мови, членування мовного потоку на певні одиниці (слова, морфеми), автоматизація морфологічного і синтаксичного аналізу, синтез слівформ і фраз, розпізнавання осмислених фраз тощо. Для успішного розв'язання цих проблем необхідно досліджувати мову високо формалізованими методами, що і є одним із завдань структурної лінгвістики.

Такий шлях дослідження мови дає в руки лінгвістів великі переваги: він дозволяє використовувати електронні машини для розв'язання багатьох мовознавчих проблем і прикладних задач, а також передати машинам найбільш трудомістку механічну роботу. За підрахунками французьких спеціалістів, використання електронних машин для укладання різних типів словників скорочує строки виконання роботи приблизно в сорок разів⁹. Отже, для укладання словника електронній машині потрібні не довгі роки, а місяці або навіть тижні. Скорочення строків роботи значно підвищить ефективність досліджень, продуктивність праці вчених-мовознавців. Підвищення ж продуктивності праці вчених, наукова її організація, використання сучасної науково-технічної бази в їхній роботі — це першорядні завдання розвитку науки в нашій країні¹⁰.

⁹ Див.: Р. М. Фрумкина, Автоматизация исследовательских работ в лексикологии и лексикографии, ВЯ, 1964, 2, а також зб. «Автоматизация в лингвистике», М. — Л., 1966.

¹⁰ Див.: Г. Добров, Суспільним наукам — сучасну науково-технічну базу, «Комуніст України», 1966, 5, стор. 51—59.

Отже, як бачимо, потреби, що викликали до життя структурну лінгвістику, досить серйозні. Простежимо в загальних рисах, як розвивається ця нова галузь мовознавства, що вже нею зроблено і які завдання вона ставить перед собою.

Структурна лінгвістика, можна сказати, народжувалася двічі. Перше її народження — на початку нашого століття, набагато раніше, ніж виникла кібернетика, — було зумовлене логікою розвитку мовознавчої науки. У 50-і роки, вже після виникнення кібернетики і електронних машин, математики і лінгвісти почали досліджувати мову з позицій кібернетики. Першим завданням вони поставили собі здійснення машинного перекладу, для чого потрібно було проаналізувати мовну структуру в синхронному плані, спираючись не на значення мовних одиниць (яке поки що неприступне машині), а на відношення лінгвістичних форм. Незабаром працівники в галузі машинного перекладу з'ясували, що саме такий підхід до вивчення мови властивий структурній лінгвістиці, і взяли на озброєння її методи. Тому перших дослідників з машинного перекладу інколи порівнюють з Колумбом: той плів у Індію, а відкрив Америку, а ці почали займатися машинним перекладом, а «відкрили» структурну лінгвістику.

Так теоретичні положення структурної лінгвістики знайшли практичне застосування і відчутну підтримку в кібернетичі. Зв'язок з кібернетикою вплив у структурну лінгвістику животворні сили, прискорив її розвиток і значною мірою визначив напрям цієї галузі мовознавства. За досить короткий час структурна лінгвістика пройшла складний шлях розвитку. У ній викристалізувалися численні напрями і школи, серед яких найважливішими є теорія породжуючих граматик, побудова аналітичних граматик, статистична лінгвістика.

Теорія породжуючих граматик — найбільш абстрактна і найбільш математизована галузь структурної лінгвістики. Завдання, яке вона ставить перед собою, — створення дедуктивних моделей мови, тобто породжуючих граматик, які ми розглядаємо як кібернетичні машини¹¹. На вході такої граматичної (машини) є інформація про кінцеве число елементарних граматичних об'єктів і про правила породження із них заданих складних граматичних об'єктів, які створена граматика повинна породити (тобто описати) за певну кількість тактів.

Дедуктивні моделі будуються так: по-перше, з усієї кількості понять, вживаних у науці про мову, відбирається невелика (по можливості мінімальна) кількість таких, які можуть вважатися вихідними, первинними; по-друге, фіксуються і приймаються за аксіоми (постулюються) певні відношення між цими поняттями; по-третє, усі інші поняття визначаються через вихідні, а всі твердження виводяться за строгими логічними правилами (їх можна дати у вигляді алгоритму) і теж визначаються через вихідні поняття і відношення.

Отже, побудова дедуктивної моделі — це створення чисто математичного обчислення, тобто сукупності правил, які дозволяють оперувати поняттями певної науки і виводити з цих основних понять і фактів нові, які логічно з них випливають. Дедуктивна лінгвістична модель, виходячи з невеликої кількості певним чином відібраних фактів, у стислій формі виражає зв'язки, правила, висновки, які дають змогу переходити від одних мовних утворень до інших¹².

З погляду інформаційного при побудові дедуктивної моделі виникає задача, яку можна сформулювати так: яким чином побудувати обчислення і відібрати вихідні дані, щоб у цілому зайняти для відповідної інформації мінімальний об'єм. Можна взяти зовсім невелику кількість вихідних фактів і розробити досить складну систему правил, за якими породжується все багатство мовних конструкцій. Можна ж, навпаки, виходити з величезної кількості фактів і замість того, щоб з цих фактів робити певні висновки, просто намагатися запам'ятати кожний новий факт, хоч він і є наслідком попереднього. Математичні теорії і дедуктивні моделі мови йдуть першим шляхом.

Побудова дедуктивних моделей має велике теоретичне значення, оскільки саме дедуктивні моделі дозволяють найглибше проникати в структуру мови, в закономірності її функціонування. Дедуктивні моделі ведуть до створення найекономічніших граматик, які можна вмістити на одній сторінці і які разом з тим мають велику породжуючу силу, тобто за їх правилами можна описати велику кількість граматичних об'єктів різної складності.

Мова належить до надзвичайно складних кібернетичних систем, її не можна повністю описати одним набором правил чи законів. Тому можливою і закономірною є побудова багатьох дедуктивних моделей мови, які з різних сторін проникають у за-

¹¹ Кібернетичною машиною називається не лише матеріальна споруда на зразок електронної машини, а й усяка система переробки інформації наприклад граматика мови, математичне обчислення, алгоритм розв'язання певного типу задач і т. д.

¹² Див.: В. М. Г л у ш к о в, зазнач. праця, стор. 8 і далі.

і її сторони та аспекти, розглядають мову з різ-

даментальні закони будови природних мов дає змогу стучні мови, наприклад інформаційні, що має величення інформаційних систем для різних мов — одна розв'язання якої буде значним вкладом у їх подальшення має також створення таких алгоритмічних (машинізація людини з машиною, відбиваючи у своїй структурі природних мов.

граматики дозволяють, так би мовити, поглянути на мову з загальною картину її будови, структури, то аналітичні гра-творення формалізованих систем опису конкретних мовних аналітичних граматики — розкласти суцільний потік мовлення на з яких є тією чи іншою одиницею мови, і розкласифікувати ці до їх ролі в потоці мовлення. Уже зараз розроблено цілий ряд у¹³, створено системи обчислення, які дозволяють автоматично, лий здійснювати аналіз і синтез певних відрізків мовлення. Аналітично пов'язані з машинним перекладом, з автоматичним рефе-тури, з дослідженням мовних засобів вираження смислу, що має практичне, а її теоретичне значення.

використовувані цією галуззю структурної лінгвістики, теж досить, причому ступінь їх формалізації вимірюється можливістю викори-а електронній машині. Найбільший ступінь формалізації властивий ди-му аналізу, який є, по суті, вивченням комбінаторних властивостей пев-стичних елементів, що дає змогу не лише встановити класи лінгвістичних починаючи від фонем і кінчаючи семантичними класами слів, а також і авто-розпізнавати осмислені фрази.

статистична лінгвістика перебуває ще в процесі становлення. Статистичні ме-мовознавстві застосовуються вже кілька десятків років, але раніше вони вико-увались або епізодично, або як «підручний», допоміжний метод, потрібний для щоб проілюструвати те чи інше положення чи правило нестатистичного характеру, оте, дедалі більше опановуючи статистичні методи, лінгвісти побачили, що, за вда-м висловом одного математика, цифри можуть розповісти все, треба тільки вміти їх анітувати. Тоді почалися спроби розв'язання чисто лінгвістичних проблем статис-тичними методами. Однією з перших, в 40-і роки ХХ ст., була спроба Ціпфа і Гіро статистично встановити структуру лексичної системи мови. Встановлені ними зако-номірності зв'язку між частотою слова і його довжиною, частотою слова і кількістю властивих йому значень були поштовхом до широкого розвитку статистичних дослі-жень лексикі. Виявилось, що за допомогою статистики можна розв'язати цілий ряд лінгвістичних і прикладних проблем. Для теорії мовознавства, крім уже викладених закономірностей у лексикі, велике значення має, наприклад, встановлення системних відношень між словами на базі статистичних методів чи розкриття закономірностей функціонування окремих слів або лексичних груп у мовленні.

Серед прикладних проблем, які мають досить велике значення і для лінгвістики, можна назвати розшифровку письмен і встановлення авторства анонімних рукописів. Саме на основі статистичного методу електронна машина підтвердила, що «Іліада» і «Одіссея» написані однією людиною, на основі статистичного методу американський математик Юл встановив авторство деяких латинських рукописів¹⁴. Обидві ці роботи ґрунтувалися на підрахунках слів і словосполучень.

Поряд з цим статистику почали використовувати в фонології, морфології, сти-лістиці. Наприклад, багато лінгвістичних проблем можна розв'язати і чимало вис-новків зробити, підраховуючи фонемні. Звертаючи увагу на частоту голосних і приго-лосних певних груп, можна встановити досить деталізовану класифікацію стилів аж до стилевих особливостей окремого автора і окремого твору.

Статистичні методи дослідження матеріалу мовлення виявляються необхідними і для успішного розв'язання проблем автоматичного перекладу, оскільки раціональна побудова алгоритму неможлива без знання закономірностей функціонування мовної структури. Статистичні методи є надійними критеріями також для типологічно-зі-ставного вивчення мов, для встановлення ступеня спорідненості і розбіжності як мов-них структур у цілому, так і окремих елементів цих структур.

¹³ Ці методи описуються в літературі: В. И. Григорьев, Что такое дистрибутивный анализ, ВЯ, 1959, 1; Т. М. Николасова, Что такое трансформационный анализ, ВЯ, 1960, 1; Ю. Д. Апресян, Метод НС и трансформационный анализ в структурной лингвистике, «Русский язык в национальной школе», 1962, 14; «Проблеми та методи структурної лінгвістики», К., 1965; В. С. Перебийніс, На шляху пізнання таємниць мови, К., 1965 та ін.

¹⁴ G. U. Yule, The Statistical Study of Literary Vocabulary, Cambridge, 1944.

Початок розвитку структурної лінгвістики на Україні можна датувати приблизно 1958 р., коли було створено Обчислювальний центр Академії наук УРСР, співробітники якого вже в квітні 1959 р. виступили з доповідями на нараді з математичної лінгвістики в Ленінграді¹⁵. Отже, першими в галузі структурної лінгвістики на Україні, як і взагалі в Радянському Союзі, були математики. Вони поставили перед собою мету здійснити машинний переклад і створити систему інформаційного пошуку. У 1960 р. у складі Обчислювального центру АН УРСР було створено групу математичної лінгвістики, що організаційно оформило розробку вказаних проблем і поклало початок участі мовознавців у ній. В 1961 р. на філологічних факультетах Київського і Харківського університетів було відкрито відділення математичної лінгвістики; це стало початком підготовки лінгвістів-математиків.

Після реорганізації Обчислювального центру АН УРСР в Інститут кібернетики АН УРСР (травень 1962 р.) було створено Об'єднану лабораторію математичної лінгвістики Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка й Інституту кібернетики АН УРСР. В завдання цієї лабораторії входить здійснення інформаційного пошуку та машинного перекладу, а також статистичні дослідження різних мов. Лабораторія координує свою роботу з групою структурної та прикладної лінгвістики Інституту кібернетики, де зосереджено дослідження з питань інформаційного пошуку на основі створеної тут інформаційної мови. Слід відзначити, що ця група посідає помітне місце серед колективів і установ Радянського Союзу, в яких ведуться інформаційно-пошукові роботи.

З 1963 р. почала працювати група структурно-математичної лінгвістики в складі Відділу теорії української мови та структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, яка поклала початок систематичному застосуванню структурних і статистичних методів у дослідженні української мови. Група виконала ряд обстежень українського мовлення, спрямованих на встановлення його статистичної структури та закономірностей функціонування мовних одиниць у ньому. У результаті виконаних досліджень написані роботи про частоту фонем і фонемосполучень у сучасній українській мові, про частоту афіксів, про закони розподілу фонем, про повторюваність фонем у мовному потоці і деякі аспекти фонемної структури слова. Так, роботи, виконані групою структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, показали, що частота голосних і приголосних є досить надійним критерієм для розмежування стилів мовлення. З вірогідністю більшою за 95% можна твердити, що найменша частота голосних властива українській поезії, а найбільша — усному мовленню¹⁶. Найближче до поезії за цим параметром — наукова проза (фізико-математичні тексти), а до усного мовлення — драматургія.

Групою структурно-математичної лінгвістики створена колективна монографія «Статистичні параметри стилів», ведуться дослідження у галузі автоматизації трансформаційного аналізу і автоматичного синтезу слівформ на електронній машині.

У 1964 р. організована кафедра математичної лінгвістики в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка, на якій досліджуються окремі

¹⁵ Див.: «Тезисы совещания по математической лингвистике 15—21 апреля 1959 г.», Л., 1959 (доповіді Л. А. Калужніна і Л. Н. Іваненка).

¹⁶ Таку ж картину спостерігаємо і в інших слов'янських мовах, зокрема у російській і чеській. Див.: В. А. Никонов, Консонантный коэффициент, «Lingua Posnaniensis», VIII, Poznań, 1960; В. U n b e g a u n, Russian Versification, Oxford, 1956; V. M á z l o v á, Jak se projevuje zvuková stránka češtiny v hláskových statistikách, «Naše řeč», XXX, 1946, 6—7.

питання теорії лінгвістичної статистики та структура сучасної української мови (в координації з Інститутом мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР).

На кафедрі загального і прикладного мовознавства Харківського державного університету ведуться роботи по створенню алгоритмів машинного перекладу з англійської і французької мов, а також досліджуються теоретичні проблеми машинного перекладу. Значне місце в тематиці кафедри посідають питання інтернаціональної термінології та статистичні дослідження стилів письменників. Співробітники Дніпропетровського університету здійснили на електронній машині деякі алгоритми морфологічного аналізу німецьких і російських текстів, ведуть статистичні дослідження німецької, російської та української мов. У вищих навчальних закладах Одеси структурними методами досліджуються романські та германські мови. Більшість колективів, що виконує дослідження в галузі структурної лінгвістики, використовує у своїй роботі електронні обчислювальні машини.

Як бачимо, дослідження із структурно-математичної лінгвістики зосереджені в кількох наукових і вищих навчальних закладах УРСР, кожний з яких має свій напрям роботи, працює в координації з іншими організаціями та закладами не лише України, а й усього Радянського Союзу. Колективи Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, Інституту кібернетики АН УРСР і Київського університету ім. Т. Г. Шевченка входять до складу Секції семіотики Наукової ради з комплексної проблеми «Кібернетика» АН СРСР, а також є членами Наукової ради з кібернетики АН УРСР.

Колективи, що працюють у галузі структурно-математичної лінгвістики на Україні, вже виконали чималу роботу і досягли певних успіхів. Але кожне нове дослідження викликає до життя нові проблеми, відкриває нові обрії.

Висвітливо коротко ті питання, які вже зараз постають перед мовознавцями республіки в галузі структурно-математичних досліджень української мови. Слід відзначити, що українська мова порівняно з іншими слов'янськими чи індоєвропейськими мовами ще дуже мало досліджувалася структурними методами. Щоб якнайшвидше подолати це відставання, треба якнайраціональніше організувати роботу. Для того, щоб не повторювати складних і часто повних суперечностей шляхів, якими йшло дослідження структури інших мов, необхідно детально вивчити досягнення структурної лінгвістики, як закордонної, так і вітчизняної, критично їх засвоїти, тобто опанувати все корисне, передове, відібравши найцінніше і найефективніше як у методах, так і в теоретичних здобутках.

Насамперед слід подбати про об'єднання зусиль мовознавців республіки для розв'язання основних завдань структурно-математичних досліджень української мови. Наука зараз знаходиться на такому рівні, розвивається так швидко, що значних успіхів можуть добитися лише великі колективи, згуртовані єдністю мети і озброєні найпередовішими методами. Значну роль у згуртуванні мовознавців, об'єднанні їх зусиль має відіграти новий республіканський журнал «Мовознавство», який друкуватиме поради і консультації щодо структурних і статистичних методів дослідження мовного матеріалу, а також розробки певних часткових і загальних питань структурної лінгвістики. Значною мірою коло питань, висвітлюваних журналом у галузі структурно-математичної лінгвістики, залежатиме від побажань читачів, на листи яких ми регулярно відповідатимемо.

На нашу думку, вдалим початком структурних досліджень української мови було б створення частотного словника сучасної української мови, який дав би надзвичайно багатий матеріал для майбутніх різносторонніх досліджень і значно зекономив би зусилля і час мовознавців. Справді,

кожний науковець починає дослідження з добору матеріалу, фактів. Добір цей ведеться кожним дослідником окремо, дослідники іноді дублюють один одного, даремно витрачаючи час і сили. Частотний же словник — це систематизовані факти, які можуть використати не окремі науковці, а наукові колективи.

Коло питань, для дослідження яких постачатиме матеріал частотний словник, надзвичайно широке.

Візьмемо хоч би дослідження фонемної системи. Адже встановлення фонем — це лише перший крок. Необхідно вивчити закони поєднуваності фонем у складах, морфемах, словах. Дослідження інших мов показують, що такі закономірності існують, що в них проявляються як риси, спільні для багатьох чи кількох мов, так і риси, специфічні для певної мови, які підкреслюють її своєрідність, самобутність. Важливим є не лише встановлення властивих мові фонемних структур слова, морфем чи складу, а й вивчення закономірностей їх функціонування у різних видах мовлення. Зараз для вивчення їх ми робимо підрахунки в текстах, на що витрачаємо багато часу. Завдяки частотному словнику відпадає потреба робити трудомісткі підрахунки в текстах, оскільки частотний словник і є препарований текст.

Надзвичайно важливими є також питання словотвору. Встановлення структурних словотворчих типів слів і словотворчої потужності коренів, їх частота в текстах; опис лексичної структури української мови на базі її словотворчих можливостей і встановлення закономірностей функціонування цієї структури в мовленні; зумовленість афіксів коренем слова чи іншими афіксами; словотворчі лексичні поля і їх використання в різних стилях мовлення; встановлення повного інвентаря коренів і словотворчих афіксів української мови з характеристиками сфер їх поширення в мовленні; проблеми синтезу слів від заданого кореня; розмежування словотворчих і словозмінних афіксів — це далеко не повний перелік питань, розв'язання яких буде полегшене і прискорене завдяки створенню частотного словника.

Чимало є й морфологічних проблем, дослідження яких може бути виконане на матеріалі частотного словника. Серед них і структурна класифікація морфем, словозмінних типів слів, і морфемна структура слова, і алгоритми автоматичного морфологічного аналізу, і закономірності функціонування різних класів морфем і морфемних структур, і т. ін.

Ось чому одним із перших і найневідкладніших завдань, які ставить перед собою група структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР разом з Інститутом кібернетики і Київським університетом, є створення частотного словника сучасної української мови. Словник цей має охопити джерела, видані в післявоєнний період, і складатиметься з шести частин: драматургія, художня проза, поезія, суспільно-політична література, фізико-математичні тексти, література з біології. Кожна з шести частин має укладатися на базі статистичного обстеження текстів загальним обсягом у 400 000 словоформ. Виконуватимуть підрахунки електронні машини¹⁷.

Така організація матеріалу в частотному словнику дасть змогу порівняти статистичні характеристики вказаних функціональних стилів, статистично описати лексичну і морфологічну (словник подаватиме частоту кожної форми змінюваних слів) структуру текстів різних стилів. До деякої міри він зможе відповісти на питання про внесок творчості окремих письменників і поетів у лексичний скарб мови. Для повної відповіді на це пи-

¹⁷ Детальнішу інформацію про майбутній частотний словник української мови див. у статті А. О. Стогінія та В. С. Перебийніс, Про частотний словник сучасної української мови, «Структурно-математична лінгвістика», К., 1965.

тання слід створювати частотні словники мови визначних українських письменників, поетів, драматургів. Ця робота вже розпочалася. Співробітники відділу лексикології та лексикографії Інституту мовознавства створили фундаментальний «Словник мови Т. Г. Шевченка» в двох томах, що дає відомості і про частоту вживання слів. Працівники Музею І. Котляревського (м. Полтава) у співробітництві з старшим науковим співробітником Інституту мовознавства канд. філол. наук А. А. Бурячком працюють над укладанням словника мови І. Котляревського. Науковці Харківського університету створюють словники мови Г. Квітки-Основ'яненка і П. Гулака-Артемівського. У Львові планується розпочати роботу по укладанню словника мови І. Франка. Таким чином, у недалекому майбутньому мовознавці України матимуть змогу порівнювати лексичне багатство мови письменників, які представляють різні етапи розвитку української мови. Якщо ж ці словники будуть водночас і частотними, то вони дадуть матеріал і для статистичних досліджень. Якби корисна і важлива робота колективів, що працюють над цими словниками, здійснювалася б за єдиною схемою дослідження, це значно полегшило б у майбутньому порівняння особливостей мови різних письменників.

Проте створення частотного словника української мови не є єдиним завданням структурно-математичних досліджень української мови. Другим, не менш важливим нашим завданням є створення структурної граматики української мови. Для успішного його виконання необхідна праця великого загону мовознавців, які щонайширше використовуватимуть електронні машини.

Колективи, які зараз працюють у галузі структурної лінгвістики на Україні, здобули вже чималий досвід у використанні електронних машин для лінгвістичних досліджень. З цим досвідом необхідно ознайомити широке коло мовознавців республіки.

Для лінгвістичних досліджень можна використовувати не лише електронні обчислювальні машини, які є в ряді вищих навчальних закладів України, а й так звану «малу механізацію»: електричні обчислювальні машини, сортувальні машини; багатьом у пригоді можуть стати карти з крайовою перфорацією.

Широке застосування всіх методів і напрямів лінгвістичних досліджень, поряд із розгортанням структурно-математичного вивчення української мови, згуртування сил для виконання невідкладних завдань сучасного мовознавства допоможе вивести радянську україністику на передові рубежі світової лінгвістичної науки.

Р. В. БОЛДИРЄВ

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ЯВИЩА СИНТАКСИСУ РОСІЙСЬКОЇ РОЗМОВНОЇ МОВИ НА УКРАЇНІ (ПРИЙМЕННИКОВІ КОНСТРУКЦІЇ)

Вивчення специфіки російської розмовної і писемної мови — з урахуванням характеру, ступеня і історії взаємодії з мовами спорідненими і неспорідненими — входить до комплексу проблем, пов'язаних з лексико-граматичними студіями в галузі історії російської мови. На існування відмінностей між розмовним і писемним функціональними різновидами російської літературної мови русисти звернули увагу давно, водночас підкреслюючи, що між ними є більш спільного, ніж відмінного.

Питання підрядного зв'язку слів у словосполученні і реченні (зокрема питання синтаксису керування) в розмовній російській мові недостатньо розроблені на матеріалі мови творів художньої літератури¹, майже не досліджені на матеріалі записів усної мови, неясні і в теоретичному плані. Мало вивчені також питання синтаксису керування в сучасній російській мові в умовах східнослов'янських міжмовних контактів, зокрема російсько-українських. У зв'язку з цим заслуговують на увагу факти російської мови, що називаються у спеціальній літературі «негативним мовним матеріалом». На важливість і складність його вивчення вказували І. О. Бодуен де Куртене, Є. Ф. Будде, Л. В. Щерба, Л. П. Якубинський, В. В. Виноградов, Б. О. Ларін, В. І. Борковський, Н. Ю. Шведова, В. П. Сухотін та ін.

Причини відхилень від норм російської мови мовознавці зводять, як правило, до впливу певних місцевих² або професійних діалектів. Дійсно, не можна не враховувати вплив умов спілкування на утворення відхилень від норм, особливо тоді, коли на певній території співіснують дві споріднені мовні системи, наприклад російська і українська. Разом з тим, появу відхилень від норм російської мови «... не можна пояснити тільки впливом окремих місцевих або професійних діалектів, навпаки, аналіз зібраного в названих словниках матеріалу (йдеться про словники неправильностей у розмовній російській мові ХІХ—ХХ ст. — Р. Б.) дозволяє кваліфікувати окремі елементи міського просторіччя як загальноросійські властивості, при цьому основною їх відмінною рисою від інших видів неправильностей є тривалість співіснування з правильною формою»³.

Питання змішування мов, міжмовних контактів тощо часто порушувались у вітчизняному мовознавстві, однак спеціальної теоретичної розробки по різних «ярусах» мови вони поки що не знайшли, особливо щодо

¹ Останнім часом з'явилися праці, присвячені вивченню стилістико-синтаксичних особливостей діалогічної мови на матеріалі, головним чином, мови художніх творів ХІХ—ХХ ст. Це дослідження Т. Г. Винокур, М. К. Милых, М. Л. Міхліної, Н. Ю. Шведової та ін.

² А. Н. Г р е ч е, Справочное место русского слова, СПб., 1843; К. П. З е л е н е ц к и й, О русском языке в Новороссийском крае, Одесса, 1885; В. Д о л о п ч е в, Опыт словаря неправильностей в русской разговорной речи, изд. I, Варшава, 1909; И. И. О г л е н к о, Словарь неправильных, трудных и сомнительных слов, синонимов и выражений в русской речи..., изд. 4-е, 1915 та ін.

³ Р. М. Ц е й т л и н, О словарях неправильностей ХІХ — нач. ХХ вв., «Вопросы культуры речи», в. 3, 1961, стор. 185.

досліджень синтаксичної будови взаємодіючих мов взагалі, слов'янських зокрема. Це зумовлюється різними факторами, насамперед майже повною відсутністю «польових спостережень» над синтаксисом «живої» мови в умовах білінгвізму. «Проблема взаємодії мов нашою лінгвістикою розробляється в останні роки мало і однобічно... Перервана, таким чином, добра традиція в російському мовознавстві, що сягає І. О. Бодуена де Куртене і розвинута працями таких видатних лінгвістів, як Л. В. Щерба і Є. Д. Поліванов, не говорячи вже про праці М. С. Трубецького»⁴.

Вивчення найбільш типових випадків відхилень від норм синтаксису прийменниково-відмінкового керування у розмовній російській мові на Україні дозволяє визначити чотири основні види лексико-граматичних (точніше структурно-семантичних) змін, хоч чіткі межі тут іноді важко провести через складність і взаємозалежність цих явищ і самих мовних фактів: 1) утворення т. зв. «нових» типів сполучень певних імен з іншими частинами мови (з іншомовним прийменником або іншомовною відмінковою формою імені з російським прийменником) для передачі різних об'єктних, означально-кількісних і обставинних відношень у реченні (напр.: «У нас поза домом вербы росли»; «Где-то по коридорах гуляют» — пор. українські звороти — *поза хатами, *по коридорах та ін.); 2) структурне спрощення деяких нормативних типів сполучень імен з іншими частинами мови (напр.: «На Толстого нет остановки» — пор. нормативне — «На [площади имени] Толстого нет остановки»); 3) структурно-семантичне розширення однієї нормативної лексико-граматичної конструкції на основі іншої; 4) структурно-семантична уніфікація двох близьких за значенням і структурою сполучень імен з прийменниками. Конструкції з названими відхиленнями від норм зустрічаються в розмовній російській мові поряд із нормативними словосполученнями.

На підставі вивчення цих лексико-граматичних змін лише у зіставленні з російськими і українськими нормами керування широких теоретичних узагальнень зробити не можна. Вплив, зокрема, української мови на російський синтаксис керування певних сполучень іменників з іншими частинами мови, по-перше, проявляється не в усіх перелічених видах структурно-семантичних змін. По-друге, навіть там, де такий вплив очевидний, він не скрізь однаковий. Так, наприклад, на підставі попереднього вивчення деяких конструкцій перших двох видів можна зробити такі висновки: 1) подібні зміни охоплюють, головним чином, «вільні, незв'язані» сполучення імен з іншими частинами мови; 2) відхилення від норм першого виду в розмовній російській мові звичайно утворюються внаслідок контамінації — під впливом відповідних за значенням і структурою нормативних російських і українських сполучень; 3) ненормативні вирази першого виду найбільше зазнали собі впливу аналогічних українських конструкцій; 4) ненормативні сполучення другого виду властиві російській і українській розмовній мові. За даними праць з культури мови, вони часто вживаються в міському просторіччі Одеси, Луганська, Ростова, Харкова, Воронежа, Краснодару, Москви, Свердловська, Ленінграда тощо.

Структурно-семантичне розширення разом із структурно-семантичною уніфікацією являють собою два взаємозалежних процеси. В лексико-семантичному плані — це насамперед зміни (розширення, звуження, видозмі-

⁴ В. Ю. Розенцвейг, О языковых контактах, ВЯ, 1963, 1, стор. 57. Вітчизняна література з цього питання нечисленна: И. А. Бодуэн де Куртене, О смешанном характере всех языков, Избранные труды по общему языкознанию, т. 1, 1963; Л. В. Щерба, Восточнолужицкое наречие, Пг., т. 1, 1915; його ж. О понятии смешения языков, «Избр. работы по языкознанию и фонетике», т. 1, 1958; його ж. О трёхком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании, «Изв. АН СССР», 1931, Отделение общественных наук, в. VII та ін.

нення тощо) семантики дієслів, імен і службових слів у нормативних конструкціях, а також поява нових лексичних компонентів; у *структурно-синтаксичному плані* — це, головним чином, зміни сучасних норм синтаксису керування і зміни типових нормативних структур словосполучень.

Іноді важко диференціювати структурно-семантичну уніфікацію і структурно-семантичне розширення, оскільки останнє теж пов'язується із «своєрідною структурно-семантичною уніфікацією» однієї певної нормативної конструкції з іншою (або іншими). Відмінності цих двох процесів зводяться, в цілому, до того, що для першої уніфікації характерна передусім уніфікація двох (і більше) дуже близьких (за загальним лексичним значенням) конструкцій. Тому в результаті такої уніфікації, як правило, прийменник не збагачується новим лексичним значенням (лише іноді «розширюються» відтінки загального лексичного значення). В той же час «своєрідна структурно-семантична уніфікація», що призводить до структурно-семантичного розширення, об'єднує далекі (більш далекі порівняно з першою уніфікацією) за своїм загальним лексичним значенням нормативні конструкції. Власне кажучи, тут йдеться про так звану внутрішню (точніше внутрішньомовну) уніфікацію за аналогією (тобто об'єднання близьких і далеких об'єктів граматичної будови однієї мови) і зовнішню (міжмовну) уніфікацію за аналогією (тобто об'єднання близьких і далеких об'єктів різних, але споріднених граматичних будов; до того ж поняття «близькі» і «далекі» — тут, природно, трансформуються порівняно з внутрішньою уніфікацією). Остання в свою чергу диференціюється за об'єктом: 1) два об'єкти (більш «далекі») уніфікуються за аналогією, внаслідок цього відбувається структурно-семантичне розширення одного з них; 2) два об'єкти (більш «близькі») уніфікуються за аналогією, внаслідок цього відбувається структурно-семантична уніфікація одного з них. Отже, в залежності від того, які об'єкти зазнають лексико-граматичної уніфікації за аналогією, відбуваються різні за своєю характеристикою зміни синтаксису керування розмовної мови: структурно-семантичне розширення або структурно-семантична уніфікація. Для них — лексико-граматична уніфікація за аналогією — спільний процес; об'єкти, що змінюються, — різні; результати фактичних змін (відхилень від сучасних норм синтаксису керування) — також неоднакові. Серед інших видів лексико-граматичних (структурно-семантичних) змін розширення і уніфікація найбільш поширені і різноманітні. Зіставлення з російською і українською нормами, з фактами історії мови, діалектними даними, з аналогічними виразами — з розмовної російської мови не на Україні і з мови творів художньої літератури — дозволяє не тільки констатувати наявність таких відхилень від норм прийменникового керування, а й дає підстави стверджувати, що вони ілюструють історично зумовлені структурно-семантичні процеси, які спричинюються до певних «змін» синтаксису прийменниково-відмінкового керування в сучасній розмовній російській мові.

Структурно-семантичне розширення відбувається тоді, коли певний прийменник у ненормативному сполученні з відмінковою формою імені вживається, наприклад, у «живій» мові в значенні нормативного сполучення цього імені з іншим (далеким за своєю лексичною характеристикою) прийменником або — в значенні нормативного безприйменникового сполучення імені з дієсловом. Внаслідок таких змін сучасної мови збільшується загальна кількість «синтаксичних дублетів», через те що зростає число випадків, коли одне й те саме лексичне значення передається співвідносними нормативними і ненормативними виразами. Все це найчастіше призводить до розширення відповідного кола лексичних характеристик певного сполучення прийменника з іменем — новим, ненормативним значенням, аналогічним нормативному у сполученні іншого прийменника з тим самим іме-

ном (напр.: «с + род. ім.»: «Она все время смеется *с* *мемою*»; «за + зн. ім.»: «Да он не понял, что ему *за* *трамвай* говорят»; «дієслово сприйняття + о + місц. ім.»: «*Поймите* о том, что я говорю правду»).

Найбільш численні і різноманітні подібними відхиленнями від сучасної норми — прийменникові конструкції, в яких зміни охоплюють кілька нормативних лексичних характеристик, що передаються певним типом сполучень прийменника з іменем (напр.: «за + зн. ім.», «с + род. ім.», «к» + дат. ім.», «на + ім.»). Поширені також конструкції із структурно-семантичним розширенням одного певного лексичного значення ненормативного словосполучення (напр.: «дієслова говоріння, сприйняття і под. + о + місц. ім.»). Структурно-семантичне розширення іноді являє собою «чисто» структурне збагачення однієї нормативної конструкції новим компонентом з іншого нормативного сполучення без розширення новим лексичним значенням вільної лексико-граматичної характеристики першої конструкції. Проте частіше реєструються факти «власне» структурно-семантичного розширення, що характеризуються комбінованим — структурним і семантичним — перебудуванням — відхиленням від деяких сучасних норм синтаксису керування. Тут структурно-семантичне розширення властиве перш за все прийменникам у сполученні з іменами або стрижневим словам — частіше в дієслівних словосполученнях, рідше — в іменних. При цьому нерідко трапляються випадки складної взаємодії всіх компонентів нормативних і ненормативних виразів із структурно-семантичним розширенням. Це ускладнює більш-менш точне визначення, в якому з виразів, головним чином, відбулось певне структурно-семантичне зрушення.

Такі відхилення від сучасних норм діляться на прийменникові, дієслівні та іменні. У перших, наприклад, у сполученнях з «чисто» структурним розширенням структурна функція прийменника більш «вагома», ніж його лексичне значення (напр., «ім. + за + займ.»: «Он, может, *лучше* *за* *вас* всех водит машину» — пор.: «Он, может, *лучше* *вас* всех водит машину»). Деяким конструкціям властиві, наприклад, «розширення» певних лексико-граматичних характеристик одних прийменникових сполучень на «базі» інших із збереженням в той же час незмінними загальних нормативних лексико-граматичних відношень (напр., «дієслово говоріння + за + зн. ім.»: «Жена *говорила* Вам вчера *за* *сына*» — пор.: «Жена *говорила* Вам вчера *о* *сыне*»). Для прийменникових сполучень з «власне» структурно-семантичним розширенням семантичні зміни нормативної лексичної характеристики певного словосполучення супроводжуються структурними трансформаціями нормативної конструкції в ненормативну (зокрема заміною однієї відмінкової форми імені іншою).

Дієслівні ненормативні вирази із структурно-семантичним розширенням зустрічаються частіше від іменних. Причому коло дієслів і імен у функції стрижневих слів ненормативних конструкцій для багатьох прийменникових сполучень збільшується за «рахунок» інших, близьких семантичних груп дієслів і імен (напр.: «дієслова говоріння, повідомлення, сприйняття + за + зн. ім.», «об'яснить + о + місц. ім.», «ім. + за + зн. ім.» та ін.). Разом з тим, семантика стрижневих слів (частіше — дієслів) «стримує» поширення цього структурно-семантичного процесу, оскільки він охоплює спочатку лише ті конструкції, де функції стрижневих слів виконують дієслова і імена однієї певної лексичної характеристики, а потім — сполучення з дієсловами (чи іменами) іншої (але близької до першої) семантичної групи. До того ж, для деяких ненормативних конструкцій (напр.: «дієслова говоріння, повідомлення, сприйняття і под. + за + зн. ім.») структурно-семантичне розширення рівноцінне в сполученнях з стрижневими словами, що належать до різних, але «близьких» семантичних груп. В інших — структурно-семантичне розширення проходить по-різному не

тільки в сполученнях, наприклад з дієсловами близьких семантичних груп, а й в конструкціях з дієсловами однієї семантичної групи (це, приміром, — «об'яснить, убедиться і под. + о + місц. ім.»). Тут воно супроводжується певними структурно-семантичними зрушеннями одного приєдниківого (чи безприєдниківого) виразу в інший. Крім того, іноді структурно-семантичне розширення однієї певної конструкції ускладнюється зустрічним (частково — протилежним) процесом структурно-семантичного розширення іншого нормативного приєдниківого звороту (це, напр., ненормативні конструкції: 1) з приєдником «за» — в значенні «о + ім.»; 2) з приєдником «о» — в значенні безприєдниківих і приєдниківих сполучень з дієсловами «говоріння, повідомлення, сприйняття і под.»).

Співвідношення ненормативних і нормативних виразів із структурно-семантичним розширенням дуже складні. Так, перші з них за своєю структурою нерідко збігаються з однією нормативною конструкцією, а за значенням — з другою. Отже, щодо першої — у ненормативному сполученні відбуваються зміни нормативного лексичного значення, порівняно з другою — зрушення нормативної структури: напр., такі відповідності: 1) ненормативного — «дієслово + за + зн. ім.» («расскажите за Ивана», — тобто «об Иване»), 2) нормативного — «дієслово + за + зн. ім.» (з іншим значенням) («расскажите за Ивана», тобто «вместо Ивана»); 3) нормативного — «дієслово + о [об] + місц. ім.» («расскажите об Иване»).

Питання про вплив української мовної культури на подібні відхилення від сучасних норм російського синтаксису керування не можна вирішувати однаково для всіх нормативних і ненормативних конструкцій. Одні з них, дійсно, зазнали його (напр., «до + род. ім.»), другі зазнали впливу не тільки української мови («за + ім.» тощо), треті — виникли внаслідок дії інших структурно-семантичних факторів (пор.: «дієслова говоріння, повідомлення, сприйняття і под. + о + місц. ім.»). Проте, безперечно, процес структурно-семантичного розширення де в чому «прискорюється» в умовах російсько-українського білінгвізму, оскільки поява деяких нормативних і ненормативних зворотів у «живій» російській мові зумовлюється, головним чином, аналогією з відповідними українськими виразами. Крім того, структурно-семантичне розширення багатьох ненормативних сполучень (з розмовної російської мови не на Україні) підтримується, можливо, також впливом відповідних українських конструкцій.

На підставі вивчення історичних і діалектних джерел структурно-семантичного розширення певних приєдниківих сполучень можна сказати, що цей вид структурно-семантичних «змін» норм синтаксису приєдниківого-відмінківого керування часто зустрічається в російській мові «населенія южных и западных губерній России»⁵ ХІХ ст. і в мові художніх творів деяких видатних російських письменників ХІХ ст. До того ж у дослідженнях з синтаксису російських народних говорів реєструється аналогічні конструкції з структурно-семантичним розширенням, особливо в говорах південновеликоруського діалекту (напр.: «говорю зъ ней» [о ней]⁶; «Зъ з'амл'у гъварит' н'и пр'иход'ица [Брянск., Ив., 18]»⁷).

⁵ Наприклад: «За вм. о по требованию словъ: бумага {то есть сообщение на бумаге}, беспокоить, беспокоичество, жалѣть, забота, заботиться, говорить, просить, просьба, разговаривать, разговоръ, свидѣние, сказать, справка, справляться, хвѣтѣствовать, читать и др.... Писать за кого — писать о комъ. За вѣсь писали въ газетахъ [о вѣсь]... Читать за кого — читать о комъ. Ежедневно читаемъ за вѣсь» (В. Д о л о п ч е в, зазнач. праця, стор. 10, 25, 34, 48, 67, 76, 181, 216, 223, 224, 248, 262, 264, 297, 298, 306).

⁶ Ю. Т. Л и с т р о в а, О южновеликорусских говорах на территории Молдавии. Материалы совещания по изучению южнорусских говоров и памятников письменности, Изд-во Воронежского ун-та, 1959, стор. 53.

⁷ Л. М. Л о с е в а, Синтаксические особенности русских народных говоров, Черновцы, 1961, стор. 21.

Часто сполучення з структурно-семантичним розширенням вживаються в сучасній (і ХІХ ст.) писемній мові — насамперед з певною стилістичною функцією. напр.: «И живите себе на здоровье, — сказал Трофим. — Я не против. А за поводыря слыхали?» (К. Паустовський); «Ну, за экономикку не пишу. Не хочу тебе портить аппетита» (М. Островський); «Крылова ни где не нашел, чтобы напомнить ему за портрет» (М. Гоголь). Наведені приклади свідчать про те, що названі структурно-семантичні зрушення в синтаксисі применниково-відмінкового керування властиві не тільки сучасній «живій» розмовній мові.

Структурно-семантична уніфікація відбувається тоді, коли певний применник у ненормативному сполученні з відмінковою формою імені вживається, наприклад, у розмовній російській мові в значенні нормативного сполучення цього імені з іншим применником (близьким за своєю лексичною характеристикою до першого). Внаслідок таких змін ще більше зближуються (структурно і семантично) окремі сполучення імен з «близькими» (за своїми семантичними полями) применниками (напр., «с + ім.»: «Мальчик убежал с колонии» — пор.: нормативне*... из колонии; «до + ім.»: «Сейчас, дочка, пойдем с тобою до врача» — пор.: нормативне*... к врачу; «на + ім.»: «Ведь им самим нравится жить на соцгороде» — пор.: нормативне*... в соцгороде).

Уніфікація наче нівелює глибші структурні і семантичні відмінності певних сполучень (напр., «с + ім.» і «из + ім.»), які, можливо, в минулому частково зближувались під час структурно-семантичного уніфікуючого процесу, тоді коли ці відмінності були ще значні. Отже, у розмовній російській мові, можливо, тут створювались деякі лексико-граматичні передумови для структурно-семантичної уніфікації близьких за значенням і структурою нормативних применникових сполучень. Взаємозв'язок між уніфікацією і розширенням проявляється не лише в тому, що уніфікуючий процес властивий і структурно-семантичному розширенню, але й в тому, що, наприклад, структурно-семантична уніфікація окремих сполучень применників з іменами «збагачує» коло семантичних характеристик одних применникових конструкцій близькими семантичними відтінками інших, з якими вони уніфікуються. В свою чергу це спричинюється до ще більшого зближення певних словосполучень до рівня «синтаксичних дублетів» у сучасній розмовній російській мові. До того ж — структурно-семантичне розширення і структурно-семантична уніфікація нерідко співіснують в різних типах однієї синтаксичної конструкції (напр.: «до + род. ім.» — в значенні «к + род. ім.» — уніфікація; «до + род. ім.» — в значенні «для + род. ім.» — розширення; «дієслово + до + род. ім.» — в значенні «дієслово + дав. ім.» — розширення тощо).

Цей вид структурно-семантичних змін норм синтаксису керування охоплює вужче коло применникових сполучень в порівнянні з структурно-семантичним розширенням. Головним чином, це нормативні звороти з применниками «в», «у», «из», «к», «на» і відповідні близькі за лексичною характеристикою ненормативні сполучення імен з применниками «до», «на», «у»; «в»: «с»; «до»; «до», «у». Уніфікація відбувається тут по-різному для різних синтаксичних пар (напр., «до + род. ім.» — «к + дав. ім.»; «с + род. ім.» — «из + род. ім.» тощо), іноді — і для однієї синтаксичної пари між різними за своїми лексичними значеннями типами словосполучень (напр., для «с + род. ім.»: 1) «Достань с ямы копье» — пор.: нормативне*... из ямы; 2) «Позвони мне с управления» — пор.: нормативне*... из управления; 3) «Ваш дом с трех комнат» — пор.: нормативне*... из трех комнат; 4) «Он с рабочих?» — Нет, с крестьян [родом]» — пор.: нормативні*... из рабочих, из крестьян; 5) «Он уже вышел с того возраста» — пор.: нормативне*... из возраста). В більшості випадків структурно-семантична уніфікація ус-

кладнюється тут «збагаченням» нормативного кола лексико-граматичних характеристик конструкції «с + род. ім.» новими лексичними відтінками за «рахунок» відповідних нормативних лексико-граматичних характеристик різних типів сполучень конструкції «из + род. ім.» Крім того, структурно-семантична уніфікація не обмежується «змiнами» норм синтаксису керування лише т. зв. «вільних, незв'язаних» словосполучень, але й поширюється іноді на різні типи зв'язаних словосполучень (напр., «с + род. ім.»: «Он вышел с возраста» — пор.: нормативне*... из возраста). Приклади з своєрідною «чистою» (без привнесення нових лексичних відтінків) структурно-семантичною уніфікацією зустрічаються рідше в порівнянні з випадками «ускладненої» (внесенням нових лексичних відтінків в коло існуючих нормативних лексичних характеристик певних прийменникових словосполучень) структурно-семантичної уніфікації.

Вплив української мови (і самого факту історично сформованих на значній території російсько-українських міжмовних контактів) не скрізь виявляється однаково і не поширюється рівномірно на всі види конструкцій, що уніфікуються. Причому для деяких типів прийменникових сполучень він виявляється взагалі неістотним (напр., для «на + зн. ім.» — в значенні «в + зн. ім.»). Зіставлення прийменникових конструкцій, що уніфікуються, із відповідними словосполученнями — з мови творів російської художньої літератури ХІХ—ХХ ст. (як правило, тут вживаються лише синтаксичні звороти з певною стилістичною цілеспрямованістю, зокрема для конструкції «с + ім.»: «О, с меня был бы славный романист, если б я стал писать романы» (М. Гоголь); «Какой с семинариста комендант?» (М. Островський); «Кто с вас музыкант?» (К. Паустовський); «Пусть выйдут с корчмы» (К. Паустовський); «Разве ты не убежал с колонии?!» (А. Макаренко), — з розмовної російської мови ХІХ ст. (напр., для «с + ім.»: «Вывать сь рукъ...», вышла сь воды»⁸), з численними фактами синтаксичної будови північновеликоруських і особливо південновеликоруських говорів (напр.: «Съ вм. изъ. Ень узялъ въ меня сь дому и внесъ на рынокъ...»⁹; «Съ Масквы, сь пасада, сь авашнова ряда...»¹⁰; «прийти са школы... раму сь дерева»¹¹; «с них хот' вар'ен'а вар'и...»¹²) — і з окремими словосполученнями з давньоруської мови (напр., для «с + род. ім.»: «Поганин сь всьхъ странъ приходяду... на землю Рускую (Сл. п.лж. Игор.); С города с Киева окупъ взяша 500 рублевъ. Новг. I л. 6907 г. [по Арх. сп.]... Изгъна я въ Евхаиты сь Понътоу (ѣлиПодоков) Пат. Син. XI в. 46 ... Оу Киева бо баше тогда превозъ сь оной страны Дньпра. Пов. вр. л. введ. [по Переясл. сп. Обол. 2] ... Игумень и его братья дають мнъ... оброкомъ сь году на годъ въ мою казну на сборъ по десяти рублевъ. Жал. гр. Волог. кн. Анд. Вас. 1479 г.»¹³) — свідчать про те, що ящика структурно-семантичної уніфікації в синтаксисі прийменниково-відмінкового керування глибоко пов'язуються з історією мови, відбиваючи певні складні лексико-граматичні процеси розвитку російської мови.

⁸ В. Д о л о п ч е в, зазнач. праця, стор. 269.

⁹ Опыт областного великорусского словаря, изд. II Отд. ИАН, СПб., 1852, стор. 223.

¹⁰ В. И. Д а л ь, Толковый словарь живого великорусского языка, т. IV, М., 1956, стор. 373.

¹¹ В. И. Ч е р н ы ш е в, Программа для собирания особенностей великорусских говоров, Сборник отделения русского языка и словесности ИАН, т. LXVIII, № 1, СПб., 1900, стор. 16.

¹² Материалы для словаря донских говоров, 1961, стор. 8, 11, 15—16; пор. те саме: С. И. К о т к о в, Усвоение норм литературного языка в условиях южновеликорусского диалекта, М., 1957, стор. 40; зб. «Правильность русской речи», М., 1965, стор. 87—88.

¹³ И. И. С р е з н е в с к и й, Материалы для словаря древнерусского языка, т. III, М., 1958, стор. 636—637.

Л. Л. ГУМЕЦЬКА

ІСТОРИЧНИЙ СЛОВНИК УКРАїнСЬКОЇ МОВИ

(Деякі питання теорії і практики укладання словника)

Назва «історичний словник» уживається звичайно в двоякому значенні. По-перше, це словник, що показує історію розвитку словникового складу мови, від перших її фіксацій до сучасного стану, словник, в якому відбиті поступові зміни у лексико-семантичній системі і який представляє словниковий склад мови в історичній перспективі. Як писав Л. В. Щерба, «історичним в повному розумінні цього терміна був би такий словник, який давав би історію всіх слів на протязі певного відрізка часу, починаючи з тієї чи іншої певної дати або епохи, причому вказувалося б не тільки виникнення нових слів і нових значень, але й їх відмирання, а також їх видозмінювання. Наскільки мені відомо, такого словника досі ще нема, і самий тип його ще має бути вироблений»¹. Назва «історичний словник» уживається й у розумінні словника певної історичної епохи в розвитку мови, тобто такого словника, що відображає стан лексичного складу мови в певний період її розвитку, словника, в основі якого лежить «єдина (реальна) мовна свідомість певного людського колективу в певний момент часу»², відбита в пам'ятках епохи. Мабуть, тільки серія таких за етапами словників зможе відобразити розвиток лексико-семантичної системи мови в наведеному вище розумінні Л. В. Щерби. Словник староукраїнської мови XIV—XV ст., який укладається в Інституті суспільних наук у Львові, є, як свідчить його назва, історичним словником другого типу.

У роботі над словником будь-якого типу виділяються два основні, в однаковій мірі відповідальні етапи: підготовчий період і власне укладання словника. Кожний з цих етапів має свої проблеми і свої труднощі, від розв'язання яких залежатиме якість майбутнього словника. У підготовчий період роботи над Словником староукраїнської мови XIV—XV ст. викристалізувалася сама концепція словника, тип історичного словника, було встановлено хронологічні рамки словника, кодекс джерел словника, розроблялися принципи наведення мовного матеріалу пам'яток, а також принципи укладання картотеки словника і т. ін. Всі ці питання були свого часу обговорені на сторінках наукових публікацій³. Принципи укладання Словника староукраїнської мови XIV—XV ст., відбиті в Пробному зошиті, були в основному схвалені науковою громадськістю на республіканській нараді з цього приводу, яка відбулася у Львові в 1965 р.

¹ Л. В. Щерба, Опыт общей теории лексикографии, «Избранные работы по языкознанию и фонетике», т. I, Изд-во Ленинградского ун-та, 1958, стор. 90—91.

² Там же, стор. 55.

³ Див.: Л. Л. Гумецька, Принципи створення історичного словника української мови, К., 1958; Словник староукраїнської мови XIV—XV вв. Пробний зошит, К., 1964.

У підготовчий період (1957—1963 рр.) була пророблена велика робота, яка полягала у виявленні опублікованих і неопублікованих, рукописних пам'яток XIV—XV ст., проведено мовний аналіз кожної окремої пам'ятки і відібрано ті, що виявляють риси староукраїнської мови. Всього в основу Словника покладено 921 пам'ятку, з них 176 фотокопій з рукописних і 745 опублікованих пам'яток. У відділі мовознавства Інституту суспільних наук створена єдина на сьогодні бібліографія пам'яток староукраїнської мови XIV—XV ст. Усі пам'ятки, відібрані для Словника, були суцільно розписані науковими співробітниками групи історичного словника і власноручно розмножені науково-допоміжними працівниками. Створено єдину на сьогодні повну лексичну картотеку староукраїнської мови XIV—XV ст., що має близько 260 тис. карток і близько 12,5 тис. слів, а також ряд робочих перехресних картотек, індексів і реєстрів, до списків умовних скорочень включно: одного типу—для укладачів, іншого—для редакторів Словника.

У 1964 р. почався другий етап роботи — власне укладання Словника, який висунув низку нових проблем і нових труднощів. Центральне місце у словнику будь-якого типу займає проблема значення слова та його виклад. На відміну від словника, що оперує сучасним мовним матеріалом, чи то словник тлумачний, двомовний, синонімічний тощо, отже матеріалом, приступним кожному членові даного мовного колективу, історичний словник мови має по суті справу з мовою пам'яток даної епохи, і з цього погляду його можна порівняти з словником мертвої мови, в якому про значення слова інформує тільки конечна сума контекстів. Словники сучасної мови описують, хоча й різними методами, насамперед ізольоване слово як знак загального поняття, характеризують всі його сигніфікативні функції, виділяючи основне (головне) значення слова, те, яке не визначається контекстом, тобто, за Куриловичем, описують первинну семантичну функцію слова і його другорядні значення, вторинні семантичні функції, в яких до семантичних елементів головного значення додаються ще й елементи контексту⁴, а також подають закріплені в мовній практиці номінативні функції слова, тобто різноманітні його слововживання⁵. Історичний словник мови, словник мови текстів, має справу тільки з кожноразовою актуалізацією загального поняття, знаком якого є слово⁶, тільки з даним слововживанням, отже часто тільки з оказіональним значенням слова. Словник сучасної мови розглядає значення слова і в мові (мовній системі), і в мовленні (контексті), а історичний словник — тільки в контексті. Оперуючи тільки контекстом, документуючи дане значення цитатою, автор історичного словника не має права привносити у свій переклад чи в своє тлумачення реєстрового слова не засвідчене контекстом значення тільки на тій підставі, що таке значення слова існує в сучасній мові, що «не може бути, щоб його не було давніше». В цьому документальне значення історичного словника для виявлення історичного розвитку семантичної системи мови, і в цьому основна різниця між викладом значення слова в словнику сучасної мови та в словнику мови стародавнього періоду. Правильно характеризувати значення слова в історичному словнику незрівнянно важче, ніж у словнику сучасної мови. Укладач словника сучасної мови, характеризуючи значення слова, спирається в першу чергу на власне знання мови, на власну мовну

⁴ J. Kuryłowicz, Zаметки о значении слова, *Esquisses linguistiques*, Wrocław — Kraków, 1960, стор. 178 та ін.

⁵ Пор. основні і другорядні значення та окремі слововживання слів «батько», «брат», «сестра», наведені в Українсько-російському словнику (т. I, V) та в словнику за ред. Ушакова (т. II, I, IV).

⁶ Див.: W. Doroszewski, *Z zagadnień leksykografii polskiej*, PIW, стор. 92—93.

практику, зумовлену сумою ситуацій і контекстів, у яких дане слово йому зустрічалося. Знання сучасної мови тільки в незначній мірі спроможне допомогти укладачеві словника стародавньої мови, а в багатьох випадках містить у собі небезпеку, бо може призвести до приписування слову стародавньої пам'ятки значення, якого не засвідчує контекст. Так, наприклад, слово «вивести» в юридичних документах XV ст., у розмежувальних і роз'їжджих грамотах Галицької і Львівської земель⁷ виступає в значенні «привести»: для судового вирішення взаємних претензій на землю приводять свідків, присяжних експертів, «выводять добрих людей, землян, старців». Слово «вивести» в даному контексті не має свого основного сучасного значення «змусити вийти звідки» (Ушаков), а має, подібно як і в Руській Правді⁸, прямо протилежне значення «привести», зумовлене семантичним контекстом, в якому це слово зустрічається. Подібно заперечне дієслово «недбати» в молдавських грамотах XV ст. виступає із значенням «не хотіти» (робити що)⁹. Тільки начитаність у пам'ятках і в історичній літературі епохи допомагає укладачеві історичного словника зв'язати слово з відповідним предметом або явищем історичної дійсності, створює необхідну «аперцепційну масу» в підсвідомості, яка полегшує встановлення парадигматичних зв'язків даного слова.

Кожне значення чи відтінок значення слова в Словнику староукраїнської мови XIV—XV ст. супроводжується цитатним матеріалом, що виконує ілюстративну — підтверджує виклад значення — і документуючу функції. Зустрічаються, проте, в пам'ятках слова, територіально чи хронологічно обмежені, як наприклад «дворникъ», що виступає тільки в молдавських грамотах у значенні придворного чину, а також сільського старости, або ж слова з територіально диференційованим значенням, як наприклад «боярин», що в документах Литовсько-Руської держави має значення дрібного землевласника і в переліку свідків у грамотах згадується після «князів» і «панів», а в молдавських грамотах означає великого феодала, вельможу, як, нарешті, синонімічний до терміна «свѣдокъ» термін «послухъ», обмежений територіально документами Львівської землі і хронологічно пам'ятками XIV ст. Через те цитати, наведені у відповідних часових відрізках, повинні враховувати й місце написання грамоти, характеризувати часове й територіальне поширення слова чи окремого його значення. Трапляється, однак, що значення слова викристалізовується тільки з тексту всієї грамоти, як наприклад деякі значення багатого значеннями і слововживаннями слова «держати». Зрозуміло, що немає можливості ілюструвати значення слова всім текстом документа. В таких випадках цитатний матеріал відіграє тільки документуючу роль. Нерідко значення слова доводиться встановлювати позатекстуально, на основі історичних даних: текст пам'ятки неспроможний пояснити властивого значення слова. Так, слово «двери» в молдавській грамоті, виданій великим вистиярником (скарбником) Стефана воеводи Югою (1462 р.), виступає в контексті: «къ свѣтому мѣстоу... дали есмы трон двери от дамаскы чръвенои съ златом»¹⁰. На перший погляд незрозуміло, чому двері, тобто царські врата, були зроблені з адамашку. Але з історичних джерел довідуємося, що в перші віки

⁷ Пор.: В. Розов, Українські грамоти XIV—першої половини XV в., т. I, К., 1928, стор. 77—80, 90—91.

⁸ Пор.: И. Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка, т. I, стор. 440.

⁹ Пор.: «пак ли бы мы не дбали платити... тогда корол... имиет истигати тых дванацѣт сот золотых на наших купцех», Documentele Moldovenesti înainte de Stefan cel Mare, publicate de Mihai Costăchescu, vol. I, Iași, 1931, стор. 142.

¹⁰ Див.: Documentele lui Ștefan cel Mare, publicate de Ioan Bogdan, vol. I, București, 1913, стор. 70.

християнства царські врата являли собою завісу¹¹. Очевидно, цей звичай зберігся в деяких місцях у Молдавії аж до XV ст.

Як бачимо, чималі труднощі в процесі укладання Словника становлять пояснення реалій XIV—XV ст., оскільки староукраїнська матеріальна й духовна культура ще недостатньо опрацьована. Небагато теж є серед істориків спеціалістів-медієвістів, які могли б служити консультантами при укладанні Словника. Щоб установити значення реалії, іноді доводиться вивчати різноманітну літературу. Певну допомогу укладачам Словника староукраїнської мови XIV—XV ст. надає Старопольський словник, що виходить зошитами й охоплює той самий період. Проте лише начитаність укладача, обізнаність його не тільки із давньоруською, але й із старопольською та старочеською мовами застереже його від помилок, дозволить йому, наприклад, зрозуміти, що вираз «бъчелы дерти», «борти драти» має значення «виймати мед (стілники меду) з бортей», а не — як могло б здаватися — «знищувати бджіл, борти».

Крім викладу реєстрового слова та його значень чи відтінків значень, у словниковій статті подаються одиниці фразеологічного типу, — справа значно складніша в словнику історичному, ніж у словнику сучасної мови. Не видається виправданою тенденція, помітна останнім часом у деяких тлумачних словниках сучасної мови та в проспектах історичних словників, виділяти нарівні з фразеологізмами вільні словосполучення, значення членів яких містяться в значеннях, указаних під даними реєстровими словами та ілюстрованих цитатами. Хоча значення слова в словнику стародавньої мови зумовлене виключно контекстом, в багатьох випадках, проте, є можливість вивести значення слова на підставі даних його актуалізацій. Так, напр., у Словнику староукраїнської мови XIV—XV ст. слово «данный» виступає в словосполученнях «данная міста» (місцевості), «данные земли», «данные волости», з яких на підставі контексту можна вивести його значення «такий, з якого платять данину», а із словосполучень з дієсловом «дати» типу «дати село (дворище, имение, млин, поле і т. п.)» можна вивести значення «надати, дати у власність». Навряд чи правильно було б підміняти виклад значення слова ілюстрацією його сполучуваності, лексичної валентності, вважати неможливим виявити значення слова поза його синтагматичними відношеннями, тобто розчинити значення слова в сумі даних словосполучень¹². Отже, не видається доцільним виділяти вільні словосполучення, компоненти яких не набувають нових, не вказаних у співвідносних словникових статтях значень.

Хоча в лексикології немає єдиного критерію для виділення стійких словосполучень, укладач словника сучасної мови, виділяючи фразеологізми, наявні в даній мові (мовній системі), має можливість контролювати їх власним мовним чуттям, власною мовною практикою, зіставленням з власним знанням мови разом з усіма її реалізаціями в актах мовлення, має можливість, як це пропонує Є. М. Меднікова¹³, розмежовувати словосполучення з погляду стійкості/нестійкості на підставі неможливості/можливості завбачити наступний член мовного ланцюга. Укладачі словника мови стародавньої доби, які мають справу тільки з даними контекстами (щоразовим мовленням), позбавлені можливості зіставлення словосполучень з тогочасною системою мови, яка тільки загально вирисовується на під-

¹¹ Энциклопедический словарь, т. VII, издатели Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон, СПб., 1892, стор. 341.

¹² Див.: Д. Н. Ш м е л е в, Вопросы семантической структуры слова и строение словарной статьи, «Тезисы докладов на совещании, посвященном итогам работы над «Словарем современного русского литературного языка» (1948—1956 гг.)...», Л., 1966, стор. 14.

¹³ Див.: Хроникальные заметки, ВЯ, 1966, 4, стор. 172—173.

ставі даних актуалізацій, так само як і зіставлення з власною мовною свідоцтвом, завжди зумовленою тільки сучасним станом мови.

При виділенні фразеологізмів мови стародавньої доби Словник староукраїнської мови XIV—XV ст. використовує такі критерії:

1. Ступінь семантичної неподільності словосполучення. Сюди належать словосполучення—еквіваленти слів, як, наприклад, «давати плать» — сісти, чувати, «давати на свѣдоцтво» — свідчити, «дати по своємъ животъ» — відписати, відказати, а також «кривду чинити» — робити кривду, кривдити. Таким словосполученням відповідають у сучасній мові здебільшого поодинокі слова або ж поодинокі слова поряд з аналогічними словосполученнями. Сюди належать й словосполучення — назви термінологічного характеру, як наприклад назви різних данин та інших повинностей населення в епоху феодалізму (пор. «дворище тяглое», «дворище служилое», «дань медовая», «дань грошова», «люди данные» та ін.); описові назви свят — календарних дат з мінливими щодо кількості і порядку членами словосполучення (пор. «день вознесенья Христова», «вознесение господа нашего Исуса Христа», «вознесение господа» і т. п.).

2. Неможливість реалізації даного значення слова поза даним словосполученням. Це здебільшого аналітичні конструкції, незрозумілі для сучасного мовця, чи то внаслідок випадіння даного слова із словникового складу мови, чи то внаслідок його семантичної еволюції, чи то внаслідок своєрідної синтаксичної конструкції словосполучення в давній мові; пор.: «давати на неприятеля» — надавати допомогу проти ворога. Поза даною конструкцією «давати» не виступає в значенні «надавати допомогу». І, навпаки, словосполучення, члени яких з цим же значенням виступають в інших конструкціях, немає підстави виділяти, як наприклад, «дати проеханье», «дати путь чисть», оскільки значення слова «дати» — дозволити реалізується в ряді різноманітних контекстів.

3. Стандартний характер словосполучення, тобто частота його появи в пам'ятках даного періоду. Сюди належать т. зв. формули документів: «милостью божьей» — з божої ласки, «чинити знаємо (знаменито, вѣдомо)», «давати вѣдати» — подавати до відома, «за душу дати» — дати на помин душі і т. п.; вставні слова типу «боже того не дай», «дал бы бог», «бог дасть» і т. п. Викладені критерії становлять тільки рамки, в межах яких кожна аналітична конструкція вимагає індивідуального розгляду.

Словник староукраїнської мови XIV—XV ст. задуманий як перекладний словник: до кожного реєстрового слова староукраїнської мови наводиться сучасний відповідник, навіть і тотожний реєстровому слову (дубь—дуб). У ряді випадків, проте, коли денотат даного слова, тобто предмет чи явище дійсності, яке воно означає, зараз не існує й тому немає сучасної його назви, значення слова тлумачиться (напр., «держати що»: 1) володіти чим на правах власності, 2) тимчасово управляти чим, бути намісником-державцем). У тлумаченні слів, яке застосовується, як правило, до слів-термінів чи реалій історичного характеру, тобто до слів, що вийшли з обігу в сучасній мові або втратили дане значення, часто виступають елементи енциклопедичного характеру, чи то в самому тлумаченні, чи то в пояснювальних ремарках до слова. У філологічному словнику історичного типу вони неминучі й виправдані, хоча зловживати ними не слід. Причина цього в тому, що історизми, незрозумілі слова не викликають жодного уявлення в свідомості широких кіл мовців даної мовної спільності, вони не мають, за висловом О. О. Потебні, «ближчого» значення, доступного всьому народу. Їм властиве тільки «дальше» значення, спеціальне, яке, на думку вченого, належить до інших, спеціальних наук¹⁴.

Словникова стаття в Словнику староукраїнської мови XIV—XV ст.

¹⁴ А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, М., 1958, стор. 19.

містить, на зразок Старопольського словника, розділ «форми», в якому подаються всі граматичні форми даного реєстрового слова. Новим є вперше в Словнику староукраїнської мови XIV—XV ст. застосований принцип квантифікації, характеристика кількісної сторони мовних явищ: біля кожного реєстрового слова і біля кожного його значення чи відтінка значення подається цифра абсолютної частоти слова чи окремого його значення, тобто число всіх фіксацій слова та його значень у пам'ятках даного періоду.

Як було сказано, у 1964 р. колектив авторів приступив до укладання Словника. Початково планувалося видати Словник окремими випусками, як це практикується в працях такого типу. Пізніше було вирішено, що Словник виходитиме окремими томами. Перший том, тобто половина Словника, має охопити матеріал по літеру Н включно. З'ясувалося також, що обсяг Словника значно перевищить апріорно планований — 70 авт. арк. і становитиме не менше 200 авт. арк. Таким чином, обсяг роботи над Словником збільшиться майже втричі проти запланованого.

Над Словником староукраїнської мови XIV—XV ст. працює вісім наукових співробітників, з-поміж яких п'ятеро укладає словник, двоє редагує укладений матеріал, а один зайнятий виключно контрольною роботою, перевіркою цитатного матеріалу, кількісних показників при словах і окремих значеннях слів, правил побудови словникової статті і т. п. Крім труднощів, властивих роботі над усякого типу словником, у роботі над словником мови стародавньої доби, що оперує цитатами стародавньої мови, виникають додаткові труднощі, зв'язані з необхідністю багатоступневого контролю історичних матеріалів. Так, незалежно від працівника-контролера, кожен з редакторів Словника в ході роботи над рукописом контролює на підставі аналізу кожної картки картотеки правильність виділення окремих значень слова та їх відтінків, класифікації цих значень, викладу даного значення повнозначного чи функції неповнозначного слова. Контроль цитатного матеріалу здійснюється редактором шляхом перевірки його з оригіналом. Врешті, у зв'язку з подачею в Словнику граматичних форм реєстрового слова, редактор, знов-таки на підставі аналізу кожної картки, контролює правильність визначення і подачі кожної граматичної форми. Відредагований рукопис обговорюється на засіданні словникової групи. В ході роботи деякі первісні настанови були змінені, були враховані деякі побажання й рекомендації, висловлені на нараді, присвяченій обговоренню Пробного зошита словника (порядок подачі значень слова, його фонетичних і графічних варіантів, мікротопонімів тощо), було внесено ряд уточнень і змін у побудову словникової статті.

Можна припустити, що перший том Словника староукраїнської мови XIV—XV ст. буде укладений на протязі 1967—1968 рр.

Словник староукраїнської мови XIV—XV ст. буде першою ланкою у створенні історичного словника української мови в розумінні Л. Щерби, тобто періоду XIV—XVIII ст. Виняткове значення цієї праці визначається її науковим і культурним аспектами. Історичний словник стане насамперед необхідною основою для різного роду мовознавчих досліджень. Представлені в словнику мовні матеріали минулого проллють світло на багато фактів сучасної мови, виявлять нові, не відомі дотепер явища, дозволять по-новому висвітлити шляхи розвитку й формування української мови, внести корективи в деякі малообґрунтовані твердження. Історичний словник української мови матиме велике значення й для вивчення історії формування білоруської й російської мов, для вивчення взаємовпливу східнослов'янських мов. Значення словника, проте, виходить за межі лексикографічної праці. Словник староукраїнської мови XIV—XV ст. — це водночас й пам'ятка культури народу в її матеріальному й духовному виявах.

(м. Львів)

З ІСТОРІЇ УКРАїнСЬКИХ НАЗВ МІСЯЦІВ

Українські назви місяців становлять значний інтерес як для дослідників мови, так і для дослідників суміжних з мовознавством наук. Утворені в різні історичні періоди (деякі з назв сягають своїм корінням спільнослов'янської доби, інші — утворення зовсім недавні), вони пов'язані з історією нашого народу, з його культурою. Однак до цього часу в українському мовознавстві спеціальних праць, присвячених розглядові історії назв місяців, за винятком невеликої консультації Р. Кравчука¹, немає. Заповнити в якійсь мірі цю прогалину — мета даної статті. Із методичних міркувань назви місяців розглядаються за календарним порядком їх розташування.

Січень. Така ж або споріднена назва зустрічається в багатьох слов'янських мовах: старослов'янське *сѣчьнь* «лютий, січень», старобілоруське *сечень* «січень», сербохорватське *сечань* «січень», болгарське діалектне *сечко* «січень», македонське *сечко* «лютий», чеське *sečen* «липень»².

Щодо етимології назви *січень*, то найбільшого поширення набула та, за якою вона пов'язується з сильними морозами. Таке пояснення знаходимо в праці Я. Головацького «Поділ часу у русинів»⁴ та в ряді популярних заміток, надрукованих у різних видавництвах. Цю етимологію можна було б прийняти, якби дані чеської мови, де діалектне *sečen* означало «липень»⁶, не спростовували її. Використання в одній із слов'янських мов слова *січень* для назви літнього місяця нашоухує на думку, що наведена вище етимологія є народною, а справжня стерлася в пам'яті людей. Чеське *sečen* — місяць «січення» трави, сінокоосу — вказує на зв'язок назви місяця із сільськогосподарською працею. Звідси *січень* — «час рубки (січення) лісу»⁵.

Можливість такого етимологічного зв'язку підтверджується українським словом *просіка*, болгарським *сечище* «ділянка лісу, відведена для вирубки», сербохорватським *сеча* «рубка лісу, лісорозробка», які є спорідненими із лексемою *січень*. Як семантичну паралель можна навести старонімецьку назву *Holzmonat* «лютий», що в перекладі значить «місяць дров».

¹ Р. Кравчук, Українські назви місяців, «Українська мова в школі», 1955, 3.

² Див.: F. Miklosich, Die slavischen Monatsnamen, Wien, 1867, стор. 20; И. Займов, Българските народни имена на месеците, «Известия на института за български език», III, София, 1954, стор. 109.

³ За В. Шухевичем гуцули пояснюють цю назву так: «Січе зимою (зима на Гуцульщині має ще значення «сніг» — М. К.) та віхолою—вітром» (В. Шухевич, Гуцульщина, ч. IV, Львів, 1904, стор. 2). Таке розуміння етимології січня відбите в ряді прислів'їв і приказок: укр. «Січень січе та й морозить, газда з ліса дрова возить», білор. «Сечень насечець плечи ледом», болгар. «Сечко сече, марта дере, април кожи продава».

⁴ Твори М. Шашкевича і Я. Головацького, вид. друге, Львів, 1913, стор. 278.

⁵ J. Jungmann, Slovnik česko-němcký, d. IV, Praha, 1938. Сучасні словники літературної чеської мови цього значення не фіксують.

⁶ F. Miklosich, зазнач. праця, стор. 20; K. Moszyński, Kultura ludowa słowian, część II, zeszyt II, Kraków, 1934, стор. 147—148.

У давньоруській і староукраїнській мовах словом *сѣчьнь* також позначався другий місяць: «Мць февраль, рекомыи сѣчьнь»⁷.

Поряд з літературною назвою *січень* у деяких західноукраїнських говірках (Ланчинський та Надвірнянський райони на Івано-Франківщині) відома назва *просинець*⁸, яка становить спільнослов'янську лексеми і була основною назвою першого місяця в давньоруській мові: «Мѣца сѣноуара, просиньца рекомааго», «Мць генъварь рекомыи просинець»⁹. Крім української, слово *просинець* засвідчене у сербохорватській (*прѣсинац* «грудень»), словенській (*prosinec* «січень») і чеській (*prosinec* «грудень») мовах. Етимологічно цю назву зближують із словом *синь*, *просинь* «період прояснення, тобто друга половина зими»¹⁰. Під впливом народної етимології з'явилися в говірках форми *просимець*¹¹, *прозимець*¹². Перша із них пов'язується з дієсловом *просити* (на січень припадає час колядування, коли колядники випрошують подарунки), друга — із коренем *зим* і префіксом *про* («початок зими»).

Лютий. Слово *лютий* як назва місяця не виявлене в жодній із давньоруських пам'яток. Очевидно, з'явилося воно вже у староукраїнській мові, коли слово *січень* почало позначати не другий (як у давньоруській мові), а перший місяць року. У пам'ятках писемності лексема *лютий* починає з'являтися в XVI ст.: «Мѣсяца февральа по гебрейску себат, просто лютый»¹³. Однак узв'язку з неусталеністю місячної номенклатури аж до кінця XIX ст. засвідчуються випадки вживання лексеми *лютий* у значенні «січень»¹⁴. Через те в деяких західноукраїнських говірках другий місяць позначають словом *палютий*¹⁵, як такий, що йде після першого, *лютого* (по *лютому*).

Етимологія назви *лютий* прозора: місяць лютих морозів. Це єдина назва місяця, що зберігає прикметникову форму (всі сучасні назви місяців, за винятком *листопада*, колись являли собою форми нечленних прикметників). За аналогією до інших назв місяців у цій назві у всіх українських говірках (особливо східних) відбулось вирівнювання морфологічної будови. Так, у фольклорному матеріалі, зібраному М. Номисом, звичайною є форма *лютень*: «Місяць лутень пятає, чи обутий», «Лутень казав: якби батькових літах — бику третяку роги вирвав би»¹⁶. У словнику за ред. І. Срезневського назва *лютень* подається як основна.

Серед інших еквівалентів назви *лютий* відзначимо західноукраїнські *казибвід*, *казидорога*, наведені у «Перемишлянині» на 1857 р., «Львов'янині» на 1861 р., календарях «Просвіти» на 1881—1886 рр. і в працях

⁷ И. Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка, т. III, СПб., 1903, стор. 906.

⁸ У пам'ятках письма та календарях XIX ст. назва *просинець* засвідчується дуже часто («Русалка Дністровая», «Перемишлянини», календар «Просвіти»).

⁹ И. Срезневский, зазнач. праця, т. II, стор. 1567.

¹⁰ Д. Прозоровский, О славяно-русском дохристианском счислении времени, Труды VIII археологического съезда в Москве, т. III, 1897, стор. 211; К. Коппержинский, До системи поняттів часу у слов'ян, К., 1928, стор. 53.

¹¹ Я. Головацький, зазнач. праця, стор. 278.

¹² Календар «Просвіти», Львів, 1881.

¹³ За картотекою Є. Тимченка, що зберігається в Інституті суспільних наук Львівського університету.

¹⁴ М. Зубрицький, Народний календар..., у зб.: «Матеріали до українсько-руської етнології», т. III, Львів, 1901, стор. 36.

¹⁵ А. Петрушевич, Общерусский дневник церковных, народных, и правдивых..., «Временник института ставропигийского», Львов, 1866, лексикальн. слововачків, зазнач. праця, стор. 230—231.

¹⁶ Д. Номис, Українські приказки, прислів'я і таке інше, СПб., 1881, дзв. 11.

Й. Левницького¹⁷, А. Петрушевича¹⁸, Я. Головацького¹⁹. Звідка засвідчуються вони й тепер на Закарпатті, Гуцульщині та Буковині²⁰. Ці складні слова (перша основа зв'язана з діалектним казити «псувати, руйнувати») характеризують місяць як такий, для якого характерне бездоріжжя²¹.

На Гуцульщині та Закарпатті *лютий* позначається також словосполученням *другий січень* або демінутивом *січник*²². Аналогічне явище спостерігається в болгарській мові, де *голям сечко* означає «січень» / *в малък сечко* — «лютий». Цікавою у цьому плані є східноукраїнська назва другого місяця — *січенко* (*сішненко*), яка яскраво вказує на народне розуміння *лютого* як *сіна січня*. «*Сішненко* казав: якби мені батькові літа, то я б бикові третякові ріг ссадив, а дівці семилітці коромисел до плечей приморозив»²³.

Березень. Як назва третього календарного місяця року вживається в українській та чеській (*brázen*) мовах. Більшість учених схиляється до думки, що *березень* — це пора оживання беріз. Береза привернула до себе увагу наших предків саме в цю пору завдяки тому, що вони використовували як поживний продукт її сік. Таку етимологію підтримують назви березня та квітня в інших слов'янських, а також у балтійських мовах: українське діалектне *сочень*²⁴ «березень», білоруське *сакавік* «березень», староболгарське *бръзосокъ* «квітень», литовське *sultekis* «квітень» (дослівно «втікання соку»), латиське *sullu menesis* «квітень» («місяць соку»)»²⁵.

У першій половині XIX ст. словом *березень* позначали четвертий місяць²⁶. Вперше *березень* на означення третього місяця подає «Місяцеслов» на 1855 р., хоч після того інші джерела ще довго зберігають цю назву за *квітнем*. Таке зміщення назви *березень* викликане усуненням з української мови латинської назви *март*. Заступивши її, слово *березень* перестало відповідати своїй етимології. В гуцульських і східних закарпатських говірках лексема *березень* у старому значенні вживається й досі²⁷.

У діалектах і літературній мові на означення третього місяця поряд із назвою *березень* використовується лексема *березіль*. У словнику за ред. Б. Грінченка *березіль* вводиться до реєстру як основна назва, а *березень* подається з посиланням на *березіль*, що дає підставу твердити про більшу поширеність першої назви в українській мові XIX ст. У мові письменників (особливо східноукраїнських) ця назва подибується досить часто: «За цих кілька день, що лишилися мені до початку філоксерних робіт (виїж

¹⁷ J. Lewicki, Grammatik der ruthenischen oder kleinrussischen Sprache in Galizien, Przemyśl, 1834, стор. 211.

¹⁸ А. Петрушевич, зазнач. праця, стор. 90.

¹⁹ Я. Головацький, зазнач. праця, стор. 278.

²⁰ Матеріали Атласу української мови Інституту суспільних наук №№ 269, 275, 276, 305, 434, 480, 483, 488, 511.

²¹ Пор. як семантичну паралель російське *грезник* «жовтень». Див.: В. Даль, Толковный словарь живого великорусского языка, т. I, М., 1955, стор. 404.

²² В. Шухевич, зазнач. праця, стор. 2; Й. Дзендзелівський, Спостереження над термінологією народної метрології говірок Закарпатської області. «Наукові записки Ужгородського університету», т. XIV, Львів, 1955, стор. 129.

²³ Словарь української мови за ред. Б. Грінченка, т. IV, К., 1959, стор. 129.

²⁴ Засвідчується в календарях «Просвіти» на 1881—1886 др. та «Перемішлянина» на 1857 р.

²⁵ К. Moszyński, зазнач. праця, стор. 149; F. Miklosich, зазнач. праця, стор. 2—3; Й. Занмов, зазнач. праця, стор. 116—117.

²⁶ Див. у Т. Шевчика: «Сьогодні у мене велике свято. Сьогодні 22 березня 1838 року я глянув із неволі на світ божий» (мова йде про викуп поета з неволі, який відбувся 22 квітня за старим стилем). Т. Шевченко, Повне зібрання творів у десяти томах, т. I, Львів, АН УРСР, т. VI, К., 1957, стор. 208.

²⁷ В. Шухевич, зазнач. праця, стор. 3; Й. Дзендзелівський, Мова українська, т. I, Львів, 1957, стор. 129; І. Верхратський, Знадоба для пізнання української мови, т. I, Львів, ЗНТШ, т. 30, Львів, 1899, стор. 236; М. Зубрицький, Ludowa słowiań,

на роботу в перших днях березоля), мушу написати щось для «Зорі» (М. Коцюбинський); «Проходила зима, така важка її кривава. І про весну шумів водою березоль» (В. Сосюра); «Що це — музика весіль чи сурма походу? Це тобою березіль Напоїв природу» (В. Швец). Слово *березіль* було настільки популярним, що в 30-і роки ХХ ст. стало назвою театрального об'єднання під керівництвом Л. Курбаса. Назва *березіль* є контамінацією двох лексичних одиниць — *береза* і *зол*, на що вказують лексичні відповідники давньоруської мови, в якій засвідчуються форми *березозолъ*, *брезозолъ*. В деяких джерелах українська мова також фіксує стару неконтаміновану форму *березозол* (*березозіл*)²⁹.

Більшість дослідників сходиться на тому, що корінь *зол* споріднений із словом *зола* «попіл», проте в який спосіб пов'язана ця назва місяця з *золюю*, спільної думки немає. М. Карамзін³⁰, К. Ербен³¹, Й. Раковецький³², А. Петрушевич³³ вважають, що назва *березозол* зв'язана із спалюванням беріз на попіл для лугів. Д. Прозоровський³⁴, Р. Кравчук³⁵ розуміють *березозол* як пору спалювання беріз для розчистки площ під оранку. Цю думку підтримують деякі сучасні історики³⁶. Проте мотивування як першої, так і другої етимологій не зовсім переконливе. Незрозуміло, чому саме навесні спалювали берези на попіл для лугів. Спалювати ліси для розчистки місць під оранку серед весни, а не восени чи взимку, — явище більш ніж дивне. Нарешті, якщо спалювали ліси взагалі, то чому при виборі назви місяця перевага надавалася саме березі? Більш вірогідно, що в основі назв *березень* і *березозол* лежить одне і те ж явище — розвивання беріз. В такому разі *зол* і *зел* — різні варіанти одного кореня із значенням «зелений»³⁷. За такою ознакою чехи назвали четвертий місяць словом *duben* — «пора розвивання дуба».

Із усіх назв третього місяця найбільш поширеною донедавна була *марець*, про що свідчить широке відбиття її в усіх дореволюційних календарях, ексикографічних працях, фольклорних джерелах, а також функціонування цієї назви в деяких сучасних українських говірках. Використовують *марець* українські письменники незалежно від того, з якої місцевості вони походять (Л. Українка, А. Свидницький, М. Коцюбинський, В. Гнатюк, І. Франко).

Назва *марець*, як і *марот*, поширена в галицьких і закарпатських говірках³⁸, походить від латинської назви третього місяця *martius*. Ні фонетика, ні семантика слова не дають достатніх підстав споріднювати його з польськими *мор*, *помор*, як це робить Я. Головацький, мотивуючи свою етимологію тим, що в березні помирає багато людей, і посилаючись при цьому на польську приказку: «Nastaje marzec — umrze nie jeden star-

²⁹ І. Срезневский, зазнач. праця, т. I, стор. 70.

³⁰ Див. у Д. Мордовця: «Минуло кілька місяців — лютий, березо, ол, квітень, травень...» (Твори, т. I, К., 1958, стор. 226).

³¹ Н. Карамзин, История государства Российского, т. I, СПб., 1818, с. 71.

³² К. Ербен, Jmena měsíců slovanská vůbec a česká vlastě, «Časopis českého pěst.», 1849, svazek II, стор. 139.

³³ А. Раковієcki, Prawda ruska, Warszawa, 1820, I, стор. 56.

³⁴ А. Петрушевич, зазнач. праця, стор. 100.

³⁵ Д. Прозоровський, зазнач. праця, стор. 212.

³⁶ І. Срезневский, зазнач. праця, стор. 61.

³⁷ Сербскохорватської історії Української РСР, Вид-во АН УРСР, К., 1957, с. 101.

³⁸ Ф. Міклошич, зазнач. праця, стор. 128—129.

³⁹ Я. Головацький, Russisches etymologisches Wörterbuch, 2. Lieferung, с. 31—30-х гадоу ХХ ст. П. Черных, Очерк русской исторической лексикологии, т. I, М., 1957, с. 218; П. Дзендзелі, зазнач. праця, стор. 218; П. Дзендзелі, зазнач. праця, стор. 128—129.

⁴⁰ І. Головацький, зазнач. праця, стор. 218; П. Дзендзелі, зазнач. праця, стор. 128—129.

зес»³⁹. Не можна також погодитись із думкою польської дослідниці Т. Голіської-Баранової, яка вважає, що слово *mareць* запозичене українською мовою з польської⁴⁰. Незрозуміло, в чому дослідниця бачить елемент запозичення. Можна лише припускати, що приводом для цього став суфікс *-ець*. Більшість фактів, однак, вказує на автохтонність лексеми *mareць*. По-перше, лексема *mareць* відома всім говіркам української мови, вживана навіть в закарпатських говорах, які не мали стику з польською мовою; по-друге, й інші назви місяців в українській мові мають суфікс *-ець*: *червець*, *липець*, *гнилець* (остання назва взагалі невідома польській мові). Крім того, на користь автохтонності цієї назви промовляє і її давність: її широко фіксують письмові пам'ятки XVI ст., до яких у цей час лише починають проникати деякі народні назви місяців.

Поряд з формами *mareць*, *марот* Є. Желехівський подає ще демінутив *марчик*⁴¹, а матеріали Атласу української мови засвідчують форму *марчак* (с. Хоростків на Тернопільщині). Демінутивні форми назв місяців — явище, характерне для всіх слов'янських мов, але здебільшого вони позначають місяць, що йде за тим, який позначений основною назвою (пор. вищенаведені *січень* і *січник*, *січень* і *січненко*, а також чеські *červen* «червень» і *červenec* «липень»). В даному випадку демінутивна функція зводиться лише до емоційного забарвлення.

Квітень. Назва *квітень* офіційно значиться лише в українському та польському (*kwiecień*) календарях, проте як народна назва місяця зустрічається у більшості слов'янських мов: болгарське *цветник*⁴², білоруське *квецень*⁴³, чеське *květen*, словенське *cvēten*⁴⁴, сербохорватське *цветањ*⁴⁵ (вживане лише в поетичній мові).

Оскільки це слово не засвідчене жодним старослов'янським ні давньоруським джерелом, то, беручи до уваги спостереження Я. Лося щодо слова *kwiecień*, яке з'являється у польській мові в XIV—XV ст.⁴⁶, можна припустити, що українській живій мові воно також відоме з того часу. Письменні пам'ятки засвідчують лексему *квітень* з XVI ст.⁴⁷, проте довгий час вона не була основною назвою четвертого місяця, а виступала як дублет назви *березень*. Так, наприклад, навіть в альманасі «Вінок русинам на обжинки», що з'явився в середині XIX ст., Я. Головацький подає її як синонім до слова *березень*. Лише після того, як назва *березень* пересунулася з четвертого місяця на третій, слово *квітень* стало виконувати свою функцію, аналогічну сучасній. Ставши єдиною назвою четвертого місяця, слово *квітень* починає активніше вживатися в народній мові, однак загальнопоширеним воно стало лише в наш час⁴⁸. Незначна поширеність лексеми *квітень* у народному мовленні спричинилася до обмеженого використання її у мові письменників-класиків. Лише П. Грабовський та М. Коцюбинський поряд з латинською назвою *апріль* зрідка вживають *квітень*, а П. Мирний в одному з нечисленних випадків використання цього слова розшифровує його в

дужках латинським: «Брюллов намалював портрета з Жуковського, портрет той продали і 22 квітня (апріля) 1838 року, коли Шевченкові було 24 роки, викупили його на волю»⁴⁹.

У західноукраїнських говірках здавна відома форма *цвітень*. Її фіксують всі старі календарі та сучасні діалектні записи з Чернівецької, Закарпатської та Івано-Франківської областей. Увійшла форма *цвітень* у реєстр словників М. Уманця і А. Спілки⁵⁰, за ред. Б. Грінченка⁵¹ і В. Буряка⁵².

Етимологія назви *квітень* (*цвітень*) дуже прозора — «місяць цвітіння природи» (за цією ж ознакою названий четвертий місяць і в білоруській мові, проте там для цього використане слово *красавік*).

Травень. Назва *травень* — «місяць розвивання трав» — дуже давня, засвідчується в давньоруських пам'ятках з XII ст. «Вторыи мѣсѣ травенъ, первыи бо е березозоль»⁵³. Хоч слово *травень* спільнослов'янське (старослов'янське *trъvъnъ*, болгарське діалектне *травен* «травень»⁵⁴, сербохорватське *травањ* «травень»⁵⁵, словенські *mali traven* «квітень», *velki traven* «травень», чеське *traven* «травень»⁵⁶, словацьке *traven* «червень»⁵⁷), однак як єдина загальноприйнята офіційна назва місяця властива лише сучасній українській мові. В польській мові до XV ст. слово *trawen* і паралельно *łyztraw* (із *трава* і *лягати* — «час, коли вилягають великі трави») були широко вживані, але пізніше вони виходять з ужитку, замінюючись словом *maj*. Функціонування слова *травень* в українській мові особливо пошквалилося після Жовтневої революції (в більшості дореволюційних календарів і лексикографічних праць воно або не подається або наводиться на другому місці після слова *май*). Під впливом української мови назва *травень* на початку XX ст. вживається в білоруській мові і навіть виявляє тенденцію усунути з літературного обігу широко вживане *май*⁵⁸.

В усіх лексикографічних джерелах до 40-х років XX ст. поряд із словом *травень* як рівнозначне реєструється *май* (словники Є. Желехівського, М. Уманця і А. Спілки, Б. Грінченка, С. Іваницького, Г. Сабалдира, академічний 1924 р.); у деяких з цих словників слову *май* надається перевага. Це стосується і тогочасних календарів. Виключно словом *май* користуються письменники (як східно-, так і західноукраїнські) — Т. Шевченко, П. Мирний, М. Коцюбинський, Л. Українка, І. Франко. Превалювання лексеми *май* в українській мові (в народній мові воно відмічається і зараз) пояснюється рядом причин: 1) у мовах, що перебувають з українською в контакті, це слово є єдиною назвою місяця *травня*; 2) з давніх часів назва *май* асоціювалася з похідним, утвореним на українському ґрунті значенням «зелень, клечання», і сприймалася як власне українська. За народним розумінням, *май* — це пора буйного розвою природи («май... від маю, котрим дуги і ліси покрившися зеленіют, мають»)⁵⁹.

Щодо етимології назви *май* хочеться (правда, гіпотетично) викласти на підставі наявного в нашому розпорядженні матеріалу деякі міркування, що в значній мірі підтримують точку зору Я. Головацького про автохтонне її походження, висунуту ним у ХІХ ст.

Всі староукраїнські пам'ятки ХVІ—ХVІІІ ст., коли в писемній мові досить широко засвідчувалися українські назви місяців, фіксують на означення травня лише слово *май*. Відповідно до тогочасних канонів писарі користувалися латинськими назвами місяців і, при потребі, пояснювали їх так званими простими, тобто народними українськими. Загальнопоширеним був штамп типу: «місяца феврала, по гебренску себат, просто лютий». Цікаво, що в одній із пам'яток ХVІ ст. латинське *mai* пояснюється таким же «простим» (українським) *май*: «Місяца мая, по гебренску іяръ, просто мая» (1581 р.)⁶⁰. Очевидно, запозичена назва *mai*, етимологічно невідомо українському писареві, і рідна *май*, що пов'язувалася, як і вся інша українська місячна номенклатура, з навколишнім світом, чітко диференціювалися. Таким чином широке функціонування лексеми *май* і похідних від неї із значенням «зелень, клечання» в українській мові, поширення її у значенні «травень» в живій мові народу на всій Україні, свідчення пам'яток староукраїнської мови про диференціацію автохтонного і латинського *май* — все це досить важливі підстави, щоб піддати сумніву загальноприйнятту думку про запозичення назви *май* з латинської мови. Можна припустити, що латинське і українське *май* — приклад випадкового збігу, явище, неодноразово відзначаване в лінгвістичній літературі.

Червень Навколо етимології слова *червень* (діалектне *червець*) завна ведуться дискусії, оскільки в науковій літературі щодо походження цієї назви є багато пояснень, часом дуже суперечливих. Найбільш поширеними є етимології, за якими слово *червень* пов'язується: 1) з червонінням фруктів та ягід (Карамзін, Раковецький⁶¹); 2) з червоним забарвленням квітів (Ербен, Голуб і Копечний⁶²); 3) з появою бджолиних лялечок, які розвиваються в цю пору (Ростафінський, Бернекер, Кравчук⁶³); 4) із назвою черв'яка *Coccus polonikus*, відомого у слов'янському світі як *червець*, що використовувався для виготовлення червоної фарби (Головацький, Миклошич, Мошнеський, Заїмов, Славський, Махек⁶⁴). Найбільше прихильників має остання етимологія, яка базується в першу чергу на історичному та етнографічному матеріалі. Збирання червця було дуже поширеним у Польщі і на Україні⁶⁵. Червець був одним із найбільш прибуткових товарів експорту багатьох спеціалістів-фарб'ярів з України і Польщі виїжджали в інші країни навчати майстерності виготовлення фарб і фарбування тканин. Збиранням і торгівлею червця займалися цілі міста (особливо в Галичині), у зв'язку з чим вже в Х ст. ці міста називалися *червенськими*, а згодом вся Галичина — Червоною Руссю⁶⁶.

⁶⁰ В. Н. Пететц, Историко-литературные исследования и материалы, т. I, ч. I, стор. 71.

⁶¹ Н. Карамзин, зазнач. праця, стор. 71; J. Rakowiecki, зазнач. праця, стор. 56—57.

⁶² К. Етбел, зазнач. праця, стор. 146—147; J. Holub, F. Korecky, Etymologický slovník jazyka českého, Praha, 1952, стор. 91—92.

По-новому розв'язує етимологію слова червень (червець) польський мовознавець Т. Голинська-Баранова⁶⁷. Спираючись на деякі не використані до цього джерела, порівняльний лексико-семантичний аналіз слів на означення назв черв'яків у слов'янських і неслов'янських мовах, глибоко вивчивши словотворчий тип лексеми червець, Т. Голинська-Баранова переконливо довела, що в основі етимології досліджуваної назви лежить не лексема червець, а черв — загальне слово на означення усіх черв'яків. Тут йдеться не про просте перенесення назви червець на назву місяця, як досі вважали дослідники, а про явище суфіксальної субстантивації: *чрв — ьн — ь†ъ > червень, *чрв — ьн — ь†ьць > червець. Друга форма (червець) утворена способом дезінтегральної деривації, яка полягає в усуненні однієї з морфем перед формантом, доданим до дериваційної основи, куди прилягає ця морфема⁶⁸.

Таким чином, червень — «місяць червів, червивий місяць», оскільки в цей період з'являється багато різних червів (городні, садові, бджолині і т. д.).

У говірках української мови відомі й інші назви червня. На Закарпатті та Гуцульщині подекуди ще й зараз можна зустріти назви бидзень, бєдзень (Тячівський, Рахівський та Яремчанський райони). В деяких місцевостях бидзем називають липень (Яблунівський та Верховинський райони на Івано-Франківщині та Путильський на Буковині⁶⁹). Здебільшого розрізняють бидзень перший «червень» і бидзень другий «липень»⁷⁰. В галицьких говірках ці назви відомі у видозмінених формах — кєдзень, гєдзень, рідше кєдзень⁷¹. Всі ці слова являють собою іменникові утворення від дієслів бицкатися, кзитися (гзитися), які, в свою чергу, є похідними від іменників кєдз, гєдз, бєдз «овід» (у червні гзяться (бицкаються) корови, тобто тікають від укусів оводів).

Локальним раритетом є назва червня гнилець (гнилень), записана В. Шухевичем у гуцульських говірках. За народним поясненням цей місяць дістав таку назву через те, що дерево, зрубане в червні, майже непридатне як будівельний матеріал, оскільки воно гниє.

Л и п е н ь. Назва сьомого місяця завдячує цвітінню лип. Як відомо, давні слов'яни на всій території заселення займалися бджільництвом, і саме липень є гарячий час для бджолярів.

Як відомо, так звані широколиста липа на Україні і в Польщі цвіте у другій половині червня і на початку липня, а дрібнолиста, що переважає в наших лісах, лише на протязі липня. На півдні липи починають цвісти дещо раніше. Звідси різнобій: у північних слов'ян липень — це сьомий місяць, а у південних — шостий: чеське діалектне lipen «липень», білоруське ліпень «липень», польське lipiec «липень», тоді як у сербів і хорватів липань, а у словенців lipan — «червень».

Липень і липець — дві паралельні форми, здавна вживані в українській мові. В усіх писемних джерелах ХІХ ст. переважає друга: лише з початку ХХ ст. в календарях послідовно засвідчується липень. Це очевидно, результат аналогії до морфологічної будови всіх інших назв місяців.

⁶⁷ Т. Hołyńska-Baranowa. Etymologia czerwca. «Język polski» 41 Warszawa 1965, стор. 16—22.

Інші українські народні назви місяця липня характеризують його за певними видами господарських занять: *жухень, сінокіс* — «час косіння трав», *білень* — «час білення на сонці полотна». Назви ці документуються західноукраїнськими календарями XIX ст. У сучасних говірках засвідчено лише останню (с. Замагорів і Зелене, Верховинського району, Івано-Франківської обл.), проте вживається вона тут на означення або *серпня* або *вересня*.

Вузьколокальною назвою липня є *слевей*, яка подібнується на Івано-Франківщині та Закарпатті у варіантних формах *слевей, елевей, шлевей, шловей, шлюх*⁷². Утворення цієї назви пов'язане з релігійним святом про рока Іллі, що відзначається 20 липня за старим стилем. З часом зв'язок з етимологом забувся і аналізована лексема значно змінила свою функцію — її носії, як свідчать нові діалектні записи, приписують їй значення «серпень» і навіть «вересень».

С е р п е н ь. Назва спільнослов'янська, відома багатьом мовам: болгослов'янське діалектне *сърпен, срѣпан* «липень»⁷³, сербохорватське *српан* «липень»⁷⁴, чеське *srpen* «серпень»⁷⁵, словенське народне *mali srpan* «липень», *veliki srpan* «серпень»⁷⁶, білоруське діалектне *серпень* «серпень»⁷⁷.

Серпень — «місяць серпа, місяць жнив». Оскільки на півдні жнива починаються дещо раніше, то південні слов'яни *серпнем* назвали сьомий місяць, тоді як північні — восьмий.

Інша назва серпня — *копень*, що записана В. Шухевичем на Гуцульщині⁷⁸ (теж пов'язана із жнивнами: жгате збіжжя складають у копи).

(Західноукраїнські календарі другої половини XIX ст.) (Львов'янини на 1861—1862 рр., календар «Просвіти» на 1870, 1881—1886 рр.) (подають ще одну назву для серпня — *кивень* (рідше *кивотень*), що походить віддієслова *кивати* (коні, відганяючи гедзів, кивають головами).)

(**В е р е с е н ь.** Укрім української мови, назва *вересень* відома лише польським (*wrzesień*). Походить вона від спільнослов'янської назви рослини

*versis (українське і російське *верес, вереск*, польське *wrzos*, чеське *wres*, сербохорватське *vr̄es, vr̄esak*).**М**

Верес, подібно до липи, має велике значення у бджільництві, а вересовий мед ціниться вище за інші сорти. Квітне верес з серпня по жовтень, але найбільше його буває в дев'ятому місяці. За цією ж ознакою утворені народні назви вересня у литовській і латиській мовах: литовське *viržiu mėnu* буквально значить «місяць вересу», а латиське *silu mēnesis* — «місяць цвітіння вересу»⁷⁹.

Інші етимології назви *вересень* не переконливі. Так, наприклад, Ф. Медведєв виводить її від давньоруського *врещи* «молотити», звідки *вересень*, на його думку, — це початок молотьби⁸⁰, проте «фонетична сторона цієї етимології надто сумнівна»⁸¹. Не можна погодитись також із поясненням Я. Голдавацького, за яким назва *вересень* походить «від ягід *верес*, котрі тоді пристигають та збираються»⁸².

Виходячи з того, що українські джерела, які вперше фіксують *вересень*, подають це слово в неповноголосній формі: *вресень*, Г. Голинська-Бара-

⁷² І. Веркратський, зазнач. праця, стор. 222, 236; Й. Дзендзе-Левський, зазнач. праця, стор. 129.

⁷³ М. Займов, зазнач. праця, стор. 127.

⁷⁴ Сербохорватсько-руський словарь, стор. 905.

⁷⁵ Словарь чешского языка, Прага, 1958, стор. 817.

нова вважає, що ця назва запозичена українською мовою з польської⁸³. Однак, нам здається, більш правдоподібним розглядати форму *вересень* як церковнослов'янську, бо відома вона була вже давньоруській мові⁸⁴, звідки ввійшла і до української. На невласне польське походження лексеми *вересень* вказує ще й такий факт, як наявність її в старочеській мові у зовсім іншому, ніж у поляків, значенні — на означення восьмого, а то навіть і сьомого місяців⁸⁵. Пояснення Т. Голинської-Баранової, що «чехи не розуміли терміна і вживали його під польським впливом, не знаючи докладно, про який місяць йдеться», не можна вважати науково обгрутованим.

Іншою, властивою лише українській мові, назвою вересня є *маїк*, що була, очевидно, широко відомою в ХІХ ст., бо Я. Головацький у праці «Поділ часу у русинів» подає її першою, як основну. Фіксується вона в усіх західноукраїнських календарях ХІХ ст. та в словнику Є. Желехівського. За походженням *маїк* — демінутив лексеми *маї* — «місяць, коли знову зеленіють поля, засіяні озиминою, так як у *маї* «травні». З озимими культурами пов'язується також назва *сівень*⁸⁶ — «місяць посіву озимих культур».

Зрідка у значенні вересня вживалося словосполучення *бабське* (*бабине* *літо*⁸⁷ — яскравий приклад використання назв колись чітко не окреслених часових проміжків. Вузько вживаною, відомою лише деяким закарпатським говіркам, є назва *покрівний*⁸⁸, пов'язана з релігійним святом «покрови».

Жовтень. Спочатку лексема *жовтень* вживалася на означення *вересня*. В такому значенні фіксують її перші східноукраїнські календарі (календар «Рідного краю» на 1907 р., «Просвіти» на 1908 р., «Промінь» на 1908 р.) та словники М. Левченка, М. Уманця і А. Спілки, Є. Тимченка, за ред. Б. Грінченка. Закріплення у літературній мові за словом *жовтень* значення десятого місця відбулося лише після Жовтневої революції під впливом західноукраїнської мовної традиції, де слово *жовтень* у цій функції використовувалось раніше.

Свою назву десятий місяць дістав від жовтіння листя на деревах з настанням осені.

Старою назвою жовтня було слово *паздерник*. Староукраїнські писемні пам'ятки фіксують її починаючи з ХVІ ст. «Мсца октоврія по гебрейску тышри просто *Паздерникъ*» (1581 р.)⁸⁹. Наводиться вона в усіх західноукраїнських і деяких східноукраїнських календарях ХІХ ст. Без будь-яких поміток включена вона і до реєстру словника за ред. Б. Грінченка.

Лексема *паздерник* — дериват спільнослов'янського *паздер* «костриця, те, миття» (українське *паздір*, *паздір'я*, болгарське *паздер*, сербохорватське *паздер*, *паздерка*, словенське *pezdir*, чеське *pazderi*, польське *paździur*, *paździurze*). Утворення назви *паздерник* пов'язане з тертям льону та конопель — поширеної в давнину осінньої сільськогосподарської праці. Таким же шляхом утворена сучасна білоруська назва жовтня *кастрычнік* (подекуди вона засвідчується в північноукраїнських говорах, що межують з білоруськими).

Листопад. Назва одинадцятого місяця — *листопад* — «пара опадання листя з дерев» — спільнослов'янське слово, вживане зараз у біло-

⁸³ Т. Нолуґська-Баранова. Wpływy obce na nazwy miesięcy w d. 267—268.

руський (*listopad*), польський (*listopad*), кашубський (*listopadnik*), чеський (*listopad*) і сербський (*listopad*) мовах — яскравий приклад перенесення назв різних явищ і процесів на назви місяців. Українська мова зберегла більш раннє значення цього слова — «опадання листя», «час опадання листя». Лише профілюючи ці два етапи, слово *listopad* термінологізується, викріплюючи за собою функцію інститутити назвою місяця.

На перших порах лексема *listopad* позначала десятий місяць: «Міць октябрь рекомий *listopad*»¹⁹. В такому значенні засвідчується вона і в новій українській мові: «Усталена функція назви *listopad* усталилася після Жовтневої революції». В говірках за аналогією до інших назв місяців до слова *listopad* періодично додають суфікс *-ень* — *listopadenъ*.

Поряд з наведеною широко вживається на Україні назва *падолист*, утворена з тих самих лексичних компонентів, що й перша, тільки у зворотньому порядку їх розташування. На відставі того, що складні іменники, де перше дієслівна, основи приєднуються до іменникової за допомогою суфікса *-ень* — квіще, мало поширене в українській мові, Т. Голінська-Брандова вважає, що ця своєрідна українська назва є штучним утворенням, свідомо запровадженим українцями, щоб відізнити українську назву від польської. «Ко рідне українське *listopad* стали безвідставно вважати польовіцями»²⁰. Нам таке пояснення видається непереконливим, оскільки, по-перше, лексичні одиниці такого типу хоч і не є численними, проте становлять важливий українській мові компонент; по-друге, нашій мові здавна відоме *падолист* у значенні «опадання листя»; по-третє, це слово як назва місяця в мові народу і на початку нашого століття набуло такого великого поширення, що навіть намічалася тенденція до витіснення ним більш ранньої назви.

Грудень. У давньоруській і староукраїнській мовах слово *грудень* було назвою листопада: «Міць ноябрь реком *грудень*», «Меца ноемвріа по грецьку марте оустась, просто *грудень*»²¹.

У такому значенні назву *грудень* засвідчують усі східнослов'янські догварові календарі та словники, упорядковані М. Левченком, М. Уманцем і А. Сліпаким, Є. Тимченком і Б. Грінченком. Сучасне значення лексеми *грудень*, як і випереджуваних *жовтень* та *листопад*, усталалося під впливом західноукраїнського календаря. Однак досі в крайніх східних районах Закарпаття та на Гуцульщині збереглося старе значення назви *грудень*²².

Висвітлення етимології слова *грудень* зустрічається ще в Іпатіївському літописі: «Поклоша ... на кольхъ, а по грудну пути, *бъ* бо тогда мѣць *грудень*, рекше *ноябрь*»²³. Давньоруська назва зберігає прикметникову форму *грудень*, що означає «періаний, вкритий грудками», звідки первинне значення назви — «час, коли мокра від осінніх дощів земля (дорога) після осінніх приморозків стає грудкуватою».

У інших мов слово *грудень* є лише в польській (*grudzień*), хоч у говірках вона відоме також білоруській (*срудзен* «грудень»²⁴), сербохорватській (*срудан* «грудень»), словенській (*gruden* «грудень») та старочеській (*grud*

¹⁹ М. Срезневский, *язык*, т. II, стор. 25.

²⁰ Т. Holubová - Váňarová, *Wplywy obce na nazwy miesięcy w języku ukraińskim*, стор. 269.

ден + тринадцятий інтеркаляційний місяць, що вставлявся між дванадцятим і першим через кожних три роки) мовам⁸⁷.

Українською мовою була успадкована і давньоруська назва грудня *студень* (в давньоруській мові *студеныи*, *студенъ* використовувалися і як прикметники із значенням «холодний» і як назва місяця). Останнє джерело, в якому ще значиться назва *студень*, — календар «Промінь» на 1908 р.

Цікавою з морфологічного боку і темною з етимологічного погляду є стара назва грудня *трусим*, засвідчена Я. Головацьким⁸⁸ та А. Петрушевичем⁸⁹ у західноукраїнських говірках. (Встановити етимологію слова *трусим* дуже важко, обмежимося такими двома припущеннями: 1) слово *трусим* зв'язувалося в давнину з поняттям, про яке до нас не дійшло жодних відомостей або ж 2) це є форма нечленного пасивного дієприкметника, утвореного від дієслова *трусити*, з медіальним⁹⁰ значенням. В другому випадку *трусим* — «час, коли трусять снігом».)

На Закарпатті жодна з аналізованих тут назв дванадцятого місяця невідома. Замість них живаються *мочавець* (*мочарець*) та *андріїв* (*андрієць*)⁹¹. Першу з них ще поширено на Тячівщині! (пов'язують із словами *мокрий*, *мочити* (вологий місяць), друга, що подібнується на Рахівщині, виникла від імені *Андрій* (під впливом церковного календаря).)

Дослідження назв місяців на ґрунті української мови дає можливість зробити деякі загальні висновки:

1. Українська мова зберегла багату номенклатуру слов'янських назв місяців, які за походженням можна поділити на такі групи:

а) назви, пов'язані із явищами природи (*просинець*, *листопад*, *падолист*, *грудень*, *студень*, *трусим*, *мочавець*);

б) назви, пов'язані з рослинним світом (*березень*, *березіль*, *сочень*, *каїтень*, *травень*, *гнєзнь*, *липень*, *вересень*, *жосток*, *жостань*);

в) назви, пов'язані з тваринним світом (*червень*, *червець*, *бидзень*, *кедзень*, *гейзель*, *кездень*, *кивець*);

г) назви, пов'язані з господарськими заняттями (*січень*, *білень*, *сінокіс*, *косень*, *серпень*, *копень*, *свєць*, *бабиня* (*бабське*) *літо*, *паздерник*);

д) назви релігійного походження (*шлевей*, *елевей*, *ильовий*, *покрітний*, *андріїв*, *андрієць*).

2. Із словотворчого погляду назви місяців не є однорідними. Найбільшу групу становлять субстантивовані прикметники (субстантивація закріплена суфіксом *-іє*). Інші назви утворені морфологічним (переважно суфіксальним) та лексико-синтаксичним (співзв'язання) способом.

3. Семантична невідповідність деяких назв у діалектах (а також у різних слов'янських мовах) пояснюється тим, що назви, утворені в період спільнослов'янської єдності, після розселення слов'ян по різних кліматичних зонах стали пристосовуватись їх носіями до нових умов. В деяких назвах зміна функцій пов'язана з їх деетимологізацією.

4. В пам'ятках писемної української назви місяців засвідчуються з XVI ст., проте упорядкована місячна номенклатура була лише після Жовтневої революції. В основу норми покладений західноукраїнський календар.

(к. Дрозд)

⁸⁷ Ф. Моклошісчинна, праця, стор. 13; М. Vasmatazakis, etymologisches Wörterbuch, родними язиками, 1951, стор. 312.

⁸⁸ Я. Головацький, там же, стор. 280.

⁸⁹ А. Петрушевич, там же, стор. 114. Назва *трусим* вказує

Культура усної і писемної мови

В. В. КОПТІЛОВ

БАРВИ СЛОВА

Крізь довгі століття проніс наш народ свій дорогоцінний духовний скарб — рідну мову. Спалахнувши ясным самоцвітом в українських думках і піснях, вона «алмазом добрим, дорогим» засяяла у творіннях геніальних майстрів слова — Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Михайла Коцюбинського. Їхню невтомну працю продовжили видатні письменники, вчені і політичні діячі радянської епохи, які піднесли українську літературну мову на небувалу височінь.

Літературна мова стала знаряддям комуністичного виховання і культурного розвитку найширших народних мас Української республіки. Українська преса, радіо, кіно, театр, телебачення, українська середня і вища школа щодня прищеплюють норми літературної мови мільйонам людей. У наш час, в роки розгорнутого будівництва комуністичного суспільства особливої ваги набуває вироблення високої культури мови — цього, за висловом В. І. Леніна, найважливішого засобу людського спілкування.

Адже висока культура мови свідчить і про ясність і чіткість мислення — невід'ємну рису сучасної радянської людини. Мільйони трудящих міст і села, покликані до активного громадського життя радянським ладом, успішно оволодівають не тільки граматичними та правописними нормами літературної мови, а й багатством стилістичних засобів, які дозволяють передавати найтонші відтінки думок і почуттів. «Висока культура розмовної і писемної мови, глибоке знання і відчуття рідної мови, уміння користуватися її виразовими засобами, її стилістичною багатогранністю — найкраща опора, найпевніша допомога і найбільш надійна рекомендація для кожної людини в її громадському житті і творчій діяльності»¹.

Високими зразками використання всієї розмаїтості виразових засобів мови є твори наших найвидатніших письменників — М. Рильського, П. Тичини, В. Сосюри, М. Бажана, О. Гончара, М. Стельмаха і багатьох, багатьох інших поетів, прозаїків, драматургів. Українським поетам і письменникам належить багато глибоких і образних висловлювань про величчя і силу рідної мови.

Вслухаймося в рядки поезії М. Т. Рильського:

Як гул століть, як шум ліків,
Як бурі подих — рідна м. до.
Весняних пахоші лиссе па п.
Сурма народ.
Неволі стогі, стор. 600.
Життя духом, айського я

¹ В. В. Виноградов, Русские языки, стор. 112 культури, «Наука»
жизнь, 1951, 12, стор. 47.

² М. Рильський, Твори в десяти томах, стор. 600 клітвидав України, К.

Пафос цієї строфи так добре сприймається нами і її зміст так глибоко западає в душу завдяки довершеній художній формі. Звукові образи (гул століть, шум віків, неволі стогін, волі спів), створені поетом, міцно пов'язані між собою повторами службових слів у перших рядках і однотипною будовою частин висловлювання наприкінці строфи. Автор мобілізує образні можливості синонімічного ряду (століття — віки), вживає незвичайного порядку слів (весняних пахощі листків), зіставляє слова з конкретним і абстрактним значенням, і це проходить крізь усю строфу.

Твори кращих майстрів художнього слова є справжньою школою культури мови. Вони допомагають нам позбутися недоліків у власній мові, подолати негативний вплив помилок, які не так уже й рідко трапляються, на жаль, не тільки в розмовній мові, але й на сторінках книжок, журналів, газет.

Прикрі порушення мовних норм, невміння вслухатись у звучання слова, побачити його прекрасні барви знецінюють висловлену думку, а іноді й спотворюють її. Уявіть собі, що художник, малюючи пейзаж, замість того, щоб відтінити ніжно-голубий серпанок імлі в далині, випадково мазнув би по полотну чорною фарбою. Однієї чорної плями було б досить, щоб зіпсувати всю його працю. Отак і стилістичні помилки, повзучі із речення в речення, затьмарюють зміст висловлювань — і тьмяніють, меркнуть, вицвітають барви слова.

Прояви мовної некультурності досить різноманітні. Тут ітима мова лише про деякі, найбільш поширені з них. Наведені приклади взято з недавніх номерів журналів і газет, із виданих останнім часом книжок.

У мовній практиці часто плутають значення слів, які мають спільне походження і певну схожість у звучанні. Наша преса якось повідомляла про те, що невідомі хулігани покалічили славнозвісну статую «русалочки» біля входу в Копенгагенський порт. Русалочка — «чудова бронзова статуя — *прикраса* Копенгагена, його своєрідний герб, гордість усіх датчан», — писав автор репортажу, помилково вживши слово «прикраса» замість «окраса». Тим часом «прикраса» — це предмет, що надає комусь або чомусь красивого вигляду, зокрема це оздоба на жіночій сукні, орнамент на посуді, декоративні елементи на будинках. А слово «окраса» вживається в переносному значенні коли йдеться про предмет гордості, подиву, захоплення. Так, передовиків виробництва, людей, які працюють більше і краще ніж інші, називають «окрасою наших міст». Іменник «окраса» і споріднене з ним дієслово «окрашати» зрідка використовують і на означення явищ природи, які милують око. «А чим поле окрашене: чи лугами, чи берегами?» — співають у народній пісні.

«Майже три роки існувала комісія. А наслідки її роботи рівнялися нулю», — написано в одному нарисі. Автор його переплутав два слова — «рівнятися» і «дорівнювати». Перше з них використовується у висловах «рівняйтеся на кращих», «взвод, рівняйся!» і т. п. Друге слово вживається у переносному розумінні, зокрема у вислові «дорівнювати нулеві», тобто «не давати жодних наслідків», а також виступає як термін у математиці: «два плюс три дорівнює п'яти».

Кількома абзацами далі в тому ж нарисі читаємо: «Голова цієї комісії заявив, що він неодмінно розслідує злочинницьку діяльність синдикату». Але ж прикметник «злочинницький» утворений не від слова «злочин», а від «злочинець»! Тому природними є словосполучення «злочинницький погляд», «злочинницький ніж» тоді, коли йдеться про те, що належить злочинцеві або про дії якогось злочинця та його прикмети. А на означення чиєїсь незаконної діяльності, злочину треба вживати утворене від цього іменника слово «злочинний» (напр., злочинний задум): «В тім нічого злочинного немає» (Леся Українка).

Слово «покращати» часто плутають із словом «поліпшити», і при цьому ще створюють нове слівце «покращити». Досить поширеною помилкою є «треба покращити нашу роботу», а насправді роботу «поліпшують». Покращати ж може щось ніби само собою, стихійно: «Після спокійної ночі хворого трохи покращав» або в безособовій формі — «покращало йому». Дієслова «покращати» і «поліпшити» відрізняються одне від одного й у граматиці: «покращати» — дієслово неперехідне, а дієслово «поліпшити» завжди вимагає після себе додатка у знахідному відмінку.

Слово «говорити» у багатьох випадках почали безпідставно вживати замість дієслова «казати». Але ці слова далеко не завжди є рівноцінними. «Говорити» здебільшого вживають на означення постійної ознаки або когось, йдеться про тривалий процес мовлення: «Дитина вже вміє говорити»; «Він любить говорити про майбутнє»; «Коли ще звірі говорили» (назва збірки казок І. Я. Франка).

На означення конкретного висловлювання треба використовувати слово «казати». Згадаймо рядки з українських народних пісень — «Ой казала ж мені мати...», «Кажуть, люди, кажуть...» і багато інших. Зовсім недоречно було б у подібних випадках звертатися до слова «говорити», але на жаль, таку недоречність можна помітити і в мові нашої преси, і в деяких книжках, перекладених з іноземних мов. Трапляються вислови на зразок такого: «Я вже піду додому, — *говорить* Джонні», хоч тут йдеться про одноразове висловлення.

«Створення запасів *сильно* зв'язане з прибутками», — таке речення з'явилось якось у перекладі наукового твору. Перекладене це речення не належить українську літературну, а на так звану «перекладацьку» мову. Так свого часу охрестили неприродне наріччя, яким послуговувалися деякі перекладачі. Українською мовою згадана фраза звучала б так: «Створення запасів *міцно* зв'язане (чи пов'язане) з прибутками». Слова «сильний» і «міцний» плутають досить часто. Прикметник «сильний» слід використовувати на означення фізичної сили або інтенсивності почуттів. В інших випадках, зокрема у переносному значенні, здебільшого треба вживати слово «міцний»: міцне коріння, міцний чай, міцні зв'язки.

Українське слово «грубий» має значення «товстий», «щупкий» і «різкий, невічливий». Проте його іноді помилково вживають і в таких контекстах: «Це очевидно навіть при *грубому*, поверховому розгляді» (де його слід замінити словом «приблизний») або «Ми оцінили показники *грубо* приблизно» (тут воно зайве, бо нічого нового не додає до змісту речення).

Нерідко доводиться чути у виступах на зборах, читати в оголошенні про те, що хто-небудь у чомусь «приймає участь». Цей вислів часом вистісняє з мови нормативний — «брати участь». Така заміна дієслів зумовлюється тим, що в українській мові існує поряд зі словом «брати» близьке до нього окремими значеннями дієслово «приймати». Але «брати участь» — фразеологізм, тобто усталений вираз, який не можна руйнувати, змінюючи його частини, бо це суперечить мовним законам.

Щоправда, не всі мовознавці поділяють нашу думку щодо цього. Так, наприклад, дехто вважає, що «важливо (для активного сприяння розвитку мови) вчасно виділити з-поміж нових мовних явищ ті, що становлять собою тенденцію розвитку, підтримати їх навіть у зародку. Адже мовна потреба знаходить місце для зміни в мовній системі. Так, наприклад, словосполучення «приймав участь» зустрічаємо майже в усіх характеристиках вступників до вузу. Отже, слово «приймати» тут уже вказує і на значення «брати участь». Помилковість цих міркувань полягає в тому, що мовну норму не можна

³ М. І. Вихрстюк, Зближення споріднених мов, Тези доповідей V української славистичної конференції, Чернівці, 1964, стор. 23.

визначати тільки на підставі статистичних критеріїв. Питання слововжитку голосуванням не розв'язуються. Якби можна було ліквідувати встановлену норму тому, що в якійсь місцевості більшість людей її не засвоїла, то і в боротьбі за культуру мови не було б потреби. Навпаки, встановлюючи мовні норми, треба орієнтуватись не на мову «всіх» (мовляв, «у нас усі так говорять, отже, це правильно»), а на кращі зразки словесного мистецтва. Як слушно писав О. М. Пешковський, «якщо для спілкування людей взагалі необхідна мова, то для культурного спілкування необхідна ніби мова в квадраті, що культивується як своєрідне мистецтво, мова нормована»⁴.

Досі йшлося про неправильне вживання тих слів, які вже існують у мові. Та не меншої шкоди завдає українській мові і невдале творення нових слів. Взагалі народження у мові неологізмів — закономірний процес. Але мові потрібні тільки такі неологізми, що виражають значення, якого неперередає жодне інше слово. Такими вкрай необхідними неологізмами стали в українській мові слова «колгосп», «комсомолец», «космонавт» і багато інших, створених за моделями, спільними й для відповідних російських та білоруських слів.

Існують, проте, й інші слова, які дублюють уже існуючі і здебільшого не приносять у мову нічого нового. Таким словом є, зокрема, «заклучення»⁵, яке з'являється без усякої потреби іноді на сторінках друкованих видань. Це калька з російського слова «заклучение», яке, на нашу думку, треба перекладати українськими словами «закінчення» чи «висновки» (залежно від контексту).

В одній солідній науковій праці, в цікавому й гострому публіцистичному контексті стрілося слово «бездільник» у значенні українського «нероба». Ніякої потреби у вживанні цього слова не було. Було тільки бажання перекладача-букваліста підставити під кожну букву російського слова по одній українській букві.

Однак наслідком такої «словотворчості» завжди бувають перекручені, спотворені слова — вони й не російські, й не українські, а «перекладацькі». Хоч в українській мові є абстрактний іменник «безділля» — синонім слова «неробство», утворення назви особи від нього, на наш погляд, є штучним, оскільки від багатьох подібних іменників — *безвітря, безвіддя, безмір'я* тощо назва особи не утворюється. Отже, щоб не завдавати шкоди мові, не варто порушувати певні її закономірності.

Чималих втрат мові завдає й штучне збіднення її деякими авторами, які не відчують відтінків значень слова, не користуються багатством її синонімів, кожний з яких має своє, неповторне забарвлення.

«Чисте золото». Чи правильний це вислів? Так, коли йдеться про чистоту хімічного елемента, про те, що він вільний від будь-яких домішок. Та ось фраза з нарису про звичай далекої країни: «Молоді обмінюються подарунками, зробленими з *чистого* золота». А ось назва збірки критичних статей: «*Чисте* золото правди». В обох випадках, зрозуміло, йдеться не про хімічний аналіз. У таких висловах в українській мові здавна вживався прикметник «щирий» — *щире* золото, *щироазлотий* перстень, «... зробив во-рїтця із *щирого* злітця».

Близькі своїми значеннями слова «страждати» і «терпіти». Проте друге є ширшим, більш узагальненим і вбирає в себе значення не тільки мораль-

⁴ А. М. Пешковський, Избранные труды, Учпедгиз, М., 1959, стор. 59

⁵ Про штучність цього слова див. у кн.: Є. Д. Чака, Складні випадки українського слововживання, «Радянська школа», К., 1965, стор. 57.

них чи фізичних страждань, але й матеріальних втрат. До того ж, дієслово «терпіти», як правило, вживається з прийменником «від», який вимагає після себе іменника в родовому відмінку. Ось саме тому в реченні «Особливо постраждали мешканці острова від работорговців» дієслово слід було замінити його синонімом — «потерпіли».

Існує в українській мові ціла низка найменувань офіційних документів: *постанова, рішення, ухвала*. Проте останнє слово в наші дні чому-майже вишло з ужитку в мові преси. Здається, для цього нема об'єктивних підстав: слово *ухвала* міцно пов'язане з іншими словами того ж кореня — *хвала, хвалити, схвалення*. До того ж, вислів «збори ухвалили» і коротший і виразніший, ніж «збори прийняли рішення».

Людей, які не дбають про чистоту мови, поступово перемагає підступна хвороба, яку К. І. Чуковський дотепло назвав «канцеляритом». «Канцелярит» може будь-яке, навіть найнеобхідніше і найважливіше слово перетворити в нікому не потрібне слівце-паразит.

Практика — критерій істини, лише практикою перевіряємо ми правдивість наших теорій. Це дуже важливе філософське положення історичного матеріалізму давно взяте на озброєння радянським суспільством. Слово «практика» служить нам вірою та правдою, в багатьох випадках ми без нього не змогли б обійтися. Та підступний «канцелярит» намагається перетворити його в беззмістовний набір звуків. І тоді з'являються вислови на зразок такого: «Треба покінчити з такою *практикою*, коли учні запізняються на заняття». Проте «практика» тут зовсім ні до чого. Звичайною людською мовою слід було б сказати: «Треба, щоб учні не запізнявалися на заняття».

Канцелярські слівця прилипають часом до найрізноманітніших понять. Дуже шкодить ясності мови й мислення засмічення багатьох висловлювань канцеляризмом «справа»⁶. Для чого закликати працівників сільськогосподарства «добиватися успіхів у *справі* підвищення надой молока», коли йдеться про самі надой, а не про якусь абстрактну справу? Кому потрібні ці паперові квіти писарського красномовства?

Натрапиш на такий вислів у газетній інформації — і мимоволі згадаєш сільського писаря минулих часів, який вважав негідним себе говорити звичайною зрозумілою мовою і повсякчас пересипав свої розповіді «вченими» словами. Таку малосимпатичну постать в образі Юхрима Бабенка змалював М. П. Стельмах у повісті «Гуси-лебеді летять».

Слово «справа» не тільки засмічує багато висловів. Воно ще й тягне за собою інші канцеляризми: пор. «Не так *стоїть справа* у взаємовідносинах з іншими країнами» (замість того, щоб сказати просто й ясно: «Не так складуються взаємовідносини з іншими країнами»). «Тісна творча співдружність архітекторів та майстрів декоративного мистецтва *призводить* до докорінної реформи в *справі* забудови міст». Прочитавши таке повідомлення, не знаєш — журитися чи радіти. Ми звикли, що творча співдружність, надто коли вона «тісна», веде до чогось хорошого. Але ж тут сказано «*призводить*», а в українській мові це слово звичайно пов'язується з негативними явищами. Пор.: «Необережність призвела до нещасного випадку». Інша річ, якби тут було слово «спричинюється» чи «веде». Ще більше затьмарює зміст горезвісна «справа». Думаєш: а може, вона тільки у справах стане, ота реформа, а будуватимуть по-старому?

Загальний зміст подібних речень начебто й схоплюєш, але він весь час ніби розпливається в тумані, як обличчя знайомої людини на нечіткій фотографії.

⁶ Міркування про цей поширений мовний штамп див. у кн.: А. П. К о в а л ь. Культура української мови, 2-е вид., «Наукова думка», К., 1966, стор. 179.

Останнім часом — чи не як реакція на штампи деяких наших критиків і письменників — поволі прокладає собі шлях прагнення оновлювати мову оригінальних і перекладних творів. Згадуються напівзабуті слова та звороти, здебільшого вдало, у згоді з духом української мови творяться в разі потреби нові слова. Шкода тільки, що аматори незатертих слів іноді передають куті меду і навмисно нагромаджують у текстах якнайбільше всіляких раритетів. А тоді вже мова починає не стільки точно виражати думку, скільки орнаментувати задум автора.

Коли в критичній статті обминається звичайнісіньке слово сучасної літературної мови «синтаксис», а натомість вживається полонізм «складня», то це навряд чи можна вважати збагаченням мови. Ці спроби «відштовхнутися» від загальноновживаних слів, оздобити й прикрасити речення вишуканими зворотами часом зводять нанівець здорову в основі своїй тенденцію до розширення виразових засобів літературної мови.

У парі з отим словесним орнаментуванням часто йде довільне переосмислення значень слів, коли індивідуальне сприймання слова автором тексту суперечить загальнономовній семантиці слова. Ось пише молодий критик про видатного письменника, в почерку якого «щасливо поєдналися окриленість поета і точність ученого лексикографа. Бо якщо митець понад десять років працював над «Фаустом», то ще більше часу *збавив* він за картками майбутнього фразеологічного словника». З усього висловлювання видно, що критик хвалить письменника. До чого ж тут негативне «збавив» — змарнував, згаяв? Мабуть, автор вкладає в це слово інше значення порівняно з тим, яке воно має в народній мові, у мові Шевченка («Так що ж з тих писем? Папір збавлять та й годі!»)⁷.

Одним із проявів збіднення мови є невинуватна заміна однієї форми слова іншою. Є в українській мові форма першої особи множини наказового способу дієслів, яка виражає заклик, заохочення співбесідника зробити щось разом із тим, хто говорить: напр., *ходімо, пишімо, звернімося*.

Проте не всі, хто пише й розмовляє українською мовою, усвідомлюють, що форми «скажімо» і «скажемо» мають відмінності у значенні, і не можна завжди вживати одну замість другої. «Звернемося до статистики», — розвиває аргументацію автор наукової розвідки. Але ж він лише констатує те, що читач бачить і без нього, бо далі в статті йдуть статистичні таблиці. Інша річ, якби він сказав: «Звернімося до статистики». Це був би засіб залучення читача до співучасті в міркуваннях автора, встановлення безпосереднього зв'язку автора з читачем.

У мові нашої преси чомусь часто користуються лише деякими морфологічними засобами української мови, не використовуючи всього багатства граматичних синонімів. Це надає мові одноманітності. Ось, приміром, дуже незграбне речення з науково-популярної статті: «Традиційний приз канадського порту Монреаль, *призначений* капітанові судна, яке першим прибуває з-за кордону в новому сезоні, в 1966 році, *вручений* радянському дизель-електроходу «Індігірка». Тут одразу й не добереш, про що йдеться. Замість дієприкметника «вручений» слід було вжити безособову дієслівну форму «було вручено», і тоді речення одразу набуло б часової перспективи. Замість конструкції «в 1966 році» треба було вжити рівнозначний зворот «1966 року», і це усунуло б небажане повторення прийменника.

Українська мова має чимало можливостей для надання висловлюванням милозвучності. І хоча про ці засоби докладно розповідається навіть у під-

⁷ Цит. за «Словником мови Шевченка», т. I, «Наукова думка», К., 1964, стор. 269.

ручнику для середньої школи, не завжди їх дотримуються і в усній мові, і на письмі.

Як відомо, зворотні дієслова можуть закінчуватися у повній формі часткою *-ся* (наприклад, *пишати́ся, посміха́тися*), у скороченій — варіантом цієї ж частки *-сь* (наприклад, *пишати́сь, посміха́тись*). Вибір однієї з цих форм у висловлюванні залежить від того, яке слово йде за цим дієсловом. Якщо наступне слово починається приголосним, слід використовувати повну форму зворотного дієслова (хоч вимоги ритму подекуди порушують цю закономірність). Зразками можуть служити відомі рядки з поезії Лесі Українки: «Порвалася нескінчена розмова», «Де поділися ви, голосні слова...». Якщо ж перший звук наступного слова — голосний, краще вживати скорочену форму, як у назві відомого жарту М. Л. Кропивницького «Пошили́сь у дурні».

Однак у мові сучасної преси здебільшого вживаються скорочені форми зворотних дієслів, незалежно від їх зв'язку з іншими словами в реченні. Це призводить до таких збігів приголосних, які важко вимовити: «Десь у морі щось трапилось з кораблем»; «Нам запам'яталась зустріч»; «Не слід звертатись з подібними пропозиціями». Продираючись крізь подібні неокоректні звукосполучення, читач втрачає з поля зору зміст речень.

Щоб надати мові милозвучності, використовують чергування звуків «і» — «й», «у» — «в». Проте в багатьох випадках у реченнях нагромаджуються неможливі для вимови звуки. Пор.: «Навіть вночі, при світлі каганців в крамничках сидять продавці». Не краще звучить і таке поєднання слів: «Не вистачає приміщень й вчителів». Або: «Він навіть й не побував на заводі». У багатьох текстах ігнорування законів милозвучності стало правилом. На щастя, в усній мові такі потворні збіги приголосних менш поширені: їх просто не можна вимовити.

У цих нотатках були порушені питання, які бентежать багатьох. Адже мовою ми користуємося щодня й щогодини, і будь-які сумніви щодо вживання тих чи інших слів, тих чи інших граматичних і фонетичних форм треба розвіювати якнайшвидше. На жаль, наша школа, приділяючи багато уваги тому, щоб навчити людей правописних норм, ще мало дбає про те, щоб навчити своїх вихованців, як саме слід уживати слова.

Тільки тоді, коли всі разом — і школа, і радіо, і видавництва, і преса, і громадські організації — засукавши рукава, «пильно й ненастанно», як закликав поет, полотимуть словесний бур'ян, українська мова вражатиме красою й силою не тільки у творах видатних майстрів слова, а й в устах кожного з мовляч.

Мужай, прекрасна наша мова,
Серед прекрасних братніх мов...
Цвіти над нами веселково,
Як мир, як щастя, як любов!¹

Візьмімо ж у наші душі цей заповіт видатного поета Радянської України. Гартуймо нашу мову — знаряддя соціалістичної культури українського радянського народу, який буде комунізм з усіма братніми народами нашої великої Батьківщини.

¹ М. Рильський, Твори в десяти томах, т. 3, Держлітвидав України, К., 1961, стор. 304.

А. П. КРИТЕНКО

ЗВУКОВІ ВАРІАНТИ СЛОВА

Про варіанти слова та їх стилістичну функцію добре уявлення дає вірш незабутнього Максима Рильського:

Шумлять за вікном *дерева*,
Гудуть круглолисті *дерёва*,
І клоняться в сон голова,
І видиться осінь рожева.
По *брудних* дорогах ішов,
Та годі блукання *бруднйого!*
Віддам тобі серце і кров,
Нова моя, *нова* дорого!

Не *лёгкого* хочу труда,
В *лёгкому*, дзвінкому кружлянні
Втішається юнь молода
Та мучаться роки останні.
Минають, зникають *літа*,
Всі *літа* ідуть до одного,
Та радісна серцю мета,
Нова моя, *нова* дорого!¹

Фонетичні варіанти слова *дерева* й *дерёва*, *брудний* і *брудній*, *новий* і *новій*, *лёгкий* і *легкий*, *літа* і *літа*, поставлені в вірші поряд або близько один біля одного, набирають несподівано якогось невідомого досі сенсу, загоряються раптом якимись внутрішніми барвами, надають віршеві незвичайної сили й прозорості. Поет озвучив варіанти слова, зіставивши їх, і добув з цього зіставлення максимальний фонетично-естетичний ефект. Так у руках у справжнього митця набуває форми й барви матеріал, який досі здавався нам сірим і невиразним. Відомо всім, що *дерева* й *дерёва* в українській мові одне й те саме, але в вірші М. Рильського це не зовсім так: перші — *шумлять*, а другі — *гудуть*, варіант *дерева* римується зі словом *голова*, а варіант *дерёва* — зі словом *рожева* (останній момент важливий для звукової структури вірша, оскільки рима є її цементуючим елементом). У напівзабутті — напівсні бачить поет, як наближається до нього його власна осінь, як виступають перед ним пройдені ним дороги. *Брудні* були дороги, *бруднім* було блукання поетове. Ми пригадуємо той складний і тернистий шлях. Не *лёгкий* труд поета, і не хоче він такого; мучиться він за *легке* кружляння юності. *Літа* минають, проходить літо, всі *літа* ведуть до осені, до одного кінця. Але й радісно на серці поетові, бо ступив він нарешті на іншу, на справжню дорогу, на *нову* й *нову* одночасно, і їй він ладен віддати своє серце і кров².

У своєму глибоко філософському вірші про сенс і мету життя та про дороги, які треба вибирати замолоду, М. Рильський з надзвичайним успіхом використав фонетично-естетичний ефект різнонаголошених варіантів слова. Ефект, досягнутий М. Рильським внаслідок зіставлення і протиставлення звукових варіантів слова, своєрідна поетична інтерпретація і семантизація цих варіантів є виключно індивідуальним, суб'єктивним моментом, властивим саме Рильському і саме даному віршу.

¹ М. Рильський, Твори в десяти томах, т. 1, Держлітвидав України, К., 1960, стор. 285.

² У психологічному плані вірш М. Рильського варто зіставити з відомим «Воспоминанием» О. С. Пушкіна, лінгвостилістичний аналіз якого зроблено Л. В. Щербовою. Див.: Л. В. Щербова, Избранные работы по русскому языку, М., 1957, стор. 26—44, особливо 40—44.

Звуковими варіантами слова називаються звукові (фонетичні) його різновиди, які не порушують єдності слова як мовної одиниці, не порушують семантичної цілісності слова. Звукові варіанти слова протистоять, насамперед, графічним: слово може бути написане так або інакше в залежності від почерку людини чи від її настрою, так або інакше надруковане в залежності від шрифту тощо. Звукові варіанти протистоять і грама-тичним. Прикладом граматичних варіантів може служити прикметник *повний*, що керує додатком у формі родового відмінка і додатком у формі орудного, незалежно від значення, пор. приклади з творів М. Коцюбинського: «Поїзд летів, *повний людського гаму*» (*Intermezzo*) і «Раптом ранець, *повний книжками*, все зопсував» (Подарунок на іменини). Нарешті, звукові варіанти слова протистоять семантичним варіантам. *Зёрно* і *зерно* є фонетичні варіанти, коли йдеться про зернину, але *зёрно* «зернина» і *зерно* «маса зерна» будуть уже семантичними варіантами одного й того ж слова³.

Форми звукової варіантності можуть бути найрізноманітніші. Звукова близькість між варіантами слова може бути більшою й меншою. Вона залежить від різниць між варіантами: чим менші різниці, тим більша близькість, і навпаки. Всі звукові (фонетичні) варіанти слова поділяються на два типи: фонологічні і нефонологічні (власне фонетичні). Фонологічні варіанти — це варіанти фонемного рівня: *Антѡн* і *Антін* є різновидами одного імені на фонемному рівні, оскільки ота і — різні голосні фонемні (пор. *горѡх* і *горіх*). Нефонологічні варіанти, навпаки, спостерігаються на рівні, нижчому за рівень фонем: варіанти /том/ і /тэм/ імені *Том* є нефонологічними, оскільки закрите /о/ і відкрите /э/ існують в українській мові тільки як афони однієї фонемі *о*. Серед нефонологічних варіантів спостерігається величезна різноманітність, яка заслуговує окремої уваги дослідників, однак у даній статті обмежимося аналізом варіантів першого типу⁴.

До фонологічних варіантів слова ми відносимо також варіанти, що розрізняються тільки місцем наголосу, напр.: *вєснїний* || *вєснїний*, *вістря* || *вістря*, *вогнїний* || *вогнїний*, *волошковий* || *волошковий*, *вугілля* || *вугілля*, *глибоко* || *глибоко*, *дєнце* || *дєнце*, *дівчина* || *дівчина*, *дїтворя* || *дїтворя*, *заграва* || *заграва* і под. Різноманітні варіанти слова займають окреме місце серед фонологічних варіантів: наголос у порівнянні з фонемами є чимсь стороннім у слові, якимсь елементом звучання, накладеним на слово зверху («над-сегментна фонема»). Українська мова досить багата на словесні варіанти цього роду, і хоч вони ускладнюють мову, зате приховують в собі великі

³ В Українсько-російському словнику (далі скорочено УРС) штучно виділені омоніми *зерно 1* «зерно в масі» і *зерно 2* «зернина». Насамперед, перший «омонім» має також наголос *зерно*: «Дарунок мій високий і таємний — Просіяне і вимите *зерно*» (Я. Щоголів, *Зерно*), а це знімає формальну підставу для виділення омонімії. Але й наявність такої формальної підстави була б тут ще недостатньою — семантичні зв'язки між значенням предметності певного роду і значенням маси цієї предметності залишаються надто щільними. Для назв рослин, продуктів харчування тощо саме й характерне суміщення даних значень, пор.: *капуста* «рослина певного роду» і *капуста* «масив капусти, маса капусти». Формальних критеріїв не слід абсолютизувати.

⁴ Про фонологічні варіанти слова писали: В. В. Виноградов, *О формах слова*. «Изв. АН СССР», ОЛЯ, т. III, М., 1944, стор. 40—41; А. И. Смирницкий, *К вопросу о слове*, «Труды инст. языкозн. АН СССР», т. IV, М., 1954, стор. 10, 20—26; С. П. Обнорский, *Избранные работы по русскому языку*, М., 1960, стор. 258—259; О. С. Ахманова, *Очерки по общей и русской лексикологии*, М., 1957, стор. 192—212. Цікава дискусія про варіанти слова у нівкській мові відбулась між Є. Крейнвичем і В. Панфіловим, див.: ВЯ, 1966, №№ 3 і 5.

можливості поетичного вираження думки (прикладом може стати наведений вище вірш М. Рильського). Часто вони служать справжнім скарбом у галузі ритміки і римування. Пор.:

Поцілиш блиском-громом в сутне,
і чути — *дрўгий* грім у горах...
А *дрўгий* грім — *другім* ще далі
гримкоче, хоче та радіє,
що поміж націй міст із сталі,
що міжнародна дружба діє

(П. Тичина, Чуття єдиної родини).

Фонологічні варіанти слова можуть розрізнятися тільки однією фонемою. В більшості випадків це приголосна фонема на початку, в середині або в кінці слова, напр. *кмин* || *тмин*, *лицар* || *рицар*, *лунā* || *рунā*, *лінути* || *рїнути*, *камсā* || *хамсā*, *скло* || *шкло*, *жāлко* || *жāлько*, *пāшпорт* || *пāспорт*, *замандїоритися* || *забандїоритися*, *колихāти* || *колицāти*, *цвѣохкати* || *цвѣохкати* (в обох варіантах початкове *ц'* вимовляється м'яко), *червонāстий* || *червонāстий*, *полїн* || *полїнь*, *ясен* || *ясень*, *бересклѣн* || *бересклѣт*, *стовп* || *стоб* тощо. Зрозуміло, що різниця між варіантами *жāлко* і *жāлько* менша, ніж, скажімо, між *пāшпорт* і *пāспорт*, оскільки в першому випадку фонемі *л* і *л'* гомогенні, тобто становлять єдність, яку — може й не дуже вдало — названо архіфонемою, тоді як фонемі *ш* і *с* у другому випадку гетерогенні (різні за походженням) і архіфонемної єдності не становлять. Голосною фонемою, наголошеною або ненаголошеною, варіанти розрізняються рідше, напр. *жѣдний* || *жāдний* «ні один», *кāvкнуги* || *кєвкнуги*, *нуль* || *ноль*, *оливо* || *олово*, *чорнобрївий* || *чорнобрѣвий*, *шасть* || *шусть*. Зрозуміло, що варіанти *чорнобрївий* і *чорнобрѣвий* більш розрізняються між собою, ніж *оливо* і *олово*, оскільки в першому випадку розрізняються наголошені голосні фонемі, а в другому — ненаголошені. Фонемі *є* і *и* української мови в ненаголошеній позиції збігаються в одному звуці, і варіанти *кєлих* || *кєлєх*, *кєрєя* || *кєрєя* та *кєптār* || *кєптār* є швидше графічними, ніж звуковими варіантами. Ще рідше голосна фонема одного варіанта протистоїть приголосній фонемі другого варіанта і навпаки, напр.: *їти* || *йти*, *онїк* || *внук*, *удова* || *вдова*, *Улас* || *Влас*, *учїти* || *вчїти*.

Варіанти слова можуть розрізнятися наявністю-відсутністю фонемі на початку, в середині або в кінці слова, напр., *вїрїй* || *їрїй*, *вогѣнь* || *огѣнь*, *вустā* || *устā*, *вўхо* || *ўхо*, *Гāнна* || (діал.) *Анна*, *горїх* || *орїх*, *їмлā* || *мла*, *їржāvий* || *ржāvий*, *опорїчки* || *порїчки*, *очерѣмха* || *черѣмха*; *зблото* || *злѣто*, *хотїти* || *хтїти*, *Чигирїн* || *Чигрїн*, *шарохнуги* || *шархнуги*; *Дāнте* || *Дант*, *Днїпрѣ* || *Днїпр*, *гарāзд* || (розм.) *гарāз*, *копїто* || *копїт*, *рїсть* || *рїсь*, *спасїбїг* (заст., діал.) || *спасїбї*, *тїхїше* || *тїхїш*, *тїта* (розм.) || *тїт*, *чолў* || *чол*, *яко* (заст.) || *як*. Крім того, варіанти іноді розрізняються наявністю-відсутністю цілого складу: *охамєнїтися* || *оханїтися*, *сагаїдāк* || *сайдак*. Пор. ще *момент* і *мент*.

Варіанти можуть розрізнятися двома фонемами й більше, напр.: *осєтєр* || *осятєр*, *бѣи* || *вїчї*, *розпанāхати* || *розпенєхати*, *сапфїр* || *шафїр*, *спāлах* || *спѣлох*, *шпурлїати* || *жбурлїати*, *цємїти* || *скемїти*.

У фонемній структурі слова істотну роль відіграє лінійний порядок фонем, що, як правило, буває строго фіксований. Але в ряді випадків варіанти розрізняються саме порядком фонем: *балбєс* || *бєлбас*, *берєжа* || *жерєб(н)а* (про запліднену кобилу), *бѣндар* || (діал.) *бѣднар*, *бўбон* || (простор.) *бѣбун*, *бур'ян* || (діал.) *буйрян*, *ведмїдь* || *медвїдь*, *гребувати* || *гєрбувати*, *дромадєр* || *дромедār*, *капловўхий* || *клаповўхий*, *капосний* || *пāкосний*, *карвāтка* || *каврāтка*, *каркати* || *крāкати*, *копирсāти* || *корпирсāти*, *крєм'яхи* || (простор.) *крєймахи*, *Мāвра* || (простор.) *Мārва*, *манā*

стір⁵ || (діал.) *намастір, муркати || мрукати, нишпорити ||* (рідше) *шніпорити, одуд ||* (діал.) *удод, очмаріти || очамріти, равлік || лаврік, фярба* (зрідка) *фябра, шавлія || шальвія, шосє ||* (простор.) *шошє*. Такі варіанти можуть бути ускладнені додатковими фонемними різницями, напр.: *калмік ||* (простор.) *кимлік, намісто ||* (діал.) *моністо, Нимидбра || Минобра*. Пор. ще *жмурити і мружити, пірхкати і пріхкати*.

Іноді слова варіюються щодо лінійного порядку складів: *Валентина ||* (простор.) *Левантіна, ліляя || лелія*.

Нарешті, слова варіюються і порядком розміщення морфем: *крайнебо || небокрай, кульбаба ||* (діал.) *бабакуль*. Це спостерігається і в омонімічній групі 1. *листопад || падолист* «явище опадання листа восени, опадаюче або опале листя» і 2. *листопад || падолист* «одинадцятий місяць календаря». Більш ускладнені варіанти цього типу: *вітрогбн ||* (рідше) *гонці-вітер, водовоз ||* (простор.) *возіввода, водопал || паліввода* «розбишака, одірвіголова», *мухомор ||* (діал.) *моримух* «рід отруйного гриба».

З погляду стилістики варіанти слова поділяємо на фонестетичні й нефонестетичні. Перші зв'язані з фонетичною естетикою мови, залежать від таких стилістичних моментів, як евфонія, просодія і ритміка. Другі з фонетичною естетикою безпосередньо не зв'язані і стилістичними моментами не зумовлені. Наприклад, небажаного збігу голосних (гіатусу) або приголосних уникається в нашій мові завдяки наявності варіантів у таких часто вживаних службових слів, як прийменники *в || у, від || од, з || із || зі || зо*, сполучник *і || й*, частки *би || б, же || ж* і под. Фонестетичне чергування поширилося і на префіксальні утворення типу *взяти || узяти, відірвати || одірвати, зборда || ізборда*, а також на безпрефіксні слова типу *уже || вже, вдова || удова, Влас || Улас, всякий || усякий, враг ||* (простор.) *ураг* «чорт», *Іван || Йван, їти || їти*⁶.

«А я оце з музик. Тільки *вже й* нашого — що хоч подивишся на молодь. А там ваша Гафійка *усе* гуляє та *й* гуляє з тим одеським паничем — не скажу, чи правду про нього люди розмовляють, — *із* Марком Гущею... *Все* в парі та *й у* парі, немов голуб'ята» (М. Коцюбинський, *Fata morgana*); «*Пішов би я в Україну, Пішов би* додому, Там *би* мене привітали, Зраділи *б* старому» (Т. Шевченко, Ой гляну я, подивлюся); «— Що ви там *одсебеньки* правите?— весело прощобетала Жабі до Михайла, що, стоячи на стежці, розмовляв сам *із* собою. — Це не *відсебеньки*, а життя, — відповів він» (О. Досвітній, Нас було троє); «Стис *удлище*, підсік... Ого, нівроку! Немов струна, співає волосінь, І короп кидається *у* глибінь, Згинає *вудлище* в дугу широку» (М. Рильський, Рибальські сонети).

До фонестетичних варіантів належать і дієслівні форми на *-ти || -ть, -ся || -сь*: «Все *здається*, все *біжить* — тільки *б жити*, тільки *б життя*» (П. Тичина, Пісня про Кірова); «А може поїдуть кудись далеко, далеко... у невідомий город. Будуть *їхати, їхати, їхать*...» (М. Коцюбинський, Подарунок на іменини); «*Дивітесь*, очі молодії, як зорі божії встають. Як *сходить* місяць, червоніє... *Дивітеся*, поки вас *гріє*, А зорі спати не дають» (Т. Шевченко, Княжна).

⁵ Сучасне написання слова *монастір* викликає заперечення. Українська форма *манастір* зафіксована ще у словнику П. Беринди 1627 р., цю форму знаходимо в першодруках і старіших виданнях Квітки-Основ'яненка, Шевченка, Нечуя-Левицького, Мирного, вона зустрічається у Номиса, зафіксована в словнику Грінченка тощо. Навпаки, форма *монастір*, подана як основна у словнику Желехівського, є переважно західноукраїнською: пор. ще *моністо, горячий, кожан, коліч*, подані Желехівським у своєму словнику.

⁶ Це специфічна особливість української фонетики, що відрізняє її, наприклад, від французьких фонетичних явищ типу *élision* (випадіння кінцевого голосного звука попереднього слова перед голосним наступного слова) та *liaison* (зв'язування окремих слів у цілий фонетичний комплекс за допомогою т. зв. «німих приголосних»).

Нефонестетичні варіанти слова не залежать від фонетичних умов контексту, напр.: *вугілля* || *вугілля*, *простий* || *простий*, *п'яний* || *п'яний*, *ясний* || *ясний*, *кладовище* || *кладовище*, *чайник* || *чайник*, *манаття* || *манатки*, *прізьба* || *прісна*, *цяжина* || *цяжина*, *хай* || *нехай*, *мов* || *немов*, *наче* || *не-наче*. Але наявність таких варіантів часто служить добру службу для письменників і поетів. Пор.: «І пахне *вугілля* теплом забутих літ» (В. Сосюра, Про що Вам написати?); «Ходили уп'ятох на розшуки *вугілля*» (М. Бажан, Батьки й сини); «*Хай* по полю, Золотому полю Ляже тінь» (П. Тичина, Хор лісових дзвіночків); «В квітках всі улиці кричать: *нехай*, *нехай* живе свобода!» (П. Тичина, Іду з роботи). Поети старшого покоління в стилістичних цілях уживали повні форми прикметників (поряд із короткими, точніше — стягненими): «Гори мої *високіі*, Не так і *високіі*, Як *хорошіі*, *хорошіі*, Блакитні здалека» (Т. Шевченко, Гори мої); «І там *степа*, і тут *степа*, Та тут не *такіі*, *Руді*, *руді*, аж *червоіі*, А там *голубіі*, *Зеленіі*, мережані Нивами, ланами» (Т. Шевченко, А. О. Козачковському).

Щодо способу утворення словесні варіанти поділяються на дивергентні і конвергентні. Дивергентні варіанти утворилися шляхом дивергенції (розпаду) однієї звукової форми слова на дві й більше, напр.: *ббндар* || *ббндар* (із *ббндар*, пор. *ббдня*), *вогбнь* || *огбнь* (із *огбнь*), *горіх* || *оріх* (із *оріх*), *бчі* || *вічі* (з *бчі*), *равлік* || *лаврик* (із *лаврик* — від імені *Лавр(ін)*, пор. назви слимаків *павлік*, *пётрик*), *лицар* || *рицар* (із *рицар* — з нім. Ritter), *прізьба* || *прісна* (з *прісна*, корінь той, що і в *сіпата*, звідки ще *вісна*), *талірка* || *талірка* (з *талірка*), *шавлія* || *шальвія* (з *шальвія* — з лат. *Salvia*). Мабуть, зікратий «білоокій» (про коня) постало з зікратий «окатий» (пор. *зір*, *зоріти*) шляхом метатези серединних приголосних.

Конвергентні варіанти, навпаки, утворилися шляхом семантичної конвергенції (злиття) різних слів в одно, причому звукові форми різних слів стали звуковими різновидами одного слова. Характерним прикладом такої семантичної конвергенції різних слів виступає варіантність *берёжа* || *жерёба* || *жерёбна*. Етимологічно в *берёжа* той же індоєвропейський корінь, що і в дієслові *брати*. Праслов'янське *ььгати первинно означало «нести» (і це значення ще індоєвропейське, пор. гр. φέρω «несу» того ж походження); прикметник *берёжа* продовжує праслов'янську форму **berd-ja(ja)* букв. «та, що носить (плід у череві)». Цього ж походження й англійське дієслово *bear*, яке й досі зберігає давні значення «носити» і «родити». Слово ж *жерёба* || *жерёбна* виводиться від *жерёб* і значить «та, що має *жерёб'я* в череві» (пор. *тільна*, *порбсна*, *кітна*, *суягна*).

Конвергентним способом утворилися варіанти сполучника *та* || *да* і прислівника *так* || *дак*: *т-* у цих формах генетично споріднене з *т-* у займеннику *той*, *та*, *те*, а *д-* із *-д-* у прислівниках *де*, *куди*. Це приклади семантичної конвергенції слів, різних за своїм генезисом. Проте їх небагато. Частіше конвергуються слова, генезис яких єдиний: *зблото* і *злто* в сучасній українській мові є варіантами одного слова, але перший варіант — це українське слово, а другий запозичено з польської мови. А джерело в обох одне — праслов'янське *zolto. *Вброг* і *враг* — теж варіанти, однак перший є нашим словом, а другий — південнослов'янським (точніше, церковнослов'янським), подібні стосунки й між варіантами *блос* і *глас* (пор. кричати не своїм *голосом* і кричати не своїм *гласом*), *дбрево* й *дрбво*, *чужий* і *чуждий*. Пор. «Хоть ти і грек, та цар правдивий, Тобі латинці *вороги*, Я твій товариш буду *ширий*, Латинці і мені *враги*» (І. Котляревський, Енеїда). У наш час варіанти *чужий* і *чуждий* стилістично використав Павло Тичина: «Глибинним будучи і пружним, *чужим* і *чуждим* рідних бродів, я володію арко-дужним перевисанням до народів» (Чуття єдиної родини).

Варіанти назви для одногорого верблюда *дромедар* і *дромадёр* прийшли до нас різними шляхами. Перший взято з наукового латинського терміна

domedarius, а другий — із французького *domadaire*, що походить з того ж таки латинського слова. Варіанти *плов* і *пилів* походять з одного й того самого тюркського джерела.

Але найчастіше в нашій мові конвергуються спільні за коренем і близькі за значенням слова. Так *берест* і *бересток* стали тепер фонетичними різновидами одного слова — *бересток* зараз цілком нейтральна форма і не характеризується ні здібністю, ні пестливістю, яку має, скажемо, *дубок* або *бучок*. Подібно назва птаха *сойка* стала нейтральним варіантом простішої форми *соя* й інтенсивно витісняє її з ужитку в літературній мові.

В окремих випадках семантична конвергенція слів ще не завершена, не доведена до кінця. Вона відбувається, на нашу думку, у паронімів *мимохідь* і *мимохить* — слів, подібних за звучанням і близьких за значенням. Саме тому, що *мимохідь* «проходячи мимо» розвинуло нове значення «без наміру, мимоволі», воно сприймається як фонетичний варіант слова *мимохить* «мимоволі». Пор.: «Маковей *мимохідь* подивився на далекий шлях, що ліг перед ним, оповитий золотистою курявою» (О. Гончар, Пропороносії); «Ференц, усміхаючись, *мимохить* глянув на свої білі, наче справді срібні руки» (там же).

З погляду словотвору звукові варіанти слова поділяються на фонетичні і фонеморфологічні⁷. Фонетичними називаються варіанти, різниця між якими обмежується планом звучання і не торкається граматики, напр.: *беркут* || *берку́т*, *матра́с* || *матра́ц*, *паху́чий* || *паху́щий*, *хво́рий* || *хо́рий*. Фонеморфологічними називаються варіанти, різниця між якими є не тільки фонетичною, а й граматичною—морфологічною або словотворчою. Наприклад, варіанти *глуз* || *глузи* розрізняються тим, що перший має форму однини, а другий — множини, варіанти *сусід* || *сусіда*, *цукеро́к* || *цукерка*, *горн* || *горно* «ковальська піч», *човен* || *човно* і *шов* || *шво* — тим, що належать до різних родів. Форми *підпа́сич* || *підпа́сач*, *красу́нь* || *красе́нь*, *ві́стий* || *вія́стий*, *горби́стий* || *горба́стий*, *квадра́тний* || *квадрато́вий*, *крокоди́ловий* || *крокоди́лячий*, *моржо́вий* || *морже́вий* диференціюються у своїй суфіксальній частині. Форми *хай* || *нехай*, *мов* || *немов*, *на́че* || *неначе* розрізняються відсутністю-наявністю префікса *не-*, це ж стосується і форм *безві́нний* || *безневі́нний*. У варіантів *обвинувáчувати* || *звинувáчувати* різні префікси.

Щодо кількості варіантів слова нашої мови поділяються на одноваріантні й багатоваріантні. Одноваріантні слова виступають в одній і тільки одній звуковій формі, як *вода́*, *гора́*, *ма́сло*, *молоко́*, *мед* — таких слів очевидна більшість. Багатоваріантні слова виступають у двох і більше різновидах, і кількість їх відповідно менша. Одноваріантні слова вповні задовольняють усі вимоги, що ставляться до слів в усіх функціях мови (семантичній, експресивній і імпресивній), а до того ж мають простішу структуру. Багатоваріантні слова теж задовольняють вимоги мови, але їх структура складніша, тому багатоваріантність типу *огня́ний* || *огня́ний* || *вогня́ний* || *вогня́ний* є в принципі зайвою, надлишковою категорією. Так у принципі, а не на ділі, бо на ділі багатоваріантність виявляється часто необхідною формою існування слова. Історія мови показує, що перехід слова з однієї форми в іншу відбувається через варіанти цього слова. Так, *багати́р* «герой» змінився в *богати́р* завдяки наявності варіантів *багати́р* || *богати́р*, що співіснували певний час у мові, а *жа́дний* «ні один» у *жо́дний* завдяки наявності варіантів *жа́дний* || *жо́дний*, подібно *коштува́ти* «мати вартість» перейшло в *коштувати* через варіантність *коштува́ти* || *коштувати*.

⁷ Див.: А. И. Семирницкий, зазнач. праця, стор. 25.

Причини появи варіантів у слова бувають загальні й часткові. Варіанти можуть виникати груповим порядком у залежності від фонетичних тенденцій, що діють у мові або пробивають собі в ній дорогу. Наприклад, варіанти з *v-* (*вогонь, вулик, вуста* — пор. *огонь, улик, уста*) зумовлені були процесом протетизації початкових голосних українського слова, а цей процес був зумовлений потребами уникання гнотусу в поточній мові. І навпаки — поява варіанта *v'язь* до слова *язь* або *тарілка* до *талірка* є частковим, випадковим моментом.

Співіснування варіантів у слові *обов'язково* супроводжується конфліктами між ними. Необхідність конфлікту впливає з самого принципу економії засобів вираження, що діє в мові. Проте конфлікти між варіантами можуть мати різний характер — від слабо вираженого, більш-менш мирного, до різко вираженого, категоричного, альтернативного. Фонетичні варіанти — приклад «лагідних» конфліктів, а форми *тарілка* і *бондар*, що витіснили з літературної мови варіанти *талірка* і *боднар* — наслідок категоричних конфліктів.

Конфлікт між варіантами слова набуває особливої гостроти, коли він ускладнюється конфліктами іншого роду, зокрема омонімічними. Якщо один із варіантів має тотожне звучання з іншим словом і якщо ця тотожність дійсно призводить або може призводити до непорозуміння чи до небажаних асоціацій в акті мовлення, то такий варіант приречений на загибель. Форма *багатир* «герой» певний час перебувала в конфлікті з омонімом *багатир* «багатий, дука», форма *жодний* «ні один, ніякий» — у конфлікті з *жодний* «хтивий», а *коштувати* «мати вартість» — з *коштувати* «пробувати на смак»⁸, і це спричинилося до заміни їх варіантними формами *богатир, жодний, коштувати*.

У програму боротьби за культуру літературної мови входить і боротьба з зайвими варіантами слова. Але її треба провадити розумно й обережно, зважаючи на живий мовний процес. У цьому питанні Українсько-російський словник подає нам цінну допомогу: чимало варіантів у ньому справедливо опущено і чимало подано з ремарками, що відбивають дійсний стан речей. Поруч із цим багато ремарок УРСа тільки приблизно відбивають суть справи, ряд ремарок нічим не мотивованих і просто помилкових, ряд варіантів взаємно не зіставлено і ряд варіантів безпідставно опущено. Так, не зауважено варіантності *керсет* і *корсет*, *керсетка* і *корсетка*, що була відбита у словнику Грінченка, ні варіантності *сочевіця* і *сачовіця*, які подано різними статтями; в УРСі фіксуються *беркут*, *камбула*, *кавратка*, *каштановий* і чомусь ігноруються *беркут*, *камбула*, *кавратка*, *каштановий* (саме так і читається це слово в ілюстрації до слова *каштановий*) і под.

Справа оцінки й диференціації словесних варіантів — дуже тонка й делікатна. Вона надто складна і надто важлива, щоб розв'язувати її швидко й остаточно. Вона вимагає великої підготовчої роботи. Насамперед, необхідно зібрати відповідний матеріал як із письмових текстів літературної мови, так і з актів живого усного мовлення, де саме й пробивають собі дорогу нові тенденції мови (при цьому дуже цінним виявився б широко організований анкетний опит мовлян). Крім того, важливим завданням є детальне вивчення мовної системи саме в цьому аспекті, вивчення її загальних фонетичних, словотворчих і семантичних закономірностей, від яких залежить проблема звукової варіантності слова.

⁸ Слово *коштувати* «пробувати на смак» виступає і в варіантній формі *куштувати*, якій в літературній мові віддається перевага.

СИНТАКСИС ПОЕТИЧНОГО МОВЛЕННЯ МИКОЛИ БАЖАНА

Миколу Бажана називають майстром карбованого слова, творцем чітких віршових ритмів, що в них утілена глибока думка і пристрась поета-громадянина. Будівля Бажанової поезії зводиться на ґрунті розвиненої літературної мови, з її багатством виражальних засобів, із складною взаємодією стилів і жанрово-стильовим розгалуженням художнього мовлення.

У стилі індивідуального мовлення М. Бажана спостерігається виразна публіцистичність¹. Вона створюється добром відповідної лексики, вживанням певних синтаксичних конструкцій, всією будовою вірша. Взаємодія мовних одиниць у тексті зумовлює їх стилістичну виразність, породжує образність вислову.

Простежмо, як в індивідуальному стилі поета, зокрема в синтаксичній організації вірша, виявляються стилістичні функції мовних структур, як твориться індивідуальна система образних засобів.

Синтаксис поезій М. Бажана відбиває особливості його художньообразного мислення: поет сприймає дійсність через дієву ознаку. Ця ознака виступає у формі дієслова, віддієслівного іменника, дієприкметника.

Виразне стилістичне забарвлення мають у поетичному тексті віддієслівні (рідше відприкметникові) іменники. Саме в них здійснюється персоніфікація ознаки, яка набуває предметної, узагальнено-конкретної форми². Безвідносність до часу, до діючої особи, предмета, властива формі віддієслівних іменників, зумовлює особливу конденсацію, напруження поетичного висловлення. Напр.:

Пружнаста віхола — прудка підпора крилам.
Боріння. Зрив. Упертий рев стрибка...
Вигук. Вихлоп. Спазм. Виття

(II, 301)³.

На вічній тверді придніпровських скель
Заграє райдуга осяяних осель
І тьму протне струнких палаців блиск.

(II, 255).

Дієслівна ознака, виражена іменниковою формою, зберігає відмінність між закінченою і незакінченою дією (пор. *боріння*, *виття* і *зрив*). Стилістична активність віддієслівного іменника особливо відчутна при порівнянні його з відіменниковим дієсловом. Пор.:

Смеркання. Засвітилися
У виборзькому домі
Ряди просторих вікон...

(I, 201).

Ночіло. Приглушений крок патруля
Смеркання, стихання і просторінь міряв

(I, 173).

¹ Див.: «Курс історії української літературної мови», т. II, К., 1961, стор. 162.

² Пор.: В. А. Звєгинцев, Семасиология, М., 1957, стор. 105—106.

³ Приклади тут і далі подаються за виданням: Микола Бажан, Твори в двох томах, К., 1965. У дужках наводиться посилання на том і сторінку.

Функціонально-стилістична роль обох названих форм в індивідуальному стилі поета зумовлена не тільки взаємним протиставленням (пор. *смеркання і смеркає; ночіло і ніч*), а й самим контекстом, тими зв'язками, які встановлюються в середині речення чи між реченнями. Напр.:

Все *гасне* в полі у хвилини ті,
Коли *лягає* *вечоріння* тінь,
Тільки *тріпочуть* кущі на путі;
бреніння рейок, шум естакад
і чіткий телеграфу код

(I, 65).

В одній конструкції об'єднуються (як однорідні) речення з різними центрами — дієслівними та іменниковими. Поет мислить образами-діями, і ці дії виражаються різними формами: *все гасне, лягає тінь, тріпочуть кущі* — і тут же: *вечоріння тінь, бреніння рейок, шум естакад*.

Дія дієслівна переростає в іменникову, поєднуючи різні ступені абстрагування ознак⁴. У поезії це не поодинокі явище, на противагу, наприклад, науковому стилю. Рідше воно зустрічається і в художній прозі. Особливістю віршового мовлення, і зокрема поетичного стилю М. П. Бажана, є поєднання різних форм як предикативних центрів речень. Стилістичну виразність таких поєднань можна частково порівняти з стилістично-значенневими відтінками, які виникають від зіставлення різних видо-часових форм дієслова в межах одного складного речення⁵. Функціонуючи як окреме номінативне речення, іменник протиставляється дієслову-присудку. Форма іменника наголошує на постійності ознаки, її тривалості, безвідносності до часу. У контексті номінативні речення або виконують роль зачину, широкого плану, на якому розгортаються наступні дії, або завершують узагальнено-опредмеченою ознакою перелік попередніх дієслівних ознак. Напр.:

Напруженість тиші. А вечір
розцвічений був, мов оздобі...

(I, 176).

Дзвінке, як бронза, листя
бриніло, впавши на алеї парку.
За чорними кущами *перейарку*
Підморгували вікна передмістя.
Хитання тіней,
темряви несталість,
два силуети...

(II, 304).

Для індивідуального стилю М. Бажана характерно, що процес номіналізації — вживання віддієслівних і відприкметникових іменників — пов'язується з структурно-функціональною роллю номінативних речень. Нанизування номінативних речень створює синтаксично-ритмічну дієвість вірша поета. Його погляд охоплює одночасно багато картин, з яких складається цілісний образ дійсності. Пор. приклади:

Риплять тугі вози. Скрегочуть ешелони.
Під лязкіт буферів зчіпляючись вночі.
Тривожних коней храп. Людей тяжкі колони.
Скарядні яцики. Бляшанки бомб. Харчі.
Могуче рухання військового огрому

(I, 236).

⁴ Див.: А. М. Пешковський, Глагольность как выразительное средство. Сборник статей, Л. — М., 1925, стор. 140—152.

⁵ Див.: Н. С. Поспелов, Синтаксический строй стихотворных произведений Пушкина, М., 1960, стор. 60—61.

Як сурми, підносяться квіти,
І клумби гудуть, як литаври.
Густим і розкватистим током
Комуністська клумба звучить.

Але важкі сталагміти.
Кольчуга брязкаючого лава.
Напружений дим матіоли.
Настурцій узорчата мідь
(I, 147).

Нанизувані номінативні речення, характерні для поетичного мовлення М. Бажана, формують і карбований ритм вірша. Вони часто підпорядковуються динамічному рухові дієслівних однорідних рядів або ритмічній організації однотипних двочленних речень. Відтінки ритму, його зміни залежать від поєднання в межах тексту цих різних структур. Напр.:

Хмаровище стигло — тяжкий урожай
Краплин, що, мов ягоди круглі й різючі,
Бубнявляють, повняються й ситяться в тучі,
Яка перегнула за небокрай.
Чекання грози. Неминучість розряду.
Ні звуку, ні блиску

(I, 259).

Для ритмічного ладу поезії М. Бажана характерний поділ віршованих рядків на кілька ритмічних одиниць, якими є однорідні присудки-дієслова, узгоджені непоширені означення, номінативні розгорнені чи уривчасті парцельовані речення. Напр.:

Гримить роздолля Таврії безкрає,
І голос Харкова впливається в хорал.
Зростає, дужчає, тужавіє, ширяє
Над Україною «Інтернаціонал».

(II, 257).

Здригаючись, стрілка поділить надвоє
Кружок світлих цифр. І настане тоді
Ще один день велетенського бою,
День гніву. В упертості. В смерті. В труді

(II, 65).

Така ритмічна організація віршованих рядків є основою, що на ній створюється фігура поетичної градації з висхідним або низхідним інтонаційним рухом нанизуваних синтаксичних одиниць. Фігури поетичної градації відбивають загальний пристрасно-публіцистичний тон поезії М. Бажана.

Публіцистичності як стильовій ознаці Бажанових віршів підпорядковуються, зокрема, функції поширеної прикладки. У прикладці виражається не просто порівняння, а ототожнення предметів, явищ. Тому в художньому мовленні прикладка широко використовується як засіб експресивного вираження ознаки. Будова поширеної прикладки в поезії Бажана також відбиває особливість індивідуального стилю — увагу до віддієслівних форм. Напр.:

І ствердив день цю, складену на смерть,
Юнацьку клятву — незрадливе слово

(I, 162).

Бо зводився собор — гнобитель і захисник,
Юрби благання і юрби прокльон...

(I, 101).

Предметні образи, які виражаються формою прикладки, з'являються один за одним, уточнюють попередні і створюють висхідну інтонацію однорідних рядів.

Особливою експресивністю у вираженні предметної ознаки відзначаються прижайменникові прикладки. Напр.:

*Ось він в руці — червоний шмат сатину,
Частиночка великого вогню*

(I, 179).

*Але вони кріплять мене — надії носії,
Але вони кричать в мені — вогню живого омахи*

(II, 260).

Займенники в подібних структурах із прикладками виконують роль інтимізуючого засобу — лірична оповідь набуває пристрасного звучання і виразнюється, логічно та емоційно наголошується ознака, виражена прикладкою. Незалежно від позиції, прикладка служить кульмінаційним моментом у ритміко-синтаксичній організації вірша. Порівняйте конструкцію з препозитивною прикладкою:

*Копач глибин, слухач підземних
Обвалів, гуркотів і рік,
Одчай темних, мрій таємних, —
Він тут зростає...*

(I, 238).

Препозитивна поширена прикладка є своєрідним зачином, пружиною, в якій захована потенціальна сила, здатна розгорнути, випростати складну будову віршованої строфи.

Особливістю функціонування прикладки в поезії М. Бажана є близькість її до підрядних речень, що мають форму порівняння, співвідносність із цими реченнями. При зіставленні в одному тексті обох названих структур виявляється їх стилістичне значення: прикладка називає статичну ознаку, порівняльний зворот-речення — динамічну. Напр.:

*І стогне степ,
і стугонить країна.
Стальна залінена турбіна
Електростанцій вікових,
І рухається день, як верств одвічних здвиг,
І другий день уже чекає черги...*

(I, 107).

Прикладка як форма вираження статичної ознаки протиставляється іменній частині складеного присудка з пропущеною дієслівною зв'язкою:

*І кожен стук — життя міцного знак,
Життя земного, простого, як подих*

(I, 95).

*Бо кожен день — як вибух і як штурм,
Шалений марш напружень і енергій,
Салют, і виклик сурм...*

(I, 107).

Різні граматичні конструкції — прикладка, підрядне речення у формі порівняння, іменна частина складеного присудка — підпорядковані єдиній стильовій ознаці індивідуального мовлення: поет через зіставлення, порівняння, отожднення предметів показує динамізм ознаки, створює її конкретно-відчутний предметний образ.

Предметність вираження ознаки — відчутна риса експресивного поетичного мовлення. У творчості М. Бажана стилістичною різноманітністю, багатством структур відзначаються іменникові конструкції із залежним

родовим відмінком. Ці конструкції виражають прямі і переносні ознаки, несподівано зближуючи різні предмети. Стилiстичне значення їх полягає в тому, що вони здатні поєднати два процеси художньо-словесної творчості: предметність вираження ознаки і активність віддієслівних форм в іменниковій сполуці. Напр.: *ніжний метелиці одвій, скупа тишина зненавиди, мовчання продумані такти* (I, 140), *дотики світань* (I, 73), *невситима радосте видіння й пізнання* (II, 262), *вогню живого омахи* (II, 266), *творчать бунтарських заперечень* (I, 125).

Особливості художнього сприймання навколишнього світу поетом виявляються також і в конструкціях із узгодженими означеннями.

Розгортання означальної конструкції у поезії М. Бажана пов'язане з такою рисою індивідуального стилю, як поширення узгодженого означення порівняльним зворотом. Порівняльний зворот зумовлює інтонаційно-сміслові виділення, відокремлення означення:

*Зійшлись бійці, — як велетні, величні, —
Як люди, спрагли, втожені й бліді*

(II, 76).

*... насичений впертістю сік,
Очищений люттю, робучий, гіркий, каламутний,
Сичав в його [дерева] жилах і тіло натружене пік,
Тривожний, як спрага, як вибух жадоби, відчутний*

(I, 260).

Нанизування означень, які розгортаються порівняльними зворотами, викликає й особливе членування вірша: кожний рядок розбивається на кілька синтаксично-ритмічних одиниць, із різним інтонаційним оформленням. Зміст порівняльного звороту не просто уточнює, доповнює семантику узгодженого означення, а й розгортає слово-образ новими образами, формує цілком самостійну ознаку, іноді з несподіваним поворотом індивідуального чуттєвого сприймання. Пор.: *сік... тривожний, як спрага*.

Однією з виразних ознак синтаксично-ритмічної організації віршового мовлення взагалі, і зокрема мовотворчості М. Бажана, є формування однорідних рядів із різноструктурних одиниць. Нанизувані синтаксичні одиниці об'єднуються єдиною інтонаційною лінією в сурядні словосполучення. Стилiстичне значення таких словосполучень виявляється у тому публіцистичному, пристрасному тоні, який супроводжує однорідні ряди. Напр.:

*Радянська мати, вільна й незборима,
Встає, щоб в путь благословить дитя
Із світлим серцем, з тихими очима,
Із добрим словом, з вірою в життя*

(I, 232).

*Привали. Бомб'ожки. Прокльони. Тривоги,
Побиті, ганчір'ям обкутані ноги.
По воду, по хліб, по надію черга*

(II, 317).

В утворюваних сполуках протиставляються різні значення—прямі й переносні, на які вказують відповідні структури (пор. *мати із світлим серцем* → *у матері світле серце*, *мати з вірою в життя* → *мати вірить у життя*). У подібності (однотипне керування) виникає протиставлення, в єднанні — відмінність, яка служить засобом стилістичного увиразнення синтаксичних конструкцій.

Єдність і протиставлення завжди виступають разом і в такій синтаксично-стилістичній фігурі, як повтор⁶. Повтор у його класичній формі анафор і епіфор зустрічається в поезії М. Бажана (особливо в ранній) рідко. Натомість активізується форма словесного повтору, який розгортає словосполучення, речення, уточнюючи певне слово, вводячи його в нові синтаксичні зв'язки. Напр.:

*Спіраль буття, закружена спіраль,
Кінчивши коло, починає інше*

(I, 125).

*Мороз ширяв без краю, без границь,
Великий, тихий океан морозу*

(I, 169).

У пристрасному монолозі стилістичної ваги набуває дієслівна форма другої особи (пор. *живи, життя безсмертне, живи, священна славо ...; як виростаєш ти...*), що протиставляється в тексті описовій функції третьої особи. За формами вираження особи ліричну розповідь можна поділити на кілька типів; серед них основні: з перевагою монологічного мовлення ліричного «я»; з активною формою другої особи — як співбесідника, слухача, діяча; з описовим характером розповіді (перевага третьої особи). Для публіцистичності як індивідуальностізової ознаки властиві всі три форми ліричної оповіді. Проте індивідуальному стилеві М. Бажана, зокрема творчості раннього періоду, притаманні здебільшого форми другої і третьої особи.

У творах пізнішого періоду, найвиразніше в поемі «Політ крізь бурю», поєдналися компоненти публіцистичності з елементами інтимізації ліричного мовлення. Інтимізація мовного стилю помічається і в циклах «Міцкевич в Одесі», «Італійські зустрічі». Вона виступає в таких моментах мовної творчості поета: у розвинених формах ліричного монолога, в яких пряма мова поєднується з невластиве-прямою і непрямою (тут використовуються форми запитань-відповідей — пор.: *Де я їх надибала? В школі за тихим Осолом* (II, 317); у конкретно-мовному вираженні другої особи, яка присутня як співбесідник, а не як фігура, предмет для риторичного звертання, у використанні таких синтаксичних конструкцій, які властиві усно-розмовній формі мовлення з його повторами, уривчастими структурами (пор.: *Приніс тобі дарунків не багато. «Кобзар» в оправі, ще й пенал фігурний. — Це батько мій, це наш Василь, мій тато. Тому шість років. Більше, як шість років* (II, 304); *Казала мати. — Помилка. Страшна. Дурна. Кричуца. Скоро буде вдома* (II, 305); у функціонуванні структур із призначеннями відокремленими означеннями тощо.

Взаємодія засобів публіцистичності та інтимізації поетичної розповіді М. Бажана — процес складний і характерний для розвитку індивідуального мовлення поета. Синтаксис поезії Бажана — виразна сторона його творчості: будова розповіді, структура речень, словосполучень підпорядковані карбованому ритмові публіцистичного стилю. У синтаксисі, зокрема, формується індивідуальна образна система, виявляються особливості сприймання дійсності поетом — через дієву ознаку, в динаміці образів.

⁶ Див.: Ю. М. Лотман, Лекції по структуральній поезиці, в. I, Тарту, 1965, стор. 66—89.

ЕТИМОЛОГІЧНІ ЗАМІТКИ

ЕТИМОЛОГІЯ Я НАРОДНА ЕТИМОЛОГІЯ

Етимологія вивчає походження слів, але не всі слова нашої мови однаковим чином цікавлять етимолога. Походження більшості слів очевидне і спеціальній науці не потребує, наприклад *братик, братній, братерство, братерський, брататися, братання, побратим*, що утворені на основі слова *брат*. Але вже само слово *брат*, як і слова *сестра, мати, син*, або *вода, вогонь, гора, небо*, або *мед, молоко, віск, вовна*, — це прості слова нашої мови, походження яких загубилося десь у глибинах історії і повинне бути розкрито за допомогою спеціальної науки. Саме вони й є об'єктом етимології.

Однак трапляється, що слово «підводить» мовлянина, а інколи і вченого. На вигляд ніби очевидне, по суті ж не є таким. Рослина *смілка* називається в українській мові ще *липка* й *липняк*. На перший погляд здається, що назви *липка* і *липняк* взято від назви дерева *липа*, тим більше, що нашій мові існує спосіб позначення окремого зілля за схожими деревами, наприклад, зілля *дубок* і *сосонка* дістали свої назви від відповідних дерев. Але насправді назви зілля *липка* і *липняк* утворено не від *липа*, а від *липути* і *липкий*, і підставою для цього став клейкий сік, характерний для *смілки*: це підтверджує інша назва для цієї рослини — *сорочий клей*.

Одна з риб в українських говірках називається *язик*. На перший погляд здається, що це перенесення від назви відомого органа, тим більше, що своєю довгастою формою ця риба схожа, скажемо, на коров'ячий *язик*. В дійсності ж *язик* — це те, що й *язь*, і виведено від слова *язь*, як і форми *язюк*, що теж походить від слова *язь*. До речі, риба *язь* ще називається *в'язь*, і ця форма успішно конкурує з першою за місце в літературній мові. Авторів цієї замітки одного разу довелось чути пояснення старого рибалки: «Це риба *язь*, а правильніше *в'язь*, бо від *в'язати*». На питання, що ж у ній зв'язане, старий знітився і відповів: «Не знаю — кажуть і так, і так». А насправді, як показує етимологія, первинною є саме форма *язь* — вона має точні відповідності в інших слов'янських мовах (рос. і білорус. *язь*, пол. *jaz'*, верхньолуж. і нижньолуж. *jaz* і т. д.), а це свідчить про правдивість слов'янське походження цієї, зрештою етимологічно не з'ясованої, загадкової назви.

Наявність у нашій мові конкуруючих варіантів *язь* і *в'язь* говорить про те, що носії мови намагаються якось пояснити непояснене, умотивувати невмотивоване. Це мотивування може бути випадковим і логічно неспроможним, як у прикладі з нашим рибалкою — типовим представником носіїв мови —, однак воно існує об'єктивно і має психологічне підґрунтя. У даному випадку перед нами процес т. зв. народної етимології, під якою треба розуміти вторинне зближення двох паронімічних, тобто подібних за звучанням слів з метою мотивації одного з них. До народної етимології деякі вчені ставляться без належного респекту і недооцінюють цього важли-

¹ Так, О. П. Маркевич і Й. І. Короткий у своєму «Визначнику прісноводних риб УРСР» (К., 1954) віддали перевагу формі *в'язь* (стор. 86, 204), форму *язь* помінули зовсім.

вого лінгвістичного явища. А в цьому явищі проявляється загальна тенденція до скорочення немотивованих словесних знаків. Така тенденція, як правило, вповні не усвідомлюється носіями мови, проте залишається рушійною силою, точніше — однією з рушійних сил розвитку мови.

Треба рішуче розмежовувати народну етимологію — такий же об'єктивний процес мовного розвитку, як і всі інші, і псевдоетимологію, тобто примітивне етимологізування дилетантів, непотрібне і в принципі шкідливе для науки. Різницю між цими явищами можна сформулювати у трьох пунктах. По-перше, народна етимологія — процес тривалий і суспільний, в якому так чи інакше беруть участь маси носіїв мови, тоді як псевдоетимологія — заняття або розвага окремих осіб². По-друге, народна етимологія має певне психо-лінгвістичне підґрунтя, тобто виходить з тих чи інших загальних психологічних і мовних потреб, тоді як псевдоетимологія — це випадкові, одиничні факти. По-третє, завдяки процесу народної етимології в системі лексики встановлюються нові семантичні зв'язки, до чого, зрозуміло, не приводить псевдоетимологія.

Нові семантичні міжсловесні зв'язки, встановлені в мові внаслідок народної етимології, можуть бути досить важливими й суттєвими. Пояснимо це на прикладі слова *любисток*, що означає рослину, віддавна завезену зі Сходу, цікаву й корисну в багатьох відношеннях: як ліки вона сприяє травленню, посилює деякі фізіологічні процеси, а як приправа до їжі збуджує апетит. Слово *любисток* (варіанти *любесток*, *любиста*, *любистра*) постало з латинського терміна *levisticum* шляхом зближення з дієсловом *любити* на слов'янському ґрунті (можливе й германське посередництво, де мав місце подібний процес: давньовірхньонім. *lubesteco* і нім. *Liebstockel* «любисток» також виникли з лат. *levisticum* внаслідок зближення із словом *luba*, *Liebe* «любов»; як відомо, *любисток* завезено в Німеччину ще в IX ст.). В свою чергу, латинське слово *levisticum* постало з давнішого *Ligusticus* «лігурський» — від назви країни *Liguria* «Лігурія», звідки прийшла рослина. При цьому важливий і той факт, що наявність слова *любисток* в українській мові викликала зворотний, екстралінгвістичний ефект: рослині тепер стали приписувати дивовижні властивості, зокрема надзвичайну здатність до причарування чоловіків: «В любистку купають дівчаток, щоб їх потім любили парубки... Для цього ж дівчата носять любисток під рукою»³. Правда, цього зараз дівчата не роблять, але продовжують про це співати у піснях⁴, і, таким чином, семантичний зв'язок слів *любисток* і *любити* живе у пісенній формі мови.

А. К

² Науковці-етимологи ще мало дбають про популяризацію своєї науки. Тому гра в етимологію спостерігається навіть у людей, високоосвічених у філологічному відношенні. Так, поет С. Маршак словосполучу *баба-яга* виводив із татарського *бабай-ага* «старий дядько», яким нібито лякали дітей у часи Батия (див.: В. Берестов, Встречи с Маршаком, «Юность», 1966, 6, стор. 83). Проте досить заглянути в будь-який етимологічний словник слов'янської мови, щоб дізнатися, що *баба*, *яга* і *баба-яга* — це слов'янські і праслов'янські утворення. Первісно *баба-яга* означало «зла, лнха баба».

³ П. П. Чубинский, Труды этнографическо-статистической экспедиции, т. I, СПб., 1872, стор. 81—82.

⁴ Наприклад, у відомій пісні про Гандзю: «Гандзю моя, Гандзю мила, Чим ти мене напоїла, Чи любистком, чи чарами, Чи солодкими речами?».

З ІСТОРІЇ СЛІВ

Жарт, жартівник, жартун, жартуха, жартом, жартівливий, жартувати тощо — рос. (обл.) жарт, білор. жарт, пол. żart, чес. žert, словац. žart, лит. žartas. У східнослов'янських та литовській мовах слово *жарт* є запозиченням із польської мови, в польську воно прийшло через посередництво чеської мови з німецької; нім. Scherz «жарт», «забава», «балаюра», «весело підстрибувати», «розважатися», scharz, schurz «стрибок», середньоніжньонім. schērs «жарт», «розвага», давньоісланд. skart «хвальба», «хвалькувата поведінка», голланд. scherts «жарт», schertsen «жартувати», італ. scherzo «жарт», «жартівливий вірш», scherzare «жартувати», «глузувати», «бавитися», давньоінд. kīrdati «стрибає», гр. κραιάω, κραιάτω «трясу», «хитаю», κώραξ «легковажний, непристойний танець»; в основі цих слів лежить індоєвропейський корінь *(s)qerd - < *(s)qer- «стрибати».

Жереб, жеребок, жеребкувати тощо — рос. жеребий, жребий, діал. жереб, білор. жэрабя, давньорус. жеребий, жеребей, пол. żreb, чес. hřeb, словацк., словенськ. žreb, болгар. жребий, македон. ждрѐб, сербохорват. ждрѐб, старослов'ян. жрьбъ, жрьбъь, «відрізаний шматок», праслов'ян. *žerb-. Слово *жереб* в українській мові має кілька значень: 1. Умовний знак, що встановлює черговість або вирішує щось спірне. «Ідучи, раз у раз зустрічалися з хлопцями, що верталися веселі або сумні, дивлячись по тому, хто який *жереб* узяв» (Л. Українка, Одинок), У сучасній мові у цьому значенні частіше вживається слово *жеребок*. 2. Доля, талант:

Не прийде надія, одурить — я знаю,
Бо то вже мій *жереб* такий:
Без долі вродився, без долі сконаю...
Який же ти, шляху, тяжкий!

(П. Грабовський, З півночі).

3. Ділянка землі (за «Словником української мови» Д. Яворницького).

Праслов'ян. *žerb- споріднене з давньопрус. gīrbīn «число», середньовіжньонім. kērbēn, середньоніжньонім. kerben, давньовіжньонім. *kērgan, *karf, kurbum, korban, нім. kerben «робити насічку», «зазублювати», давньофріз. kērga, англ. carve «різати», «ділити», «розтинати», гр. γράφω «пишу», «дряпаю», «розтинаю», що сягають індоєвропейського кореня *gerbh- із значенням «дряпати», «насікати».

Жаглик «маленьке вітрило». Тепер це слово майже невідоме в українській мові, але воно зафіксоване в словниках, зокрема в «Малорусько-німецькому словарі» Є. Желехівського, його вживали О. Кониський, М. Вовчок та інші письменники ХІХ ст.; *жаглик* є зменшувальна форма від староукр. *жагель*, якому відповідають пол. żagiel та лит. žeglas «вітрило». В українську мову *жагель* прийшло з польської; пол. żagiel < żegiel походить від нім. Segel, пов'язаного з віжньонім., середньовіжньонім. sēgal, давньовіжньонім. sēgal, шведським segel, середньоголланд., датським seil, новоголланд. zeil, давньоісланд. sēgl «вітрило», що походять від герм. *segla-, з яким споріднені кельт. *seglo-, ірланд. seol, кімрське hwyl «вітрило», франц. singler, давньоісланд. sigla «йти під вітрилами»; спорідненість давньоісландських слів sigla та sēgr «обрізаний шматок» дає підставу пов'язувати Segel із германським коренем *seq- «різати».

Ерихонський — рос. ерихонский, білор. ерыхонскі; уживається звичайно в вислові «ерихонська труба»: «Хіба попові потрібні знання? — глузував не раз Славко. — Попові потрібен голос, як ерихонська труба» (П. Колесник, Терни на шляху). — Походить від назви стародавнього міста в пониззі річки Йордану 'Ієрїח', що його мури, згідно з біблійною легендою, іудеї зруйнували трубними звуками.

О. Д. Пономарів

СЕМАНТИЧНІ ВІДТІЖКИ СЛІВ

Робітник, працівник, співробітник. *Робітник* — це людина, яка працює на промисловому підприємстві. «*Робітник* біля верстата заплющив очі, зосереджений» (О. Довженко); «В цей час коридором пройшов *робітник* у засмальцьованій кепці і фуфайці»; «Був це звичайний *робітник*, слюсар із харківських майстерень» (Г. Тютюнник).

До революції слово *робітник* широко вживалося у значенні «наймит», «горопашна людина», найчастіше — стосовно людей, зайнятих у сільському господарстві, а також взагалі у значенні «трудівник» (це слово мало тоді наголос на другому складі — «робітник», про що переконливо свідчить не тільки «Словарь української мови» Б. Грінченка, а й приклади з поезії та інші джерела). Пор.: «Семен помолвився до неба, загорнувсь у свитку і заснув твердим сном натрудженого *робітника*»; «Всі мали його за чесного чоловіка та доброго *робітника*» (М. Коцюбинський). У значенні «трудівник» слово *робітник* зрідка вживається і в наш час. Проте з розвитком лексичного складу української літературної мови, уточненням місця кожного слова в лексичній системі слово *робітник* дедалі рідше виступає в цих значеннях, міцніше закріплюючись як назва людини фізичної праці, зайнятої у промисловому виробництві.

У сучасній мові слово *робітник* означає соціальне становище людини, рід занять; його також уживають на означення відповідного класу суспільства. Пор.: «На зборах виступали *робітники*, службовці, інженерно-технічні працівники заводу»; «Овочевій базі терміново потрібні *робітники-вантажники*».

Устав з мечем ратай і *робітник*
За нашу долю і за нашу славу.

Казав він [солдат]: крізь кров і муки.
Через дріт, гармати, штики
Подають один одному руки
Селяни й *робітники*

(М. Рильський).

Слово *працівник* означає того, хто працює, незалежно від сфери його діяльності. Пор.: «*Працівники* заповідника мали що показати нашій екскурсії» (І. Ле); «Він вважався здібним *працівником*, який знає і любить свою справу» (М. Руденко); «Р о м о д а н: Я знайомився з особистими справами відповідальних *працівників*» (О. Корнійчук).

Отже, слово *працівник* має ширше, більш загальне значення, ніж *робітник*: кожного *робітника* заводу можна назвати *працівником*, але не кожний *працівник* є *робітником*.

Порушенням норми, що вже усталилася в останнє десятиліття, є вживання ряду словосполучень із словом *робітник* замість *працівник* (як це було ще в 20-і роки): *торговельний робітник, газетний робітник, науковий робітник* замість *торговельний працівник, газетний працівник, науковий працівник*.

Між іншим, деякі лексеми можуть сполучатися і з словом *робітник*, і з словом *працівник*, але значення цих словосполучень різне. Пор.: *ква-*

кваліфікований робітник — кваліфікований працівник; *робітник порти* — працівник порти. У наведених словосполученнях слово *працівник* ужите в ширшому, більш загальному значенні: про робітника можна сказати, що він кваліфікований працівник, а про службовця не можна сказати, що він кваліфікований робітник.

Робітник сцени — це особа, яка встановлює і міняє декорації; *працівник сцени* — це член творчого колективу театру: актор, режисер тощо.

Слово *працівник* у певних сполученнях може означати також діяча в якійсь галузі. Наприклад, *газетний працівник*, *торговельний працівник*. «Працюючи над «Аероградом» у Москві, я багато уваги і часу приділяв громадській роботі, яку любив. Я був головою Всесоюзної творчої секції працівників кіно. Я організував у Москві Будинок кіно і налагодив його роботу» (О. Довженко).

Людину, яка займається науковою діяльністю, називають *науковцем*, *науковим працівником* (але не *науковим співробітником*) «Товариші, — сказав Сагайда, як перед аудиторією. — ви прослухали коротку інформацію наукового працівника, дослідника проблем війни, гвардії старшого лейтенанта Брянського» (О. Гончар).

Словосполучення *науковий співробітник* уживають разом з назвою закладу, в якому науковець працює. Пор.: «Іван Дмитрович Борзенко — науковий співробітник Інституту автоматки Академії наук УРСР» (але «Іван Дмитрович Борзенко — науковий працівник»); «Колектив наукових співробітників музею готується до проведення в листопаді наукової сесії» (з газети); «Євгенія Григорівна працювала науковим співробітником в інституті генетики» (О. Довженко). Без назви установи це словосполучення вживається тільки на означення певного наукового звання: «старший (молодший) науковий співробітник».

Слід вважати стилістично невдалими речення типу: «В УРСР тепер працюють тисячі наукових співробітників» (з газети) — у цьому разі треба: *наукових працівників*. Але природними є словосполучення: *газетний працівник* і *співробітник* (працівник) *районної газети «Перемога», співробітник* (працівник) *редакції журналу*.

Отже, *робітник* означає людину, що працює на промисловому підприємстві, створюючи матеріальні цінності, означає рід занять, соціальне становище: *працівник* — це більш загальне поняття: той, хто працює у будь-якій галузі.

Третина, чверть. Називаючи якусь кількість, виражену простим дробом, мовці іноді роблять стилістичні помилки.

Якщо дробове співвідношення, що означає $1/3$, $2/3$, $1/4$, $3/4$, у тексті записане цифрами (в умові математичної задачі, наприклад), то його треба читати, як і інші дробові числа, пор.: $3/4$ (три четвертих), як $5/6$ (п'ять шостих), $9/10$ (дев'ять десятих).

У доповідях, звітах унікають вживання простого дробу із знаменником 2, 3, 4: замість $1/2$, $1/3$, $1/4$ пишуть і говорять *половина*, *третина*, *чверть*. Пор.: «Половина (третина, чверть) випускників нашого інституту поїхала цього року на роботу в Донбас». Але при протиставленні, а також при спеціальному наголошенні вживають дробові числівники: пор.: «Одна третя випускників нашого інституту поїхала цього року на роботу в Донбас, а дві треті — в Криворіжжя».

Коли співвідношення $1/3$ або $1/4$ передається словами *третина*, *чверть*, то перед ними не слід ставити числівник *одна* (неправильно: одна третина, одна чверть).

Стилістична традиція щодо вживання слова *третина* без числівника *одна* підтримується ще й морфологічним складом слова *третина*: адже до нього входить суфікс *-ин*, що надає слову значення одиничності, і тому

впадає потреба у вживанні числівника *одна*. Мабуть, за аналогією до *третьої* і слово *чверть* прийнято вживати без числівника «одна».

Дробові числа, які мають у знаменнику цифри 5 і далі, вживаються без слова *частина* або *частка*. Пор.: «У 1965 р. в Радянському Союзі вироблено *одну п'яту* (а не *одну п'яту частину*, не *одну п'яту частку*) всієї світової промислової продукції».

Стилістично невдалим є передавання дробу з чисельником *одна* і знаменником 5 і далі без називання чисельника — за аналогією до *третьої*, *чверті* — там, де наводяться точні підрахунки. Пор.: «У 1965 р. в Радянському Союзі вироблено *п'яту частину* (треба: *одну п'яту*) всієї світової промислової продукції, хоча населення нашої країни становить тільки 7% населення земної кулі» (з газет).

Проте у розмовній мові і в художній літературі саме таке слововживання є звичайним: «Ваша *дев'ята частина* буде більше нашої половини» (М. Стельмах); «Коли б хоч *десята частина* з його бажань здійснилася...» (М. Коцюбинський).

Показник, показчик. *Показник* — те, по чому можна судити про розвиток і хід чогось; наочне вираження (у цифрах, графічно) результатів чинєй праці тощо. Пор.: «Успіхи радянської науки — яскравий прояв переваги соціалістичного ладу, *показник* безмежних можливостей прогресу науки і зростання її ролі в умовах соціалізму» (Програма КПРС); «По ряду основних економічних *показників* вона [Україна] набагато випередила такі капіталістичні країни, як Англія, Франція, Федеративна Республіка Німеччини, Італія та інші» («Наука і життя»).

Показчик має два значення. По-перше, це напис, стрілка або інша позначка, яка показує щось. Пор.: «Дорога. *Показчики*: «Холм — Торонець...» Колони, колони — підрозділ на марші» (І. Нехода); «Хтось додумався навіть узяти такий плакат в рамку і прибити на дорожньому *показчику*, що виводить на Бобринецький шлях» (В. Логвиненко).

Друге значення слова *показчик* — довідкова книжка або довідковий список у книжці: «...Нема часу поритися в «Полном Собрании Законов». Сьогодні трошки був копірснув, та нічого не виудив, бо алфавітний *показчик* такий, що тільки в йому голову заморочиш» (П. Мирний).

Слова *показчик* і *показник* часто плутають. Наприклад, у реченні «... У цьому місці стояв стовп, *показник* кілометрів» (М. Трублаїні) замість *показник* треба було вжити слово *показчик*. Очевидно, не про довідкову літературу йдеться в реченні: «Щодо продуктивності праці в промисловості, то тут у нас гарні *показчики*» (треба: *показники*). Ще приклад: «Хіба це не *показчик* їх [козаків] перемоги і сили» (З. Тулуб) (треба *показник*). Українсько-російський словник не відкидає можливості такого вживання цих слів (див. приклади з позначкою «редко» у статтях *показчик 2* і *показник 2*, т. IV, стор. 55). Це пояснюється тим, що раніше значення цих слів чітко не розмежовувались. Проте в наш час слова *показчик* і *показник* семантично диференціюються цілком виразно.

Є. Чак

РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ

ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ¹

Дослідження історії мов народів з багатовіковою традицією писемності не можливі, якщо воно не базується на матеріалі давніх рукописних і друкованих пам'яток різних жанрів.

Дослідження пам'яток української мови, які зберігаються, головним чином, в архівах і бібліотеках ряду великих міст Української РСР і сусідніх союзних республік, а також деяких закордонних культурних центрів (напр., Краків, Варшава, Бухарест, Ясси, Будапешт), вимагає великої затрати часу і копіткого палеографічного аналізу. Крім того, праця дослідника в деяких архівах і бібліотеках ускладнюється також відсутністю належно опрацьованих покажчиків фондів і описів пам'яток феодальних часів.

Відрадно відзначити, що на протязі останніх років, головним чином завдяки зусиллям співробітників Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, було видано кілька давніх українських пам'яток писемності. Після IV Міжнародного з'їзду славістів, у 1961—1962 рр., було видано і широко обговорено «Правила видання пам'яток української мови XIV—XV ст.»², які покладено в основу археографічної практики.

Згідно з настановою «Правил...», видання староукраїнських пам'яток писемності здійснюється окремими серіями за їх жанровою належністю. Рецензовані публікації віднесено до трьох серій: наукової літератури («Лексикон...» П. Беринди, «Лексис...» Л. Зизанія та «Синоніма славеноросская»), юридичної літератури («Українські грамоти XV ст.») та актових документів і грамот («Актова книга Житомирського міського уряду»). Зовнішній вигляд усіх чотирьох книжок справляє приємне враження: вони однаково оформлені щодо обкладинки, титульної сторінки і мають однаковий формат. Кожне видання супроводжується передмовою або вступною статтею, де висвітлюються історія пам'ятки та її науково-історичне і культурне значення, характеризуються палеографічні і правописні особливості (для манускриптів), даються необхідні уваги археографічного порядку. Крім того, до видань серії «юридична література» та серії «актові документи і грамоти» додані потрібні для користувача покажчики географічних і особових назв і словники малозрозумілих слів, а пам'ятки серії «наукова література» мають важливі для дослідника додатки лексикографічного характеру.

У загальній характеристиці всіх дотеперішніх випусків «Пам'яток української мови» треба, однак, зауважити, що поділ документів на серію «юридична література» і серію «актові документи і грамоти» видається нам штучним і невмотивованим. Адже, мабуть, без жодних застережень актову книгу Житомирського міського уряду можна віднести до серії «юридична література» (до речі, чому «юридична література», а не більш доречне «юридичні акти» чи «юридичні документи?»), а українські грамоти

¹ Серійне видання пам'яток староукраїнської писемності, підготовлене в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні і здійснене видавництвом «Наукова думка»: «Лексикон словеноросський Памви Беринди» (підготовка тексту і вступна стаття В. В. Німчука, К., 1964), «Лексис Лаврентія Зизанія, Синоніма славеноросская» (підготовка текстів і вступні статті В. В. Німчука, К., 1964); «Українські грамоти XV ст.» (підготовка тексту, вступна стаття і коментарі В. М. Русанівського, К., 1965); «Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст.» (підготував до видання М. К. Бойчук, К., 1965).

² Питання публікації давніх українських пам'яток писемності і «Правила...» обговорювалися на спеціально скликаній Республіканській нараді в Києві. Див.: «Тези Республіканської наради з питань публікації пам'яток української мови», К., 1962; М. М. Пещак і В. М. Русанівський, «Правила видання пам'яток української мови XIV—XV ст.», Вид-во АН УРСР, К., 1961.

XV ст. — до серії «актові документи і грамоти». На наш погляд, ці дві серії треба об'єднати або ж уточнити існуючі змістовно-тавтологічні формулювання їх назв.

Оскільки кожне із рецензованих видань має свої позитивні і негативні сторони, зупинимося на кожному з них окремо.

«Лексикон словенороскый Памви Беринди». І кіївське, і кутейнське видання цього шедевра української і взагалі східнослов'янської лексикографії XVII ст. давно вже належать до раритетів. Давно вже стало бібліографічною рідкістю і видання «Лексикона...», здійснене І. Сахаровим³. Тому можна лише вітати ініціативу кіївських археографів, що розпочали видання пам'яток староукраїнської писемності публікацією саме цієї лексикографічної праці як одного з найважливіших джерел для вивчення історії словникового складу української мови, а також лексикографічної думки і практики на Україні.

Видання «Лексикона...» з долученими до нього додатками (титольна сторінка, передмова з кількома сторінками кутейнського видання словника та кілька сторінок першодруку Супрасльського церковнослов'янсько-польського словника 1722 р.) здійснено фотомеханічним способом без помітних дефектів і не дає підстав для критичних зауважень.

Заслуговує на увагу і ґрунтовна вступна стаття В. В. Німчука «Памво Беринда і його «Лексиконъ славенороскый и именъ тълкованіе», у якій автор розглядає питання про походження Памва Беринди, дає глибокий мовно-лексикографічний аналіз словника, підкреслює значення «Лексикона...» у розвитку східнослов'янської лексикографії. Основні положення статті, аргументовані її автором, не викликають суттєвих заперечень. Треба, однак, зауважити, що порушене в статті питання про походження П. Беринди не можна вважати остаточно роз'язаним. Воно вимагає ширшої аргументації і, отже, ще дальших досліджень. Твердженню автора, що П. Беринда «народився і зростав десь на території поширення бойківського чи покутського діалектів або тих наддністрянських, що прилягають до них» (стор. VIII), на підставі наявності в його віршах, «а ще більше в «Лексиконі» мовних фактів з цих діалектів» (там же), суперечить положення, наведене самим В. В. Німчуком: «В Лексиконі представлений словниковий матеріал різних українських діалектів» (стор. XXII).

Користувач знайде в рецензованому виданні також бібліографію про П. Беринду і його «Лексикон...» та зразки використаного при друкуванні словника шрифту. Позитивно оцінюючи в цілому видання «Лексикона...» П. Беринди, вважаємо за потрібне відзначити, що його цінність набагато збільшилася б, якби до нього було додано покажчик слів перекладної частини.

«Лексис Лаврентія Зизанія. Сионіма Славеноросская». Обидві пам'ятки опубліковані в одній книзі. Як і «Лексикон...» П. Беринди, «Лексис...» Л. Зизанія надруковано фотомеханічним способом з першого його видання (1596 р.) і супроводжується вступною статтю В. В. Німчука: «Лексис» Лаврентія Зизанія — перший український друкований словник». Старанно опрацьована, ця стаття містить у собі багатий мовно-лексикографічний опис і відомості інформаційного характеру і про словник, і про його автора.

Варто відзначити, що запропоноване В. В. Німчуком у цій статті відмінювання імені Беринди *Памво* на зразок іменників другої відміни (як *Павло*) граматично цілком виправдане. Так, очевидно, це ім'я надалі і треба відмінювати. Однак автор вступної статті допускається помилки, вважаючи, що наголошувати тут треба на останньому складі (вживаючи це ім'я в родовому відмінку, він навіть спеціально ставить наголос на кінцевому *-а* — *Памва* — стор. 13, 14, 32). Заперечення проти цього знаходимо і в «Предсловії» Іоїла Труцевича до кутейнського видання «Лексикона...», де *Памво* наголосшується на першому складі (пор. *Памво*⁴), і в самого Беринди, який наводить в своєму словнику ім'я *Памво* теж з наголосом на першому складі⁵.

До цього видання, як і до першого, варто було б додати, на нашу думку, покажчик слів перекладної частини.

«Сионіма славеноросская». У словнику, видавочому за скороченим рукописом середини XVII ст. шляхом транслітерації тексту, збережено основні особливості оригіналу, у примітках перелічено наявні в рукописі помилки.

У вступній статті В. В. Німчука «Сионіма славеноросская» — пам'ятка давньої української лексикографії в стислій формі наведені найважливіші відомості про мовно-лексикографічні особливості словника, бібліографію про нього а також уваги археографічного характеру. Слід, проте, відзначити, що в цій статті бракує палеографічного опису рукопису. На нашу думку, варто було більше уваги приділити і аналізу мови іх особливостей, дуже доречними були б фотокопії окремих сторінок рукопису та покажчик слів перекладної частини. Уточнення вимагає також інформація про те, що «Сионіма» вперше були спубліковані П. Г. Житецьким у 1889 р. як додаток до

³ И. Сахаров. Сказания русского народа, т. II, кн. V, 1849, стр. 1—118

⁴ Див.: «Лексикон...», стор. 248.

⁵ Див.: там же, стор. 226.

його монографії «Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке». Насправді ця пидатна пам'ятка української лексикографії XVII ст. вперше була видана Житецьким не в 1889, а в 1888 р. як додаток до журналу «Киевская старина»⁶ а в 1889 р. з матриць «Киевской старины» було здійснене друге її видання як додаток до «Очерка литературной истории...»⁷.

«Українські грамоти XV ст.». Грамоти — єдиний жанр староукраїнської писемності XIV—XV ст., у якому виразно засвідчені основні риси української мови. Попередні публікації цих документів (основні з них названі в «Передмові» до видання) тепер стали раритетами, до того ж не всі вони можуть бути використані для лінгвістичних потреб. Ось чому треба вітати нове філологічне видання українських грамот XV ст.

Зібрані упорядником в різних архівах і бібліотеках нашої країни манускрипти належно систематизовані, транслітеровані і описані в окремих легендах. Легенди (вони набрані петитом) до кожної з публікованих грамот містять стислі, але різнобічні і необхідні археографічні та палеографічні відомості про рукопис. Кожен транслітерований текст супроводжується редакційним заголовком, у якому стисло сформульовано зміст грамоти. Пам'ятки, що ввійшли до збірки, поділено за територіальним принципом (місцем написання) на п'ять груп і в межах кожної групи розміщено в хронологічному порядку. Як і належить, перед випуском дається передмова упорядника, а в кінці збірки вміщено покажчики особових і географічних назв і слівних деяких малозрозумілих слів. Отже, користувач знайде в цьому виданні, крім текстів грамот, ще й цікаві відомості палеографічного, археографічного і філологічного характеру. Цікавий матеріал для себе знайдуть у ньому також дослідники — ономасти, історики й етнографи.

Практичне здійснення публікації давніх рукописних пам'яток писемності типу грамот та інших розрізнених дрібних актів, що вийшли з різних канцелярій або написані приватними особами, зв'язане з певними труднощами і вимагає від упорядника широкої палеографічної та історичної ерудиції, великої витрати часу і енергії. Якщо ж ідеться про видання українських або білоруських пам'яток раннього періоду, насамперед територіально пов'язаних з Великим Князівством Литовським і його канцеляріями, то тут робота упорядника значно ускладнюється ще й відсутністю науково і об'єктивно розроблених і аргументованих принципів розмежування українських і білоруських текстів. Ось чому такі видання не завжди можуть бути гарантовані від окремих помилок, неточностей та різночитань у текстах.

На жаль, такі випадки зустрічаються і у виданні «Українські грамоти XV ст.». Зупинимося лише на найбільш важливих.

1. У збірку ввійшли грамоти, написані в різних місцевостях етнічної України і поза її межами, з більш або менш виразно виявленими відмінностями у мові. Тому, на нашу думку, запропонований в рецензованому виданні принцип групування публікованих текстів за їх територіальною належністю цілком виправданий. Проте не можна погодитися з тим, що до групи «Грамоти Західного Полісся» без відповідних застережень віднесені також пам'ятки, писані на півдні Волині (напр., в Острозі, Кременці), а тим більше в Литві, Білорусії і Польщі. Проти цього промовляють очевидні реальні факти не тільки чисто географічного, але й історико-культурного та мовного порядку⁸.

2. Не заперечуючи в принципі потреби публікації пізніх копій сумнівної вартості і текстів-фальсифікатів, які мають певну наукову цінність, ми, однак, гадаємо, що питання їх публікації не належить до першочергових. Крім того, у філологічних виданнях таким матеріалам повинно відводитися місце серед додатків (звичайно, з широкими коментарями), а не серед текстів достовірних оригіналів.

⁶ Див.: «Киевская старина», год седьмой, т. XXII, мес. 8—12, К., 1888. У Львівській науковій бібліотеці зберігається і окремий відбиток цього видання (№ 18816), на титульній сторінці якого читаємо: «П. Житецкий, Словарь книжной малорусской речи по рукописи XVII века, Киев, 1888».

⁷ Єдина розбіжність між цими публікаціями, яку ми відзначили: у виданні в «Киевской старине» пагінація починається з титульної сторінки, тому вона на дві сторінки не збігається з виданням в «Очерке...», та на стор. 10 видання 1889 р. після реєстрового слова *высокий* і його перекладу додано ще пропущене у попередньому виданні реєстрове словосполучення *высокая пѣснь* з перекладом «степенная пѣснь».

⁸ З цим в'яжеться також ще одне застереження. Як видно з «Передмови», при публікації матеріалів, територіально зв'язаних з Литовським князівством, у цьому випуску беруться до уваги «лише ті грамоти, у яких немає виразних білоруських рис» (стор. 6). Але ніде в збірці не говориться про виявлені в цих документах виразні українські мовні риси. Отже, може скластися думка, що всі т. зв. «західноруські» (термін, здається, більш відповідний, ніж «західнополіські») грамоти, в яких відсутні виразні білоруські риси, треба розцінювати як українські і беззастережно видавати для потреб української лінгвістики.

3. Навряд чи варто було відводити місце у випуску під пізні копії (як напр., №№ 38, 40, 41, 44), якщо збереглися оригінали, і, крім того, тексти цих копій були видані в авторитетних (хоч і рідкісних) виданнях⁹.

4. Як значиться у «Передмові», в рецензованому випуску «зібрані грамоти, які ще не публікувалися або які входять до менш відомих видань». І справді, у збірці є 12 текстів (№№ 1—5, 20—23, 25, 27, 31), ніде ще не опублікованих, і решта — 56 текстів, які тепер стали раритетами. Однак цю інформацію конче треба було уточнити. Користувачеві, наприклад, незрозуміло, чому з опублікованих, скажімо, у виданнях І. Богдана, М. Костекеску, В. Розова та ін., деякі грамоти перевидаються у цьому випуску, а інші — ні.

5. У легендах при текстах грамот №№ 45, 47, 48, 49 бракує інформації, що вони опубліковані в збірці Інституту історії АН Молдавської РСР¹⁰.

6. При покажчиках і словнику деяких малозрозумілих слів потрібні відповідні пояснення принципів їх укладання (як, напр., у виданні Актової книги Житомирського міського уряду; див. стор. 165, 170, 183). При відсутності цього можна хіба тільки здогадуватися, чому в покажчиках особових і географічних назв деякі реєстрові імена набрані півжирним шрифтом, а інші — курсивом.

7. У ряді випадків (переважно в текстах, транслітерованих з нечітких і пошкоджених скорописних рукописів) у виданні трапляються і різночитання та неточності. Вкажемо лише на ті, які так або інакше можуть дезорієнтувати дослідника.

№ грамоти у виданні, стор. і рядок	Надруковано у виданні	Написано у манускрипті
№ 1, 26/1 зн.	дѣло (с) ¹¹	дѣАло(с)
№ 2, 27/1 зг. 28/16 зг. 11 зн. 8 зн. 3 зн.	Киіwskich wykupowawcu uryanskich uryanski dozdaty moiey	kiiowskich wykupowawem uryanckich uryanski dozdaty synowy moiey
№ 4, 30/5 зг.	служить	слушить
№ 5, 31/6 зн. 1 зн.	застолниковъ нашему	застолпниковъ новому
№ 12, 39/1 зг. 40/8 зг. 3 зн.	дедино(у) лово(у)ньскыи сепюта	дѣдино(у) лобо(у)ньскыи сенюта
№ 23, 53/1 зн.	Mereckim	Mereskim
№ 25, 56/1 зн. 58/7 зг. 59/5 зг.	Zmuydzki Graca potrebuiacey	Zmuydzski Gracos potrzebuiacey
№ 26, 60/2 зг. 1 зн.	бор(ь)що(в)цѣ пустиньскому	бор(ь)що(в)це пустыньскому
№ 27, 62/2 зг. 6 зг. 2 зн. 1 зн.	музкого музкого деветдесать день	музского музского деветдесать день
№ 31, 67/5 зг. 68/3 зн.	имѣли	имили
№ 33, 74/9 зг.	а ле(т)ѣауои	а лѣ(т) иѣуои
№ 38, 82/6 зн.	намъ гуру оузѣлимъ та	на мъгуру (тобто «на магуру») оузѣли мѣта (тобто «узали мита»)
№ 39, 83/5 зн. 4 зн. 84/10 зн.	нАговин грозна брѣнича	нАговци грозина брѣлича
№ 40, 85/5 зг. 9 зг.	Немецкое г(д)жи	Немецкои гж(д)и (тобто «госпожди»)
№ 41, 86/2 зг.	г(д)жеж	гж(д)еж
№ 44, 92/6 зн.	Шефула	Щефула

⁹ До речі, копії №№ 40, 41 та № 1 в «Додатках» — це т. зв. валаські грамоти, писані південнослов'янським ізводом. Упорядник чомусь не відзначив цього в легендах.

¹⁰ Див.: «Молдавія в епоху феодалізму», т. I, изд-во «Штиинца» АН Молдавської ССР, Кишинев, 1961; див. №№ 1, 5, 6, 7.

¹¹Виносні букви в рукописах ставимо в рядок у круглих дужках.

№ грамоти у виданні, стор. і рядок	Надруковано у виданні	Написано у манускрипті
№ 45,94/3 зг.	спана {?}	станА
4 зг.	потокЪ	потоцѢ
5 зг.	инше	ише
6 зг.	вѣки	вѣкы
№ 46,95/5 зн.	потврѣждаемо	потарѣждаемъ
2 зн.	и тап	и три
№ 47,98/4 зг.	каланъ	баланъ
17 зн.	монкы	монкы
9 зн.	прѣ(с)то{и} пл(д) чцА	прѣ(с)тыА вл(д)чцх
№ 48,99/6 зг.	прикоупкы	прикоуткы
100/10 зг.	расколевичъ	васколевичъ
№ 59,120/6 зг.	татар	спатар
№ 60,121/10 зг.	мыто(х)	мыто(х)
№ 62,125/10 зн.	шефула	шефула
8 зн.	чо(р)товского	чо(р)торовского
126/4 зн.	подтврѣж(д)еніе	потврѣж(д)еніе
№ 63,129/3 зг.	потврѣ(д)еніе	потврѣж(д)еніе
№ 64,130/13 зг.	уткливше	уткмивше ¹²
131/9 зг.	ѡ(т) полѢ	ѡ(т) толѢ
6 зн.	животе	животѢ
3 зн.	потврѣженіа	потврѣженіа
2 зн.	потарѣж(ж)еніА	потврѣж(ж)деніА
№ 1 (додатки)		
137/3 зн.	погонъ	почонъ
138/2 зг.	Абы	А вы
138/2 зг.	дара	цара
10 зг.	батьи	братьи(и)
15 зг.	ѡтънему и ва(м)	ѡтънемъ к вамъ

Подібні недогляди подекуди трапляються також у покажчиках і в словнику. Наприклад, на стор. 140 замість *Газгур* повинно бути *Гангур*, на стор. 143 замість *Кындерич* — *Кындевич*. При нагоді також зауважимо, що *ватаман* і *жуде* (стор. 115) — це не представники «старої племінної молдавської знаті». У першому випадку в молдавських грамотах йдеться про старшину села на т. зв. молдавському (або руському) праві, у другому — про суддю. Так, само слово *марторія* (стор. 157) — не просто «грамота», а в даному випадку молдавський відповідник слов'янського *въѣра*, в значенні «свідчення».

Проте усі ці неточності, недогляди і друкарські помилки не знецінюють корисного і цінного випуску.

«Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст.». Ця книга являє собою цінне джерело для вивчення старої української актової мови, історії суспільних і правових відносин, побуту і культури українського народу.

У широкій археографічній передмові упорядника наводяться необхідні відомості про запровадження на Україні обов'язкового ведення актових книг, старанно опрацьований палеографічний опис пам'ятки з доданими зразками наявних в оригіналі рукописних букв різних почерків, відомості про правові особливості книги та прийняті у виданні способи відтворення тексту рукописів. Заголовки-змісти всіх актів подано окремо (стор. 157—163). В кінці випуску упорядник дає, крім того, «Список слів, часто записуваних скорочено або з пропуском букв», покажчики географічних та власних назв людей і «Словник малозрозумілих слів». Корисними для дослідників будуть і фотокопії трьох сторінок книги, наведені як зразки почерків. Видання це, на наш погляд, може служити зразком для наступних, хоч воно й не позбавлене деяких неточностей та недоглядів.

Зіставлення відповідних текстів випуску з вміщеними тут фотокопіями дає підставу говорити про наявність у цьому виданні різночитань та випадків помилкового трактування тексту.

Так, у акті № 3 (стор. 40, рядок 6 зн.) замість *Фа(м)ка* повинно бути *Фа(л)ка*. Тільки чистим непорозумінням викликані в опублікованому тексті цього ж акта такі текстуальні перекоєння, як *Дениса Скилекиєва* (стор. 36, рядок 13 зн.), *Ми(х)ка Збрикова* (стор. 40, рядок 14 зн.), *Ивана Збрикова* (там же, рядок 18 зн.), *Кондрата*.

¹² В оригіналі пропущено титло. Повинно було б бути *утокмивши* в значенні «залагодивши», «погодивши».

с користи в лесе пойма(в)ши, зби(л)... (там же, рядок 10 зн.), Фа(н)ка, с користи по(и)ма(в)ши, зби(л)... (там же, рядок 6 зн.), Олехна, скруто(м) в лесе пойма(в)ши, зби(л)... (там же, рядок 2 зн.). Нереальних «прізвищ» Скиликієв, Збриков (поданих, до речі, і в покажчику власних назв людей, стор. 173, 179) та стилізованих с користи, скруто(м) у виданні не було б, якби упорядник взяв до уваги, що тоді існували села *Киликіїв*¹³, *Бриків*¹⁴, *Користь*¹⁵ та *Крута*¹⁶. Отже, в даному акті безперечно йде мова про *Дениса с Киликієва, Івана та Ми(х)на з Брикова, Кондрата с Користи, Фа(л)ка* (а не *Фа(н)ка*) с *Користи та Олехна с Круто(и)* (І). В акті № 26 (стор. 60, рядок 5 зн.) замість *кв* [25] повинно бути *кз* [26], а на стор. 131 (рядок 3 зг. акта 79) замість *идучого* повинно б бути *идуч* (І).

Неточності трапляються і в покажчиках і словнику малозрозумілих слів. Місто *Корець* — це не районний центр і не Тернопільської, а Ровенської області. Яка є підстава без відповідного коментування вважати однією особою, напр., *Яна Калінського і Яна Каменського* (стор. 174), *Миска Шенієвського, чи Шеніковського, і Миколая Шенієвського* (стор. 181)¹⁷? *Воввода* (стор. 184) — це правитель не області, а воеводства, *віно* (там же) — в ті часи означало не придане за молодого, а окуп, що його давав молодий батькам майбутньої дружини або й їй самій; *камінь лою* (стор. 185) — не «кусок овечого чи гов'язого жиру», а одиниця ваги (в даному разі лою), що дорівнювала приблизно нашим 14 кг¹⁸; *маршалок* (стор. 186) — не «предводитель дворянства» (як у Росії в ХІХ ст.), а управлюючий двором, домом або маєтком у давній Польській Речі Посполитій. *Мешкати* визначається не зовсім точно як «жити» (стор. 186) замість «проживати» і *мошна* як «торба, мішок для грошей» (стор. 187), де, здається, більш підійшло б «торбина на гроші».

Замість короткого резюме хочеться висловити кілька побажань упорядникам та редакторам наступних видань, які, будемо сподіватися, незабаром з'являться.

Існуюча досі практика підготовки до видання староукраїнських пам'яток писемності потребує, на нашу думку, вдосконалення. При відтворенні тексту манускрипта навіть найдосвідченіший знавець може допустити різночитання або й мимовільну стилізацію тексту (приклади наведено і в нашій рецензії). Отже, з метою усунення неточностей необхідно, щоб транслітерований текст був докладно звірений з оригіналом ще принаймні двома особами з відповідною палеографічною підготовкою. Бажано, щоб у перевиданнях раніше опублікованих пам'яток були вказані допущені там відхилення від оригіналу.

Лінгвістичне видання давніх пам'яток української писемності повинно здійснюватися систематично і планомірно. В зв'язку з цим в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР доцільно створити постійну археографічну секцію чи комісію з штатних і позаштатних працівників, які спеціально займалися б питаннями археографічної практики: плануванням роботи, підбором і підготовкою до публікації пам'яток, рецензуванням підготовлених текстів тощо. Бажано було б, щоб до цієї секції чи комісії входили (зрозуміло, з позаштатних працівників) і історики, і юристи (історики права), і обов'язково найкращі знавці староукраїнської і східнослов'янської палеографії.

Необхідно докласти максимум зусиль, щоб видати всі визначні пам'ятки української мови, але в першу чергу повинне бути видане «Пересопницьке євангеліє» 1556—1561 рр. Зразком для цього може послужити видана у 1965 р. у Москві, у видавництві «Наука», конфесіональна пам'ятка староруського періоду «Ізборник 1076». У серії «наукова література» треба перевидати фотомеханічним способом граматики ХVІ—ХVІІ ст. Варто також приступити і до філологічного перевидання всієї полемічної літератури ХVІ—ХVІІ ст. та українських літописів.

З уваги на те, що видання давніх пам'яток української писемності цікавлять не тільки філологів, але й представників інших гуманітарних наук, учителів, студентів і просто любителів старовини, їх треба видавати більшими тиражами, ніж рецензовані видання, що майже всі вже стали бібліографічними раритетами.

М. Л. ХУДАШ (м. Львів)

¹³ Село *Киликіїв* тепер належить до Славутського р-ну, Хмельницької обл. (див.: Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 липня 1965 року. Держполітвидав України, К., 1965, стор. 220).

¹⁴ Село *Бриків* є в Гошанському р-ні, Ровенської обл. та в Шумському р-ні, Тернопільської обл. (див.: т а м ж е, стор. 172, 194).

¹⁵ Село *Користь* було на Ровенщині (див.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. IV, Warszawa, 1883, стор. 438).

¹⁶ Село з назвою *Крута* було на Житомирщині (див.: т а м ж е, стор. 743).

¹⁷ До речі, цього *Миколая* в реєстрі покажчика чомусь немає.

¹⁸ Докладніше про цю одиницю ваги див. у кн.: В. О. В и н н и к, Назви одиниць виміру і ваги в українській мові, вид-во «Наукова думка», К., 1966, стор. 137.

ХРОНІКА

Український комітет славистів разом з Дніпропетровським державним університетом ім. 300-річчя возз'єднання України а Росією 30 вересня — 3 жовтня 1966 р. провели у Дніпропетровську VII Республіканську славистичну конференцію, присвячену 50-річчю Великого Жовтня.

На всеукраїнський форум славистів приїхали своїх представників наукові інститути АН УРСР, Інститут слов'янознавства АН СРСР та учбові заклади Києва, Одеси, Львова, Чернівців, Харкова, Дніпропетровська, Кривого Рога, Вінниці, Полтави, Дрогобича, Рівного, Ужгорода, Ніжина, Запоріжжя, Донецька та ін. На конференції були присутні заступник міністра вищої й середньої спеціальної освіти УРСР, головний редактор журналу «Советское славяноведение», відповідальний редактор і заступник відповідального редактора журналу «Мовознавство».

На конференції працювало 4 секції: мовознавча, історична, фольклорна, літературознавча.

Пленарне засідання відкрила проректор по учбовій частині Дніпропетровського університету проф. З. С. Д о н ц о в а.

Мовознавча секція конференції складалася з підсекцій: східнослов'янські мови, західнослов'янські мови, міжмовні контакти, на яких було заслухано 21 доповідь і 18 повідомлень.

Голова Українського комітету славистів академік АН УРСР І. К. Білодід у доповіді «Розвиток слов'янознавства в Українській РСР» глибоко проаналізував успіхи українського слов'янознавства у вивченні міжслов'янських літературних зв'язків, фольклорних, історичних і загальнокультурних взаємин, у дослідженні слов'янського етногенезу. Доповідач назвав найвидатніших діячів українського слов'янознавства у кожній галузі науки. Серед мовознавців відзначено особливі заслуги Л. А. Булаховського, М. К. Грунського, І. С. Свенціцького та славистів молодшого покоління.

Акад. І. К. Білодід розповів учасникам конференції про досягнення мовознавчої науки у вивченні словотвору сучасних слов'янських мов, фонетичної системи праслов'янської мови, у з'ясуванні питань порівняльно-історичного слов'янознав-

ства, зокрема акцентології, в опрацюванні балто-слов'янської єдності, у створенні міжслов'янських словників, у висвітленні російсько-українських мовних взаємин, взагалі міжслов'янських мовних контактів, у розв'язанні проблем слов'янської синтаксису, в дослідженні давньоруської мови, у публікації пам'яток тощо. У доповіді було також накреслено широкі перспективи дальшого розвитку слов'янських студій і сформульовано найважливіші проблеми, які потребують опрацювання.

Проф. В. С. Ващенко (Дніпропетровськ) у доповіді «Про вивчення міжслов'янських мовних контактів» висловив думку про необхідність вивчення новітніх міжслов'янських мовних контактів, оскільки в сучасному житті народів міжмовні контакти — це нова обставина мовного розвитку. Він поставив ряд вимог до слов'янознавчих досліджень, зокрема в питанні конкретизації поняття міжмовних контактів, виявлення типів цих контактів, різних форм і наслідків контактування.

Д-р філол. наук О. С. Мельничук (Київ) у доповіді «Проблеми порівняльно-історичного вивчення лексики слов'янських мов» виклав основні принципи укладання етимологічних словників і тематично обмежених етимологічних розвідок, підкреслив доцільність роботи великого колективу авторів над етимологічним словником і зазначив, що для забезпечення етимологічних досліджень вирішальне значення мають якомога повніша фіксація і публікація історичної і діалектної лексики відповідної мови, а також споріднених і територіально суміжних її мов.

Доповідач говорив також про розробку нових методів етимологічних досліджень у зв'язку з ученням про фонетичну структуру індоєвропейського і доіндоєвропейського кореня, про застосування в майбутніх етимологічних працях математичних методів.

Проф. С. П. Самійленко (Запоріжжя) прочитав доповідь «Східнослов'янські аббревіатури пожатневої доби і їх відповідники у західно- та південнослов'янських мовах», в якій охарактеризував 10 структурних типів аббревіатур, створених у післяжатневу добу в східносло-

в'яньських мовах, підкреслив меншу активність процесу утворення аббревіатур у західно- і південнослов'янських мовах у порівнянні із східнослов'янськими, відмітивши поряд з цим процес утворення у цих мовах своїх, оригінальних аббревіатур-новотворів, аббревіатур-кальок.

Загальний інтерес викликали доповіді М. У. Каранської (Київ), Л. А. Савченко (Дніпропетровськ), присвячені перекладам творів К. Маркса і Ф. Енгельса на українську мову.

Канд. філол. наук Й. А. Багмут (Київ) і доц. В. В. Ільєнко (Дніпропетровськ) висвітлили в своїх доповідях питання про утворення спільного лексичного фонду в мовах східнослов'янських народів у післяжовтневий період. Й. А. Багмут простежив, як у суспільно-політичній термінології російської, української і білоруської мов виразно виявляється і має тенденцію до дальшого розвитку процес творення спільного термінологічного фонду, поширюються спільні для всіх східнослов'янських мов засоби творення суспільно-політичної термінологічної лексики. В. В. Ільєнко з'ясував шляхи і способи асиміляції запозичених слів.

З доповідями, присвяченими історії розвитку української суспільно-політичної лексики радянської епохи, виступили викладач І. Ю. Шашкін, доц. Ю. К. техіш, доц. О. Г. Давидова (Дніпропетровськ), канд. філол. наук В. П. Токар, доц. Л. М. Саркісова (Донецьк), доц. А. А. Москаленко (Одеса), доц. І. С. Олійник (Запоріжжя), доц. М. В. Симулук (Ужгород).

Канд. філол. наук В. Ю. Франчук (Київ), коротко охарактеризувавши попереднє видання IV тому праць О. О. Потебні, здійснене Інститутом мови і мислення ім. М. Я. Марра, доповіла про підготовку IV тому до нового видання, в якому передбачається вдвоє збільшити обсяг матеріалу з морфології, додати дослідження про ряд граматичних категорій і матеріали, які раніше не публікувалися. Акцентологічні дослідження О. О. Потебні буде видано окремо.

Проф. Й. О. Дзендзелівський (Ужгород) присвятив свою доповідь характеристичні діалектологічних проблем, розповів про основні напрями досліджень з діалектології і найважливіші дослідження в цій галузі науки.

Питанням діалектології, топоніміки, ономастики були присвячені виступи І. Д. Сухомлина, П. М. Лизанця і К. Й. Галаса. Про приміську українську говірку доповіла доц. В. О. Шадура (Дніпропетровськ).

Цілий ряд доповідей був присвячений проблемі міжмовних контактів. Проф. Ф. П. Медведєв у доповіді «Спільні процеси розвитку та взаємозбагачення української і російської фразеології в радянський час» розповів про процеси роз-

витку і взаємозбагачення української і російської фразеології в умовах російсько-українських мовних контактів і білінгвізму. Канд. філол. наук І. О. Варченко (Київ) виступив з доповіддю «Міжмовні контакти і лінгвогеографія після Жовтня». Доц. В. І. Столбунова (Чернівці) виклала наслідки спостережень над російською говіркою давніх переселенських сіл колишніх старообрядців на Буковині.

З проблем сорабістики виступили проф. І. І. Ковалик і доц. К. К. Трофимович (Львів).

Канд. філол. наук В. Т. Коломієць (Київ) доповіла про розвиток лексики чеської літературної мови післявоєнного періоду.

Канд. філол. наук А. Й. Багмут (Київ) на матеріалі українсько-чеського словника, який опрацьовується АН УРСР і АН ЧСР, зробила спостереження над семантичними сферами в лексиці чеської і української мов. Про спільне й відмінне у сучасній українській і чеській граматичній термінології доповіла доц. Н. А. Москаленко (Одеса).

Проф. П. П. Плющ (Київ) виступив з доповіддю про мову і стиль творів видатного польського поета В. Броневського.

Доц. П. Д. Тимошенко (Київ) ознайомив присутніх з питаннями передачі слов'янських прізвиськ і географічних назв в українській літературній мові після Жовтня. З питань художнього перекладу на слов'янські мови виступили доц. П. О. Петрова та викладач Л. Ф. Миронюк (Дніпропетровськ).

В обговоренні доповідей взяли участь Багмут Й. А., Баранник Д. Х., Варченко І. О., Дзендзелівський Й. О., Ковалик І. І., Коломієць В. Т., Москаленко А. А., Медведєв Ф. П., Пилинський М. М., Плющ П. П., Самійленко С. П., Шадура В. О. та ін. Вони підкреслили високий рівень мовознавчих доповідей, широту наукових досліджень, відзначили й недоліки у висвітленні окремих питань.

На заключному пленарному засіданні звітували керівники секцій. Підсумки роботи VII Республіканської славистичної конференції підвів акад. І. К. Білодід. Він відзначив, що основні особливості конференції — це чітка робота секцій, охоплення широкого кола питань, більш конкретний характер досліджень. Конференція відобразила піднесення слов'янознавчої науки на Україні на вищій рівень, що відповідає загальному стану розвитку суспільних наук.

Акад. І. К. Білодід поінформував присутніх про роботу пленуму Міжнародного комітету славистів, який відбувся у кінці вересня 1966 р. в Оксфорді (Англія) з метою підготовки матеріалів до VI Міжнародного з'їзду славистів, що відбудеться в Празі в 1968 р.

В. ШАДУРА (м. Дніпропетровськ)

1966 рік — рік 50-річчя з дня смерті і 110-річчя з дня народження І. Франка — залишив помітний слід у різних ділянках філологічної науки, в тому числі й в мовознавстві. Радянське франкознавство відоме своїми досягненнями у вивченні літературної мови тих часів, коли жив і творив І. Франко. Ювілейний рік збагатив лінгвістичну франкіану дослідженнями мовотворчої індивідуальності І. Франка. Серед них — дослідження в галузі синтаксису мови письменника, його мовної майстерності та мовної еволюції.

Сторінки мовознавчої франкіани поповнили й дві міжвузівські франківські конференції, перша з яких відбулась у вересні у Львові та Дрогобичі, а друга — в жовтні в Житомирі, а також виїзна академічна сесія, що проходила в жовтні у Львові.

На конференціях у Львові та Дрогобичі з доповідями виступили: проф.

І. І. Ковалик «Питання методології та методики наукового пізнання в працях І. Франка», З. Т. Франко «Мова поезії І. Франка», М. Т. Демський «Іван Франко — фразеограф» і Б. П. Бендзар «Художні твори І. Франка німецькою мовою».

На академічній сесії у Львові з доповіддю «Каменяр художнього слова» виступив акад. І. К. Білодід.

Франківський ювілейний рік можна вважати роком початку роботи над укладанням словника мови І. Франка, що його планує здійснити кафедра української мови Львівського університету ім. І. Франка під керівництвом проф. І. І. Ковалика. Цей словник буде цінним вкладом мовознавців у вивчення величезної і багатогранної спадщини Великого Каменяра.

З. Ф.

У травні минулого року у Берліні і Бауцені (Будишині) проходила Міжнародна конференція з питань вивчення лужицьких мов, скликана Інститутом славістики АН НДР у Берліні, Серболужицьким інститутом народознавства в Бауцені та Серболужицьким інститутом Лейпцігського університету.

Конференцію відкрив директор Інституту славістики в Берліні академік АН НДР д-р Ганс Гольм Більфельдт.

На конференції було заслухано 25 доповідей та повідомлень, у тому числі: «Генетичні відношення між серболужицькими діалектами» (проф. Д. Брозович, Югославія); «Поділ старолужицької мовної території в світлі ономастики» (доц. Е. Ейхлер, НДР); «Про деякі неясні питання відбиття праслов'янських акцентно-інтонаційних і часокількісних

відношень у верхньолужицькій мові» (канд. філол. наук В. Дібо, Москва); «Проблеми білінгвізму в Лужиці» (д-р М. Радловський, ПНР); «Статистичні спостереження над лужицько-німецькою двомовністю» (д-р Ф. Міхалк, НДР); «До питання про проблематику лужицького етимологічного словника» (проф. Г. Шустер-Шевц, НДР); «Про старопольські запозичення з лужицьких мов» (проф. С. Урбанчик, ПНР); «До питання про лексичний склад лужицьких мов» (доц. Ф. Копечний, ЧСР); «Подібність і відмінності у розвитку відмінних іменників в українській та верхньолужицькій літературних мовах» (доц. К. Трофимович, Львів) та ін.

Матеріали конференції (доповіді, виступи і дискусії) будуть опубліковані.

К. ТРОФИМОВИЧ (м. Львів)

CONTENTS

- I. K. BILODID, O. S. MELNYTCHUK. Urgent tasks of contemporary linguistics 3

PROBLEMS OF PRESENT-DAY LIFE OF LANGUAGE

- V. M. RUSANIVSKY. Methods of grammatical material research and the theory of grammar. 10
L. S. PALAMARTCHUK. Main achievements and pressing tasks of the Ukrainian lexicography 10
V. S. PEREBYINIS. Problems of structural linguistics and its development in the Ukraine. 28
R. V. BOLDYREV. Structural-semantic phenomena in the syntax of colloquial Russian in the Ukraine (prepositional constructions). 37

HISTORICAL INVESTIGATIONS

- L. L. HUMETSKA. Historical dictionary of the Ukrainian language (Some problems of theory and practice in compiling the dictionary). 14
M. KOTCHERHAN. From the history of Ukrainian names for months 50

CULTURE OF ORAL AND WRITTEN SPEECH

- V. V. KOPTILOV. Tints of the word. 62
A. P. KRYTENKO. Sound variants of words 69
S. J. YERMOLENKO. The syntax of Mykola Bazhan's poetical speech 76
Etymological notes 82
Semantic tints of words 85

REVIEWS AND ABSTRACTS

- M. L. KHUDASH. XV century Ukrainian manuscripts 88

SCIENTIFIC LIFE

- News Items 94

МОВОЗНАВСТВО

ОРГАН ВІДДІЛУ ЛІТЕРАТУРИ,
МОВИ І МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР

2

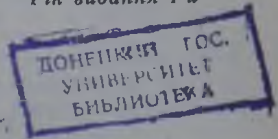
БЕРЕЗЕНЬ — КВІТЕНЬ

Журнал виходить 6 разів на рік

1967

ВИДАВНИЦТВО „НАУКОВА ДУМКА“

Рік видання 1-й

ЗМІСТ

СЛАВІСТИКА

І. К. БІЛОДІД. Розвиток слов'янознавства в УРСР	3
С. МЕЛЬНИЧУК. Принципи укладання Етимологічного словника української мови	115
П. ПІВТОРАК. Основні напрями сучасного білоруського мовознавства.	22

25/11/67

Минулого — недавнього і далекого

П. П. ПЛЮШ. Видатний мовознавець і педагог (до 65-річчя з дня народження Г. А. Левченка).	26
П. УЖАКЕВИЧ, П. Г. Житешкий — історик української літературної мови	28
З. Т. ФРАНКО. Климент Охридський в оцінці І. Я. Франка	33

ДІАЛЕКТОЛОГІЯ І ЛІНГВОГЕОГРАФІЯ

И. О. ДЗЕНДЗЕЛІВСЬКИЙ. Проблеми сучасної української діалектології	35
Т. В. НАЗАРОВА. Українські говірки на Далекому Сході	41
А. П. КОВАЛЬ. Українці в Югославії	53

КУЛЬТУРА УСНОЇ І ПИСЕМНОЇ МОВИ

М. Ф. НАКОНЕЧНИЙ. Розмаїтість форм — багатство мови	57
Л. А. КОРОБЧИНСЬКА. Особливості семантики відприкметникових дієслів przyrody żywej	66
Г. М. КОЛЕСНИК. У майстерні митця слова	71
Семантичні відтінки слів	76
Консультації	83

РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ

А. НЕПОКУПНИЙ. Wanda Budziszewska Słowiańskie słownictwo dotyczące przyrody żywej	84
НІМЧУК. С. А. Высоцкий. Древнерусские надписи Софии Киевской XI—VII вв. XIV вв.	86
В сї.	

ОВЕ ЖИТТЯ

1. вьянофил истории:	92
----------------------	----

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

І. К. БІЛОДІД (головний редактор)

В. С. ВАШЕНКО, Л. Л. ГУМЕЦЬКА, М. А. ЖОВТОБРЮХ,

В. М. КАЛЮЖНА (відповідальний секретар), Ф. П. МЕД-

ВЕДЄВ, А. П. МЕДУШЕВСЬКИЙ, О. С. МЕЛЬНИЧУК,

Л. С. ПАЛАМАРЧУК, В. С. ПЕРЕБИЙНІС, М. М. ПИ-

ЛИНСЬКИЙ (заступник головного редактора),

В. М. РУСАНІВСЬКИЙ (заступник головного редактора),

М. Д. ЧЕБУРКО.

Адреса редакції: Київ-1, Кірова, 4, тел. Б9-26-82.

ЯЗЫКОЗНАНИЕ. № 2, 1967

(на українском языке)

Выходит шесть раз в год

Редактор *І. І. Неруш*

Технічний редактор *Р. А. Коротик*

Коректор *Л. К. Ніженко*

БФ 01349. Зам. № 32. Тираж 4481. Формат паперу 70x108/16. Друк. Фіз. аркушів 6. Умови. Друк. аркушів 8,4. Обліково-видавн. аркушів 9,17. Здано до складання 20.1.1967 р. Підписано до друку 11.111 1967 р.

Видавництво «Наукова думка», Київ, Репіна, 3.
Київська книжкова друкарня № 5 Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР,
Київ, Репіна, 4.

19/64

І. К. БІЛОДІД

РОЗВИТОК СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА В УРСР

Слов'янознавство — одна з давніх, традиційних галузей наших вітчизняних гуманітарних наук; славістичні дослідження відомі, зокрема, й на Україні ще до Великої Жовтневої соціалістичної революції. Російські й українські вчені-славісти з науковою обґрунтованістю викрили і відкинули реакційну, антинаукову сутність «теорії» норманізму, що принижувала гідність східних слов'ян, їх історичну роль у створенні своєї культури і своєї великої держави — Київської Русі, зображувала варягів як нібито засновників цієї держави і «цивілізаторів» середнього Подніпров'я. Передові вчені дали також відсіч буржуазно-поміщицьким ідеологам панславізму, які намагалися використати високі ідеї слов'янської єдності в реакційних цілях російського царизму, а також намаганням деяких «політиків» зобразити турецьке поневолення південних слов'ян, як якусь «цивілізаторську» місію. У своїх працях вони правдиво визначали також ліберально-консервативну суть слов'янофільства, цієї течії російської суспільної думки середини ХІХ ст., вказуючи на хибність його тенденцій у зображенні «відрубності» слов'ян від інших народів світу, у «самобутності» їх розвитку в світовій історії, що, на думку слов'янофілів, полягала в безкласовій їх структурі, в монархічно-християнському характері їх прагнень і т. ін. При цьому не заперечувалося, звичайно, те позитивне, що було в слов'янофільському русі, а саме — вивчення і збирання пам'яток фольклору російського, українського і білоруського народів, вивчення історії, мов, літератур, побуту всіх, зокрема зарубіжних, слов'ян, привернення уваги громадськості в Росії і на Україні до боротьби слов'янських народів балканських країн проти турецького гніту і організації допомоги їм у цій боротьбі тощо¹.

Передові російські й українські вчені-славісти, громадські діячі, такі, як О. Х. Востоков, М. Т. Каченовський, К. Ф. Калайдович, В. І. Григорович, О. М. Бодянянський, І. І. Срезневський, М. О. Максимович, Ю. І. Венелін, великі російські революційні демократи В. Г. Белінський, О. І. Герцен, М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов, а в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. — учені Ф. К. Буслаєв, О. О. Потебня, М. П. Драгоманов, О. О. Шахматов, Я. Головацький та ін. — правдиво висвітлювали історію слов'янських народів, їх боротьбу проти поневолювачів, їх зв'язки з іншими народами, спільність історичного і культурного розвитку, вивчали їх літератури, мови, побут і звичаї, утверджували їх престиж в сім'ї народів світу. Великі письменники — виразники дум і прагнень

¹ Див., зокрема, А. А. Галактюков, П. Ф. Никандров, Славянофильство, его национальные истоки и место в истории русской мысли, «Вопросы истории», 1966, 6, стор. 120—130.

своїх народів — О. С. Пушкін, Т. Г. Шевченко, І. Я. Франко в своїй творчості були провісниками ідей слов'янської єдності, любові і дружби між слов'янськими народами.

Ці ж наукові і громадські ідеї обстоювали й передові зарубіжні слов'янські письменники та культурні діячі: Л. Каравелов, Х. Ботев (Болгарія), С. Маркович (Сербія), Й. В. Фріч (Чехія), Я. Краль (Словаччина), видатні учені-слов'янознавці: К. Іречек, Л. Нідерле, Я. Гебауер (Чехія), В. Богішич, Ф. Міклошич, Вук Караджич (Сербія), В. Ягич (Хорватія) та ін.

Слов'янське питання і слов'янознавство займає своє значне місце в марксистсько-ленінському вченні. Відомо, що «перетворення слов'янознавства у науку про боротьбу слов'янських народів за соціальне і національне визволення, за створення революційного фронту трудящих мас слов'янських та інших народів під керівництвом робітничого класу стало можливим лише з виникненням марксизму-ленізму»². Багато подій, фактів і явищ з історії слов'янських народів, їх соціально-політичного життя, національно-визвольних рухів, їх культури тощо знайшли безпосереднє висвітлення і відображення у творах К. Маркса і Ф. Енгельса. Зокрема, говорячи про прагнення частини слов'янських народів, що опинилися під владою Австро-Угорщини, до воз'єднання з своїми націями, Ф. Енгельс писав: «Друга група австрійських слов'ян складається з уламків різних народностей, які відокремилися в ході історії від основної маси своєї нації і головний центр яких знаходиться через це поза межами Австрії. Так, австрійські поляки тяжіють до російської Польщі, як до свого природного центру, русини — до інших малоросійських областей, що об'єдналися з Росією, а серби — до турецької Сербії. Те, що кожний із цих уламків, які відірвалися від своїх національностей, тяжіє до свого природного центру, зрозуміло само собою, і явище це стає дедалі очевиднішим, в міру того як серед них поширюється цивілізація і внаслідок цього зростає потреба в національно-історичній діяльності»³. Отже, тут підкреслено закономірність історичного прагнення слов'янських народів до воз'єднання в своїх національних центрах і до соціального та національного визволення.

В. І. Ленін у своїх працях підкреслював близькість і рівноправність усіх слов'янських народів, їх мов і культур, зокрема російського і українського народів, гостро виступив проти гнобительських дій Туреччини на Балканах тощо. В. І. Ленін і створена ним більшовицька партія послідовно боролися проти пригноблення слов'янських і інших народів у складі Австро-Угорщини і царської Росії.

Вищий етап у розвитку вітчизняного слов'янознавства постав після Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Радянські славісти одержали велику історичну спадщину в галузі слов'янознавства, яка творчо переосмислюється і оцінюється з позицій марксистсько-ленінського вчення. Вивчення цієї спадщини — складний творчий процес, що потребує глибоких знань історії слов'ян, їх мов, їх літератур і культури, потребує високої марксистсько-ленінської методологічної озброєності. Це благодіє і вдячне завдання поширює горизонти нашого пізнання, сприяє зміцненню дружби між самими слов'янськими народами і між ними та всіма іншими народами світу.

Слов'янознавство в Радянському Союзі, зокрема на Україні, сформувалося як фундаментальна наукова галузь з своїми проблемами і об'єктами дослідження. Сучасна славістика охоплює такі суспільні науки, як історія, мовознавство, літературознавство, фольклористика, археологія, етнографія та ін. Радянське слов'янознавство ґрунтується на принципах проле-

² УРЕ, К., 1964, т. 13, стор. 253.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 11, К., 1962, стор. 202—203.

тарського інтернаціоналізму і соціалістичного патріотизму; воно розвивається на основі марксистсько-ленінської методології. Основними напрямками його досліджень в усіх наукових дисциплінах є історія і взаємозв'язки слов'янських народів, їх єдність у боротьбі за свободу і незалежність, зокрема в боротьбі проти фашизму, імперіалізму; новітня історія слов'янських народів, зокрема успіхи соціалістичного будівництва в слов'янських і інших країнах соціалістичної співдружності; зв'язки слов'ян з іншими народами світу, вивчення вкладу слов'янства в розвиток світової цивілізації; висвітлення мовних, літературних, фольклористичних та інших міжслов'янських контактів. Важливими проблемами в цьому ж плані є також питання слов'янського етногенезу і под.

Проблеми слов'янознавства на Україні досліджуються в інститутах Академії наук УРСР — літератури, мовознавства, мистецтвознавства, фольклору та етнографії, історії, філософії, археології і деяких інших, на багатьох кафедрах університетів, насамперед кафедрах слов'янської філології Київського та Львівського університетів, педінститутів, деяких містечкських вузів, у Центральній науковій бібліотеці АН УРСР. Цій проблематиці багато уваги присвятила Українська радянська енциклопедія (УРЕ).

Важливими центрами слов'янознавства на Україні є Київ, Харків, Львів, Дніпропетровськ, Одеса, Ужгород та ін. У Київському та Львівському університетах ведеться підготовка славистичних кадрів, читаються курси з слов'янознавства.

Значно поширилися наукові контакти між славістами різних країн, що сприяють розвитку наукових досліджень з слов'янознавства і зміцненню загальнокультурних зв'язків між країнами. В наукових установах Радянського Союзу, зокрема на Україні, працювали і працюють над дослідженням певних проблем і тем славісти Польщі, Чехословаччини, Болгарії, Югославії, а також славісти Німецької Демократичної Республіки, Румунії, Угорщини, Канади, ФРН, США, Франції, Австралії та ін. Багато радянських славистів, у тому числі й українських, працювали в слов'янознавчих інститутах і на кафедрах слов'янських країн, брали участь у роботі міжнародних славистичних шкіл тощо.

На Україні працює Український комітет славистів, який під керівництвом Радянського комітету славистів, очолюваного академіком В. В. Виноградовим, веде славистичну роботу в своїй республіці. Український комітет славистів АН УРСР заснований в 1957 р. Першим його головою був академік Л. А. Булаховський, а після його смерті — академік М. Т. Ряльський. Ці вчені — славісти з міжнародним ім'ям — залишили в розвитку світового слов'янознавства, зокрема радянського, нев'янучий слід і великі наукові досягнення.

Слов'янознавчі дослідження в УРСР є частиною всієї славистичної роботи, що здійснюється в Радянському Союзі. Певні досягнення в розвитку славистичних досліджень на Україні, поширення їх тематики наявні в усіх дисциплінах слов'янознавства.

Поглиблення тематики славистичних досліджень спостерігається, зокрема, в галузі історичних наук. І до Жовтня, і в радянський період історії проводилися ці дослідження, результати яких були опубліковані в ряді монографій, статей, збірників. Вивчення історії братніх слов'янських народів особливо поживається після закінчення Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. як відображення бойової дружби слов'янських народів та всіх народів країн соціалістичної співдружності, їх спільної боротьби проти фашизму.

Головним науковим центром, де розробляються проблеми історії зарубіжних слов'янських народів, є Інститут історії Академії наук УРСР, в якому створено спеціальний відділ історії зарубіжних соціалістичних

країн і на базі якого працює Наукова рада з проблеми «Історія соціалістичного будівництва в європейських країнах народної демократії». Основним завданням цієї Наукової ради є координація історико-славістичних наукових досліджень в республіці. Однією з важливих проблем, яка розробляється в Інституті історії АН УРСР та координується згаданою Науковою радою, є вивчення післявоєнної історії слов'янських народів, соціально-економічних перетворень у країнах світової соціалістичної системи, дружба і співробітництво їх з народами Радянського Союзу, і зокрема з українським народом, а також взаємозв'язки слов'янських і не-слов'янських народів. Результатом дослідження одного з питань цієї проблематики є видана співробітниками відділу монографія «Українська РСР і зарубіжні соціалістичні країни», в якій висвітлюються політичні, економічні та культурні зв'язки Радянської України — складової і невід'ємної частини СРСР — з країнами світової соціалістичної співдружності, в тому числі і з слов'янськими країнами. Відділ уже підготував і готує до друку ряд інших наукових праць, присвячених різноманітним зв'язкам Української РСР з країнами соціалістичної співдружності. Так, у 1964 р. співробітники відділу історії зарубіжних соціалістичних країн Інституту історії АН УРСР разом з вченими вузів республіки (Львова, Ужгорода, Харкова, Києва) та угорськими науковцями видали збірник «Українсько-угорські історичні зв'язки». Крім того, згаданий відділ Інституту історії випускає спеціальні збірники — «Історичні зв'язки слов'янських народів». Один із них був присвячений V Міжнародному конгресу славістів. До цього ж конгресу вийшла праця доктора історичних наук Ф. П. Шевченка про роль Києва в міжслов'янських зв'язках.

Ряд праць науковців Інституту історії та вузів республіки присвячено вивченню історії слов'янських народів до і після встановлення народно-демократичного ладу в країнах Східної Європи. З них найголовніші: І. М. Мельникова, «Класова боротьба в Чехословаччині в період тимчасової часткової стабілізації капіталізму (1924—1929 рр.)» (1962); І. А. Петерс, «Співдружність чехословацького і радянського народів у боротьбі проти фашизму в роки другої світової війни» (1959, 1965); В. І. Клоков, «Боротьба народів слов'янських країн проти фашистських поневолювачів (1939—1945 рр.)» (1961); П. М. Калениченко, «Польська прогресивна еміграція в СРСР в роки другої світової війни» (1957); І. В. Ганевич, «Боротьба болгарського народу під керівництвом Комуністичної партії за національне і соціальне визволення (1941—1944 рр.)» (1959); І. С. Дзюбка, «Розв'язання національного питання в народно-демократичній Чехословаччині» (1959); В. А. Жебокрицький, «Болгарія напередодні Балканських війн 1912—1913 рр.» (1960); його ж, «Болгарія під час Балканських війн 1912—1913 рр.» (1962) та ін. Приємно відзначити, що у виданні Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка вийшов підручник для студентів історичних факультетів університетів — «Історія південних і західних слов'ян» (1966) за редакцією проф. В. А. Жебокрицького та проф. І. С. Дзюбка.

Найбільш важливими проблемами з історії слов'янських народів, які Наукова рада по координації досліджень в республіці вважає доцільним розробляти, є такі: вплив ідей ленінізму на розвиток революційного руху зарубіжних слов'янських народів; участь трудящих зарубіжних слов'янських країн у боротьбі за перемогу і зміцнення Радянської влади на Україні; народно-демократичні і соціалістичні революції та будівництво соціалізму в слов'янських країнах; розробка проблем джерелознавства та історіографії і критика концепцій буржуазної історіографії.

Вивчення питань слов'янської сучасності доповнюється дослідженнями глибокої слов'янської, зокрема східнослов'янської, старовини, що їх здійснюють на терені УРСР українські і російські археологи.

Радянські археологи-славісти продовжують у цій справі кращі традиції дореволюційних учених. Передові російські і українські археологи дожовтневого періоду не обмежувалися збиранням пам'яток старовини. Багато з них намагалися на своєму археологічному матеріалі ставити і розв'язувати важливі питання з історії східнослов'янських народів з найдавніших часів. Так, український археолог В. В. Хвойко (друг відомого чеського славіста Любора Нідерле) першим поставив на науковий ґрунт питання про етногенез східнослов'янських племен і про рівень їх історичного розвитку в найдавніші часи. Російському археологові А. А. Спицину належить перша спроба уточнити територію племен «Повісті временних літ» на підставі даних археологічних пам'яток. Над вивченням культури Київської Русі працювали такі вчені, як Д. Я. Самоквасов, В. Б. Антонович, М. Ф. Біляшівський та ін.

Найважливішим завданням радянських археологів-славістів є проблема етногенезу східнослов'янських племен. У розробці цієї проблеми зусилля вчених були спрямовані на відшукування і дослідження найбільш давніх археологічних пам'яток, приналежність яких східним слов'янам не викликала б жодного сумніву. Вперше такі пам'ятки були відкриті і досліджені на Україні. Це пам'ятки полян, сіверян, деревлян, уличів і тиверців середини і другої половини I тисячоліття н. е., вони відкриті і досліджені українськими археологами В. К. Гончаровим, Д. Т. Березовцем, В. Й. Довженком, О. І. Тереножкіним та ін. Стан досліджень пам'яток цього часу дозволяє вже зараз приступити до складання етнографічної карти східнослов'янських племен напередодні утворення Київської Русі.

Значних результатів досягли українські археологи-славісти у вивченні матеріальної культури Київської Русі. Планомірні розкопки міст і сіл дозволили скласти правдиву і конкретну картину економіки країни, життя і побуту різних соціальних верств населення, рівня культури тощо.

Плідними виявились дослідження написів на архітектурних пам'ятках, зокрема в Софійському соборі.

Написи на стінах Софійського собору, як і новгородські берестяні грамоти, є важливим джерелом для вивчення культури Київської Русі. Вони свідчать про значну поширеність писемності серед староруського народу, про те, що вона була у повсякденному вжитку простих людей. Результатом цих досліджень є цікава праця — книга С. О. Висоцького «Древнерусские надписи Софии Киевской (XI—XIV вв.)» (1966), що її видала Інститут мовознавства та Інститут археології АН УРСР.

Дослідження слов'янських мов — одна з найдавніших галузей слов'янознавства на Україні, засновниками якої були такі відомі славісти минулих часів, як О. О. Потебня, П. Г. Житецький, О. І. Соболевський, С. М. Кульбакін та ін. Славісти Радянської України продовжили і значно розширили дослідження як у проблематиці загальнослов'янського мовознавства, так і у вивченні західних і південних слов'янських мов, їх контактів з мовами східнослов'янськими. У пожовтневий час вирости кадри українських мовознавців, які дістали славістичну підготовку в радянських наукових закладах. Слід підкреслити, що протягом тривалого часу (майже 50 років — до 1961 р.) великою рушійною силою розвитку слов'янського мовознавства на Україні була діяльність видатного дослідника слов'янських мов, ученого з світовим ім'ям, академіка Л. А. Булаховського, якому належать висококваліфіковані праці з різних питань слов'янського мовознавства, і в першу чергу — з питань порівняльно-історичної акцентології слов'янських мов. Саме ці праці радянського славіста ввійшли яскравою сторінкою в світове слов'янознавство.

Розгортання досліджень українських лінгвістів у галузі слов'янського мовознавства знайшло свій вияв, насамперед, у виданні цілого ряду серій-

них і неперіодичних збірників, переважно у післявоєнні роки. Зокрема, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, у складі якого функціонує відділ загального і слов'янського мовознавства, під керівництвом доктора філологічних наук О. С. Мельничука, видав протягом 1958—1962 рр. чотири томи збірника «Слов'янське мовознавство» і, як продовження цього видання, — міжвідомчий збірник «Структура і розвиток слов'янських мов» (1966). У Львівському університеті протягом 1948—1963 рр. видано вісім випусків збірника «Питання слов'янського мовознавства». Різні питання слов'янського мовознавства висвітлювались у присвячених IV і V Міжнародним з'їздам славистів «Філологічному збірнику» (1958) і «Славістичному збірнику» (1963), у збірнику «Питання походження і розвитку слов'янської писемності» (1963), а також в інших збірниках, журналах, у монографіях і брошурах. Значна частина опублікованих українськими вченими матеріалів з слов'янського мовознавства була схвально відзначена в ряді рецензій і оглядів, уміщених у вітчизняних і зарубіжних виданнях.

Найважливішою з опублікованих українськими вченими праць, присвячених теоретичним проблемам загальнослов'янського мовознавства, є видана в 1966 р. колективна монографія «Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов», підготовлена групою співробітників відділу загального і слов'янського мовознавства Інституту мовознавства АН УРСР (А. Й. Багмут, В. Т. Коломієць, А. П. Критенко, Т. Б. Лукінова, О. С. Мельничук, Г. І. Нікулін, Н. П. Романова, О. Б. Ткаченко) за редакцією О. С. Мельничука. У ряді спеціальних розвідок висвітлювались питання історичних стосунків слов'янських мов з суміжними їм мовами (праці Л. А. Булаховського, Н. С. Антошина, А. П. Непокупного та ін.). Постійну увагу приділяють українські вчені питанням генезису слов'янської писемності (праці М. К. Грунського, І. К. Білодіда, П. М. Попова, В. П. Петрова та ін.).

Із загальних питань методики вивчення слов'янських мов найбільшою мірою висвітлювались питання порівняльно-історичного методу в його застосуванні до слов'янського мовного матеріалу, насамперед у працях Л. А. Булаховського. Досить значною є загальна вага праць українських учених, присвячених вивченню структури праслов'янської мови і спільних ознак структури слов'янських мов після розпаду праслов'янської єдності. Зокрема, фонетична система праслов'янської мови досліджувалась у працях Л. А. Булаховського, О. С. Мельничука, Р. В. Кравчука, В. Т. Коломієць та ін. З граматичної проблематики в загальнослов'янському плані найбільш інтенсивно розроблялись питання словотвору сучасних слов'янських мов (праці І. І. Ковалика, Т. Б. Лукінової та ін.). Загальнославістичні питання словозміни, особливо з точки зору діяння граматичної аналогії, протягом тривалого часу привертали увагу Л. А. Булаховського, який присвятив їм ряд ґрунтовних праць. Синтаксис слов'янських мов розроблявся українськими вченими переважно в історичному плані (монографія О. С. Мельничука «Розвиток структури слов'янського речення», 1966, праці М. К. Грунського, В. П. Бесєдіної-Невзорової, Л. А. Булаховського). Ряд досліджень українських мовознавців охоплював питання загальнослов'янської лексикології та етимології (серія статей Л. А. Булаховського про слов'янські назви птахів, статті О. С. Мельничука, О. Б. Ткаченка, Р. В. Кравчука, Є. В. Опельбаума та ін.).

Серед досліджень українських мовознавців, присвячених окремим слов'янським мовам чи їх підгрупам, значне місце займають праці, що стосуються вивчення східнослов'янських мов у цілому і стосунків між ними. Питання російсько-українських мовних стосунків висвітлені в ряді праць Л. А. Булаховського, І. К. Білодіда, П. П. Плюща, В. С. Ващенко, Ф. П. Ме-

дведева, Г. П. Іжакевич, Й. А. Багмута, Л. А. Коробчинської, Г. М. Гнаток, Р. В. Болдирева та ін. Поряд з цією проблематикою стоять дослідження давньоруської мови (М. К. Грунський, І. С. Свенціцький та ін.).

Зіставному вивченню східнослов'янських мов присвячені колективні праці: «Очерки по сравнительной грамматике восточнославянских языков» (Н. І. Букатевич, І. Є. Грицютенко, Г. М. Міжевська, М. В. Павлюк, С. А. Савицька та Ф. П. Смагленко, 1958), «Порівняльна грамати́ка української і російської мов» (Т. В. Баймут, М. К. Бойчук, М. К. Волдинський, М. А. Жовтобрюх, Т. П. Малина, С. П. Самійленко, 1957), статті Л. А. Булаховського, С. П. Самійленка та ін. Порівняно невеликим є обсяг праць українських учених у галузі білоруського мовознавства. Після праць П. О. Бузука «Взаємовідносини між українською та білоруською мовами» (1926). «Спроби лінгвістичної географії Беларусі» (1928) дослідження в цій галузі славістики уповільнились. Тому відрадним явищем є дослідження про білоруський інфінітив, виконане науковим співробітником Інституту мовознавства Г. П. Півтораком, який пройшов аспірантуру при Інституті мовознавства АН БРСР. Важливій проблематиці українсько-молдавських і українсько-білоруських мовних контактів XV—XVII ст. присвячені праці Л. Л. Гумецької.

Найбільш помітний внесок у вивчення старослов'янської мови на Україні зробив М. К. Грунський, якому належать видання окремих старослов'янських пам'яток і теоретичні праці з питань старослов'янської мови. У післявоєнний період на Україні з'явилося декілька ґрунтовних загальних курсів і посібників з старослов'янської мови, зокрема В. П. Бесєдіної-Невзорової, М. Ф. Станівського, К. К. Трофимовича, Т. В. Баймута, М. К. Бойчука та ін.

Сучасна болгарська мова і її історія протягом тривалого часу на Україні були об'єктами дослідження лише в кількох працях Л. А. Булаховського. Останнім часом з'явився ряд статей на цю тему інших авторів; аспірант Інституту мовознавства АН УРСР І. А. Стоянов підготував до захисту дисертацію з лексикології болгарської мови. Матеріали македонської і словенської мов розглядались лише в двох статтях Л. А. Булаховського. Сербохорватська мова була об'єктом дослідження кількох українських мовознавців (Л. А. Булаховського, І. К. Білодіда, З. Г. Розової, І. М. Железняк та ін.). Взагалі ж слід відзначити, що вивчення південнослов'янських мов ще не набуло на Україні належного обсягу.

Чеська мова, якій на Україні було приділено найбільше уваги з усіх зарубіжних слов'янських мов, особливо ретельно вивчалася з боку словотвору і, меншою мірою, — синтаксису (праці М. А. Пушкаря, Л. А. Булаховського, В. Т. Коломієць, К. К. Трофимовича, Т. Б. Лукінової (Козмінської), Р. В. Кравчука та ін.). Найближче споріднена з чеською словацька мова досліджувалась у статтях М. Й. Онишкевича, В. Т. Коломієць, М. В. Симулика та ін. Польська мова вивчалась українськими мовознавцями більш-менш рівномірно в різних аспектах (праці Л. А. Булаховського, О. Б. Ткаченка, А. І. Генсьорського, Л. Л. Гумецької, В. М. Русанівського, М. Й. Онишкевича та ін.). З питань серболужицького мовознавства кілька праць опублікували К. К. Трофимович та І. І. Ковалик.

Певні успіхи слід відзначити також у розвитку української балто-славістики, доказом чого є монографія наукового співробітника Інституту мовознавства АН УРСР А. Непокупного «Ареальні аспекти балто-слов'янських мовних відносин» (1964).

Слов'янські елементи в західноєвропейських мовах (німецькій, французькій, англійській) досліджувались в працях українських учених Є. В. Опельбаума, О. Ф. Ріпещької, Є. П. Март'янової, Ю. О. Жлуктенка та ін.

Помітним досягненням слов'янської лексикографії є видання двотомного Польсько-українського словника за редакцією Л. Л. Гумецької (1958—1960). Чеські й українські лексикографи готують до видання Українсько-чеський словник, який вийде у Празі; в 1961 р. вийшов з друку Угорсько-український словник за ред. О. М. Рота, Ю. М. Сака та П. П. Чучки (Ужгород); підготовлено до видання й Українсько-угорський словник (Будапешт). Розгортається робота над укладанням Українсько-сербохорватського і Сербохорватсько-українського словників. В Румунії видані Румунсько-український і Українсько-румунський словники. Словацьке педагогічне видавництво випустило Українсько-словацький словник, укладений І. Попелем за ред. М. О. Бачинської, друкується Словацько-український словник П. П. Бунганича (Пряшів). Отже, як справедливо свідчить Л. С. Паламарчук, лексикографічна галузь сучасної славістики перебуває на піднесенні⁴.

Літературознавча галузь слов'янознавства на Україні має також давню історію і спирається на передові вітчизняні наукові традиції (О. Бодяньський, І. Срезневський, І. Франко, О. Потебня), які плекалися рядом видатних учених уже з перших десятиріч радянського періоду історії УРСР. Праці К. Копержинського (сербістика), Є. Рихлика, М. Возняка, К. Студинського, М. Мочульського, В. Щурата (історія літературних взаємин української літератури і літератур західних слов'ян), А. Великова, Д. Шелудька (українсько-болгарські контакти) чи не вперше поставили питання про значення для української культури міжслов'янських літературних взаємин, не тільки нагромадили величезний фактичний матеріал про творчі контакти окремих зарубіжних слов'янських письменників з Україною, але й досліджували характер цих зв'язків в окремі періоди розвитку національної літератури (стародавній період, романтизм, український модернізм тощо). В цьому плані заслуговують на увагу праці київських і харківських учених, позначені прагненням дослідити на основі марксистсько-ленінської методології зв'язки української літератури з загальнослов'янським і світовим літературним процесом, розкрити суспільне і естетичне значення творчості видатних представників слов'янських літератур (О. Білецький, «Світове значення Т. Г. Шевченка», А. Шамрай, «Харківська школа романтиків», праці С. Родзевича, С. Савченка та ін.).

Для української радянської літературознавчої славістики післявоєнних десятиріч характерне насамперед підвищення ідейно-теоретичного рівня досліджень, розв'язання принципово важливих проблем славістики, питань художньої майстерності слов'янських літератур. Спираючись на кращі досягнення вітчизняного літературознавства довоєнного і довоєнного періодів, українські славісти прагнуть до створення праць, в яких органічно поєднувався б ідейний і художньо-естетичний аналіз. Протягом післявоєнних десятиріч визначилося кілька осередків літературознавчих славістичних досліджень. У 1956 р. в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка був організований відділ слов'янських літератур країн народної демократії. Навколо видань «Міжслов'янські літературні взаємини» (III томи), «Слов'янське літературознавство і фольклористика» Інституту літератури АН УРСР удалося згрупувати молоді сили, здатні розв'язувати актуальні проблеми радянської славістичної літературознавчої науки (А. Р. Волков, Р. Ф. Кирчів, М. Я. Гольберг, Н. Х. Колистянська, І. М. Лозинський, М. М. Мундяк, Н. О. Томащук та ін.). На сторінках цих видань виступали також учені інших республік і вчені з країн народної демокра-

⁴ Л. С. Паламарчук, На спільній ниві лексикографічній, у зб.: «Лексикологія і лексикографія», К., 1966, стор. 165—170.

тії. Співробітники відділу працювали над індивідуальними монографічними дослідженнями, брали участь у створенні таких колективних видань, як «Сучасні польські письменники», «Сучасні болгарські письменники», «Сучасні чехословацькі письменники», «Світова велич Т. Шевченка» та ін. Відділ підготував до друку фундаментальну бібліографію «Українське слов'янське літературознавство за 150 років», брав активну участь у роботі IV і V Міжнародних з'їздів славистів.

Значними осередками літературознавчих славистичних досліджень є Київський, Львівський, Чернівецький університети, де працювали відомі слависти: Л. А. Булаховський, І. С. Свенціцький і Р. М. Волков. Ці осередки зарекомендували себе рядом досліджень, серед яких у першу чергу належить назвати синтетичну працю І. Свенціцького «Нариси з історії болгарської літератури» (1957), «Сторінки вікової дружби. З історії українсько-болгарських зв'язків» (1958) В. Д. Дмитрука, «Українсько-чеської літературні зв'язки в ХІХ ст.» (1956) П. Гончаря, колективні праці — «Слов'янське літературне єднання» (1958), «Проблеми перекладу» (1958) тощо.

Основним досягненням українського славистичного літературознавства є те, що працями академіка О. І. Білецького та його учнів ґрунтовно пошукана вперед розробка теоретичних основ і методичних принципів радянського порівняльного літературознавства, показаний розвиток української літератури у тісних взаєминах з російською, польською, чеською, словацькою, болгарською, сербською та іншими слов'янськими літературами.

Провідною проблематикою сучасних праць про взаємозв'язки слов'янських літератур є не тільки широке охоплення фактичного матеріалу, а й прагнення до синтетичних узагальнень. До таких праць слід віднести, зокрема, монографії Г. Д. Вервеса «Адам Міцкевич і українська література», «Іван Франко і питання українсько-польських літературних і громадських взаємин», «Т. Г. Шевченко і Польща», І. Ю. Журавської — «Іван Франко і зарубіжні літератури», «Леся Українка і зарубіжні літератури», О. В. Шпильової — «Тарас Шевченко і болгарська література», «Головні етапи українсько-болгарських літературних зв'язків ХІХ—ХХ вв.», В. І. Шевчука — «Сучасні українсько-чехословацькі літературні зв'язки» (1945—1965 рр.), Ю. Л. Булаховської — «Прогресивна польська поезія в її зв'язках з російською та українською літературами (1940—1955 рр.)», В. Ведіної — «Літературно-громадські зв'язки пролетарських письменників Західної України і Польщі», а також статті І. П. Ющука про українсько-югославські, В. О. Захаржевської, Б. Шайкевича, Б. Галащука і Г. Гончарука — про українсько-болгарські, С. Левінської та О. Грибовської — про українсько-польські літературні взаємини.

У різних аспектах питання міжслов'янських літературних взаємин висвітлюють відомі українські вчені: чл.-кор. АН УРСР Є. П. Кирилук — «Свято болгарської культури й слов'янської писемності», «Т. Г. Шевченко і болгарська література», Н. Є. Крутикова — «Гоголь і українська література», О. Є. Засенко — «Марко Вовчок у слов'янських літературах», професори О. В. Чичерін, В. Д. Іванов та ін.

Славистична група Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР під керівництвом доктора філол. наук Г. Д. Вервеса є координуючим центром досліджень міжслов'янських літературних взаємин не лише на Україні, а й у всьому Радянському Союзі.

Увага українських літературознавців-славистів зосереджена також на проблемах становлення і розвитку художніх методів у зарубіжних слов'янських літературах, насамперед методу соціалістичного реалізму (В. Ведіна, «Польська пролетарська проза 20—30-х років»), зародження та розвитку критичного реалізму (праці Т. Пачовського, Р. Кирчева). В цьому

плані створено цілий ряд монографічних праць, присвячених розглядові творчості окремих видатних представників зарубіжних літератур (праці Ю. Булаховської та І. Лозинського про Ю. Гувіма, Л. Венгерова — «Творчість В. Васнлевської», В. Шевчука — «Карел Чапек», А. Мала-ренка — «Іржі Волькер», статті О. Шпильової про творчість болгарських поетів, В. Моторного — про Т. Сватоплука, С. Левінської — про Ю. Словацького, В. Захаржевської — про Л. Стоянова та ін.).

В 1966 р. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР разом з Інститутом слов'янознавства АН СРСР провели в Києві слов'янський сим-позіум на тему «Велика Жовтнева соціалістична революція і розвиток зарубіжних слов'янських літератур». Наукові наслідки симпозіуму ста-новлять значний вклад у дослідження проблеми міжслов'янських літера-турних взаємин у світлі ідей Великого Жовтня. Ця ж проблематика і на-далі становитиме основу літературознавчої славістики на Україні. вико-нане силами цих же Інститутів дослідження «Проблеми розвитку сучасних зарубіжних слов'янських літератур» є яскравим прикладом наукового співробітництва літературознавчих славістичних колективів АН СРСР і АН УРСР.

Давніми є і традиції вивчення слов'янського фольклору на Україні. Передові ідеї, висловлені в працях учених минулих часів, про відображення волелюбності народу в слов'янському фольклорі, про збирання й дослідження сучасної народної поезії, про спільність і своєрід-ність у творчості слов'янських народів, про необхідність співробітництва вчених у дослідженні слов'янського фольклору глибоко шануються ра-дянською фольклористикою.

В радянський час, у 20—30-і роки, продовжують працювати відомі фольклористи: М. Сумцов, В. Гнатюк, Ф. Колесса, А. Лобода, М. Возняк, І. Свенціцький, К. Квітка та ін. — учені, чиї слов'янознавчі праці здобули загальне визнання ще до революції.

Про значення, яке надавалося дослідженню слов'янського фольклору в радянській науці, красномовно свідчить включення доповіді проф. К. В. Квітки «Виявлення спільності в музичному фольклорі слов'янських народів» у порядок денний роботи сесії АН УРСР, скликаної в Москві в лютому 1944 р. В обговоренні цієї доповіді взяв участь, зокрема, відомий чеський учений Зденек Неєдли.

Протягом чверті століття роботу українських радянських фольклорис-тів очолював і спрямовував видатний радянський учений, відомий гро-мадський діяч, поет із світовим ім'ям, академік Максим Тадейович Риль-ський. Слов'янознавчі фольклористичні праці Максима Тадейовича Риль-ського — неоціненний вклад у радянську і світову науку про народну творчість.

Діапазон славістичних досліджень у галузі фольклористики значно розширюється у післявоєнний час. З'являються праці, присвячені аналі-зові діяльності дослідників фольклору слов'янських народів (праці проф. П. М. Попова — про М. О. Максимовича, В. С. Бобкової — про О. О. По-тебню та ін.); захищаються дисертації, матеріалом яких є слов'янська народна поетична творчість.

У 1958 р. в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР була організована славістична група відділу фольклористики, завданням якої стало вивчення польського, чеського, сербського та бол-гарського фольклору, а також фольклорних і фольклористичних зв'язків східних, південних і західних слов'ян. Група підтримує активні зв'язки з ученими-слов'янознавцями наукових установ у Радянському Союзі і за рубежом. Тепер славістична група під керівництвом доктора філологіч-них наук О. І. Дея завершує підготовку колективної монографії «Відо-

браження визвольних рухів у фольклорі слов'янських країн», що присвячується наступному, VI Міжнародному з'їздові славістів у Празі.

Дослідження міжслов'янських фольклорних та фольклористичних взаємини знайшли свою реалізацію в ряді праць співробітників Інституту, зокрема у монографії Г. С. Сухобрус «Українсько-російські фольклорні зв'язки в освітленні вітчизняної науки I пол. XIX ст.» (1963); В. А. Юзвенко — «Українська народна поетична творчість у польській фольклористиці XIX ст.» (1961); Н. С. Шумади — «Українсько-болгарські фольклористичні зв'язки (період болгарського відродження)» (1963); М. М. Гайдай — «Чехословацько-українські взаємини в сучасній фольклористиці» (1963); М. Т. Рильського, Г. С. Сухобрус, В. А. Юзвенко, В. О. Захаржевської — «Українські думи і героїчний епос слов'янських народів» (1963); О. І. Дея, О. І. Зілинського, Р. Ф. Кирчева, Н. С. Шумади — «Український фольклор у слов'янських літературах» (1963).

Слов'янська фольклористика на Україні переживає період піднесення. В дослідницьку роботу включилося багато наукових закладів республіки. Народну творчість південних і західних слов'ян, а також міжслов'янські фольклорні та фольклористичні взаємини успішно вивчають фольклористи-славісти ряду наукових центрів республіки: Р. Кирчів, Г. Нудьга (Львів), Ю. Турянця (Ужгород), А. Волков (Чернівці) та ін.

Вивчення сучасного фольклору слов'янських народів — одне з актуальних завдань радянської фольклористики. Тісне спілкування між країнами демократичного табору, зокрема між слов'янськими країнами, накладає певний відбиток на розвиток народної культури, національної формою, соціалістичної змістом. Радянські вчені вважають своїм почесним завданням дослідити, як поєднуються національні традиції з інтернаціональною основою соціалістичної культури в сучасному фольклорі слов'янських народів.

Українські радянські фольклористи приділяли і приділяють велику увагу проблемі вивчення епосу слов'янських народів. Одним з важливих питань цієї проблематики є дослідження героїчного й казкового епосу в його історичній зумовленості.

Загальнослов'янська проблематика в галузі етнографічної науки на Україні характерна ще для праць М. Костомарова, І. Франка, Ф. Вовка та інших учених минулих часів.

Ці традиції розвиваються і в радянський час, на нових основах. Тепер дослідження в галузі етнографічної науки на Україні очолює відділ етнографії Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР під керівництвом доктора історичних наук К. Г. Гуслистого. Слов'янська тематика безпосередньо знайшла своє втілення, зокрема в праці Я. П. Прилипка «Етнокультурні зв'язки болгар і східних слов'ян (на матеріалах одягу)» (1964). Вивченню наукових українсько-російських етнографічних зв'язків відведено значне місце в монографії В. Ф. Горленка «Нариси з історії української етнографії та російсько-українських етнографічних зв'язків» (1964). К. Г. Гуслистий досліджує етнічний розвиток українського народу в зв'язку з етнічним розвитком інших слов'янських народів. В. І. Наулко, вивчаючи етнічний склад населення УРСР, приділяє значну увагу представникам слов'янських народів.

Етнографи Інституту взяли участь у роботі 3-ї конференції Міжнародної комісії для дослідження народної культури в Карпатах. На VII Міжнародному конгресі антропологів та етнографів у Москві в 1964 р. українські вчені виступили з рядом доповідей та повідомлень.

Зараз українські етнографи розпочали роботу над укладанням Регіонального історико-етнографічного атласу України, Білорусії та Молдавії, що є актуальним завданням слов'янської і світової етнографічної науки.

Важливі теми з культури і побуту робітничого класу, колгоспного селянства України, з проблеми «Комунізм і побут», зокрема питання усунення істотних відмінностей між культурою міста і села тощо, радянські етнографи розглядають у зв'язках з побутом, культурою всіх народів країн соціалістичної співдружності, зокрема слов'янських.

* * *

Славісти Радянської України високо шанують ту допомогу, яку розвиткові слов'янознавства на Україні подають учені Академії наук СРСР, насамперед Інституту слов'янознавства, російської мови і Радянський комітет славістів, зокрема видатні вчені: В. В. Виноградов, Б. О. Рибаків, П. М. Третьяков, С. Б. Бернштейн, В. І. Борковський, М. І. Кравцов, Д. Ф. Марков, М. І. Толстой, О. О. Сидоров, В. Д. Корольок та ін. Розвиткові української славістики сприяли і сприяють також ті безпосередні наукові контакти, які встановилися в нас із ученими-славістами зарубіжних слов'янських і неслов'янських країн: В. Георгієвим, С. Руссакієвим, Л. Андрейчиним та ін. (Болгарія), В. Гавранком, Ф. Травнічком, Ю. Доланським, К. Горалком та ін. (Чехословаччина), Т. Лер-Сплавінським, М. Якубцем, П. Зволінським, С. Урбанчком, В. Дорошевським, Ю. Кржижановським (Польща), Р. Лаличем, Б. Конеським, Й. Бадаличем, Б. Крефтом (Югославія), А. Мазоном, М. Шеррер (Франція), Г. Більфельдтом, Е. Вінтером, П. Кірхнером (ГДР), Х. Стангом (Норвегія), Г. Витженсом, Р. Ягодичем, Й. Гаммом (Австрія), Ло Гатто (Італія) та ін. Значна частина цих учених-славістів побувала в Києві і працювала в наших наукових закладах.

Традиційними стали на Україні республіканські славістичні конференції; так сьома конференція (1966 р.) була присвячена комплексній темі «Жовтень і культура слов'янських народів».

Основні завдання дальшого розвитку слов'янознавства в республіці ґрунтуються на положеннях Програми КПРС, рішеннях XXIII з'їзду партії про зміцнення єдності народів країн соціалістичної співдружності, зокрема й слов'янських, про вивчення їх історії, героїчної боротьби проти сил імперіалізму, їх мов, культур, літератур, побуту, звичаїв, фольклору, тих великих історичних перетворень, що відбуваються в цих країнах, вивчення специфіки цього розвитку і тих рис єдності і спільності, що народжуються і міцніють з кожним днем. Це вивчення і висвітлення, ця взаємна пошана і братерська любов між слов'янськими народами є важливим чинником зміцнення дружби, інтернаціональної солідарності всіх народів.

О. С. МЕЛЬНИЧУК

ПРИНЦИПИ УКЛАДАННЯ ЕТИМОЛОГІЧНОГО СЛОВНИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Етимологія становить інтерес для суспільства в двох загальних планах — популярно-практичному і науково-теоретичному. Популярно-практичне значення етимологічних даних найбільш помітне в практиці викладання рідної та споріднених з нею іноземних мов — при морфологічному аналізі слів і при засвоєнні іншомовних слів. етимологічно споріднених із словами рідної мови. Не менш важливе значення в цьому ж плані мають етимологічні дані як відповіді на питання про походження конкретних слів, які цікавлять багатьох носіїв мови. В науково-теоретичному плані етимологічні дослідження становлять безпосередній ґрунт для розвитку і вдосконалення порівняльно-історичного методу. Таким чином, етимологія є основною ділянкою всього порівняльно-історичного мовознавства, дальший прогрес якого був би немислимий без продовження і поглиблення етимологічних пошуків.

Найбільш загальною формою етимологічних праць є етимологічні словники окремих мов, у яких результати етимологічних досліджень на матеріалі лексики даної мови стисло викладаються при відповідних словах, розташованих у алфавітному порядку. Етимологічний словник може використовуватись одночасно і в популярно-практичному і в науково-теоретичному плані — як придатний для масового вжитку філологічний довідник і як дійове знаряддя наукової праці, винятково важливе для дальшого розгортання роботи в галузі етимології.

Стан забезпечення окремих мов і мовних груп етимологічними словниками є яскравим показником загального рівня етимологічної розробки лексики відповідних мов і відносної ролі їх матеріалу в порівняльно-історичному висвітленні всієї мовної сім'ї, до якої вони належать. У слов'янському мовознавстві перший етап роботи над етимологічними словниками припадає на 80-і роки ХІХ ст. — 10-і роки ХХ ст. За цей період було опубліковано тепер уже в основному застарілий Етимологічний словник слов'янських мов Ф. Міклошича¹, такою ж мірою застарілий тепер етимологічний словник російської мови М. В. Горяєва², не завершений в останній частині етимологічний словник російської мови О. Г. Преображенського³ і доведений тільки до літери М етимологічний словник слов'янських мов Е. Бернекера⁴. У період між двома війнами з'явився етимологіч-

¹ F. Miklosich, Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen, Wien, 1886.

² Н. В. Горяев, Опыт сравнительного этимологического словаря литературного языка, Тифлис, 1892; вид. 2-е: Сравнительный этимологический словарь русского языка, Тифлис, 1896.

³ А. Г. Преображенский, Этимологический словарь русского языка, т. I—II. А—С, М., 1910—1914; збережена в рукописі частина III тому була опублікована в 1949 р. в «Трудах Института русского языка АН СССР», т. I; весь словник перевидано в Москві в 1958 р.

⁴ E. Berneker, Slavisches etymologisches Wörterbuch, v. I. A—L, Heidelberg, 1908—1913; v. II, Lief. I. M—Mor, Heidelberg, 1913.

ний словник польської мови О. Брюкнера ⁶. В 1941 р. вийшов з друку етимологічний словник болгарської мови С. Младенова ⁷. Нове піднесення в справі підготовки етимологічних словників слов'янських мов почалося після другої світової війни. За цей час опубліковано етимологічний словник російської мови М. Фасмера ⁸, етимологічний словник чеської мови Й. Голуба і Ф. Копечного ⁹, етимологічний словник чеської і словацької мови В. Махека ¹⁰, короткий етимологічний словник російської мови трьох авторів ¹¹, два перших томи етимологічного словника польської мови Ф. Шанського ¹², два випуски етимологічного словника російської мови М. М. Шанського ¹³, чотири випуски етимологічного словника болгарської мови чотирьох авторів ¹⁴, один випуск етимологічного словника полабської мови Т. Лера-Сплавінського і К. Полянського ¹⁵ і п'ять випусків етимологічного словника української мови Я. Б. Рудницького ¹⁶. В СРСР і в інших слов'янських країнах ведеться робота над створенням ще кількох етимологічних словників окремих слов'янських мов та загальнослов'янських етимологічних словників.

Таким чином, серед слов'янських мов найбільшу кількість етимологічних словників має російська мова. Краще від інших забезпечені етимологічними словниками польська, чеська і болгарська мови. Що ж до української мови, то для неї досі не створено жодного закінченого етимологічного словника, а розпочаті Я. Б. Рудницьким у Канаді видання такого словника англійською мовою практично залишається для широкої громадськості України неприступним; до того ж, як видно, публікація цього словника триватиме щонайменше 20 років.

У відділі загального і слов'янського мовознавства Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР з 1964 р. ведеться колективна робота над чотиритомним Етимологічним словником української мови (очевидно, в п'ятий том буде виділено вичерпний покажчик до Словника). Протягом 1964 р. було створено бібліографічну картотеку зафіксованих у київських бібліотечних фондах етимологічних матеріалів для Словника, розроблено інструкцію для укладання Словника і створено загальний реєстр усього Словника. В кінці 1964—на початку 1965 р. було докладно обговорено і уточнено реєстр I тому. В 1965—1966 рр. групою укладачів з 12 осіб

⁶ A. Brückner, Słownik etymologiczny języka polskiego, Kraków, 1927 (перевидано в 1957 р.).

⁷ С. Младенов, Етимологически и правописен речник на българския книжовен език, София, 1941.

⁸ M. Vasmer, Russisches etymologisches Wörterbuch, v. I—III, Heidelberg, 1950—1958; виходить у російському перекладі: М. Фасмер, Этимологический словарь русского языка, т. I. А—Д. Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева, М., 1964.

⁹ J. Holub, F. Kopečný, Etymologický slovník jazyka českého, Praha, 1952.

¹⁰ V. Machek, Etymologický slovník jazyka českého a slovenského, Praha, 1957.

¹¹ Н. М. Шанский, В. В. Иванов, Т. В. Шанская, Краткий этимологический словарь русского языка, М., 1961.

¹² F. Sławski, Słownik etymologiczny języka polskiego, t. I. А—J, Kraków, 1952—1956, t. II. K—Kot, 1956—1966.

¹³ Н. М. Шанский, Этимологический словарь русского языка, т. I, в. 1. А, М., 1963; т. I, в. 2. Б, М., 1965.

¹⁴ В. Георгиев, И. Гълъбов, Й. Занмов, С. Илчев, Български етимологичен речник. Свезка 1—4. А—Дарма, София, 1962—1965.

¹⁵ T. Lehr-Splawiński, K. Polański, Słownik etymologiczny języka Drzewian połabskich, zes. 1, Wrocław — Warszawa — Kraków, 1962.

¹⁶ J. B. Rudnyckij, An etymological dictionary of the Ukrainian language, pp. 1—5 (А — Воронай), Winnipeg, 1962—1966.

(Р. В. Болдирев, В. Т. Коломієць, А. П. Критенко, Т. Б. Лукінова, О. С. Мельничук, Г. І. Нікулін, Г. П. Півторак, О. Д. Пономарів, Н. С. Родзевич, Н. П. Романова, О. Б. Ткаченко, А. М. Шамота) укладено I том (літери А — Ж, понад 5 тис. реєстрових слів, близько 60 авт. аркушів) і розпочато його редагування. Том має бути поданий до друку влітку 1967 р. Одночасно розпочато обговорення реєстру II тому. Останній — IV том Словника передбачається подати до друку в 1972 р.

Основний характер підготовлюваного Етимологічного словника української мови може бути визначений двома найбільш загальними його ознаками: максимальною повнотою охоплених ним лексичних матеріалів української мови, які потребують саме етимологічного висвітлення, і пов'язаною з цим відносною стислістю викладу.

У словнику знаходять етимологічне висвітлення або характеризуються щодо стану їх етимологічної розробки всі зафіксовані в XIX і XX ст. слова української літературної мови і українських діалектів, як здавна успадковані, так і запозичені з інших мов, за винятком найбільш регулярно утворюваних похідних форм, цілком виразно пов'язаних з наведеними в Словнику, і відмиряючих (зокрема церковно-релігійних) або вузько фахових термінів іншомовного походження, про етимологію яких здебільшого подаються стислі відомості в словниках іншомовних слів. З власних назв у Словнику розглядаються лише належні українцям особові імена¹⁶. З іншомовних запозичень до Словника вводяться лише такі, які стали справжніми елементами словникового складу української мови чи певного українського говору, хоч би й територіально обмеженого, пограничного. Таким чином, у Словнику не подаються іншомовні слова, вживані в українському контексті як цитати з іншої мови або характерні лише для пунктів із змішаним двомовним населенням. Не подаються також вживані в розмовній мові українського населення звичайні русизми.

У основу реєстру Етимологічного словника української мови покладено реєстр шеститомного Українсько-російського словника АН УРСР (1953—1963 рр.) і чотиритомного словника української мови, упорядкованого Б. Грінченком (1907—1909 рр.)¹⁷. Крім цього, для укладання реєстру повністю використано понад 20 інших лексикографічних праць, у т. ч. Словник української мови Ф. Піскунова (вид. 2-е, К., 1882), Українсько-німецький словник Є. Желехівського (Львів, 1886), Словник української мови Д. І. Яворницького (Катеринослав, 1919), шість лексикографічних праць І. Верхратського, ряд опублікованих переважно в післявоєнний період діалектних словників різних авторів, деякі перекладні словники української мови, видані за кордоном, а також численні лексичні матеріали з українських діалектологічних досліджень.

З міркувань стислості Словник будується за гніздовим принципом: до найпростішого (чи іноді найчастіше вживаного) слова, яке потребує окремого етимологічного пояснення, в тій самій словниковій статті приєднуються споріднені з ним слова, словотворчий чи фонетичний зв'язок яких з реєстровим словом є цілком прозорим, після чого етимологічно пояснюється, як правило, лише основне (реєстрове) слово словникової статті. В усіх чотирьох томах Словника буде вміщено близько 20 тис. таких словникових статей. Для полегшення розшуків у Словнику слів, поданих під одним реєстровим словом, особливо таких, які починаються з інших букв, ніж реєстрове слово, до Словника буде додано покажчик, в якому перераховуватимуться всі згадані в Словнику слова української мови, як і всі

¹⁶ Щодо топонімічних назв, то результати їх етимологічного дослідження, яким займаються співробітники відділу історії української мови Інституту мовознавства, будуть, очевидно, опубліковані пізніше окремим виданням.

слова інших мов, з позначенням тому і сторінки, де вони подаються. При цьому похідні форми від реєстрового слова, які мають найбільш регулярний характер і можуть бути вільно утворені від кожного чи принаймні від більшості реєстрових слів даної категорії (напр., дієприкметники, дієприслівники, відіменникові прикметники на *-ський, -овий, -евий*, спільвідносні з прикметниками прислівники на *-о*, віддієслівні іменники на *-ня, -овка*, відадієктивні іменники на *-ість*, префіксальні дієслова, утворені від безпрефіксних без істотної зміни значення дієслівної основи, найбільш звичайні зменшені і збільшені форми іменників і прикметників і т. д.), під реєстровим словом, як правило, не подаються і, таким чином, у Словнику взагалі не згадуються. (Здебільшого не наводяться в Словнику також регулярні фонетичні варіанти слів літературної мови, закономірні для великих груп говорів, зокрема форми з голосним *у* на місці ненаголошеного *о*, з *и* на місці ненаголошеного *е*, з різними діалектними відповідниками голосного *і* на місці давніх *о, е* в новоутворених закритих складах, з придиховим *г* перед початковими голосними і т. д. Не подаються в Словнику і орфографічні (та відповідні їм орфоепічні) варіанти типу *діялект* (при *діалект*), *вохий* (при *вожий*), *роплата* (при *розплата*), *кляса* (при *клас*), але деякі широко вживані в говорах фонетичні варіанти запозичень наводяться (напр., *лямпа, гальоші* при *лампа, галоші*).

✪ Генетично споріднені слова, етимологічний зв'язок між якими вже безпосередньо не усвідомлюється (типу *спинати, п'ята, путо, перепона*), разом з належними до кожного з них похідними розробляються в окремих статтях, причому глибока етимологія з залученням відповідників з інших індоєвропейських мов подається при якомусь одному з них, а від решти споріднених з ним слів після висвітлення їх ближчих етимологічних зв'язків робляться посилання на це слово. Реєстрові і похідні від них слова чи їх варіанти, етимологія яких частково розробляється в статті з відсиланням до спорідненого слова, де подається глибша етимологія, під цим словом уже не повторюються.

Рідко вживані слова української літературної мови і особливо слова з українських говорів, значення яких може бути невідомим освіченому носієві української мови, супроводяться в Словнику стислими тлумаченнями, здебільшого в вигляді ширше відомих синонімів, які подаються в лапках після кожного відповідного слова. При наведенні в словниковій статті в одному ряду кількох однозначних слів значення вказується після першого з них, а при останньому однозначному слові ставиться позначка «тс.» (те саме); проміжні в такому ряду однозначні слова залишаються без будь-яких позначок.

Велика кількість подаваних у Словнику діалектних слів і словотворчих та фонетичних варіантів, а також враховуваних діалектних значень слів, відомих у літературній мові з іншими значеннями, робить недоцільним вживання при кожному такому слові позначки *діал.*, яка надзвичайно переобтяжила б текст Словника. Замість цього кожне діалектне слово і кожне діалектне значення відомого у літературній мові слова, за прикладом деяких інших лексикографічних праць, у Словнику, за поодинокими специфічними винятками, подається в квадратних дужках. Така ж позначка застосовується і для діалектних іншомовних відповідників до розглядуваного слова української мови. Слова і значення з українських діалектів, не зафіксовані в шеститомному Українсько-російському словнику і в словнику Грінченка, супроводяться скороченою позначкою лексикографічного джерела, з якого вони взяті до Словника.

✓ Прийнята в Словнику структура словникової статті має три основних варіанти, залежно від характеру висвітлюваного реєстрового слова. Для успадкованого з праслов'янської мови слова, глибша етимологія якого по-

дається в цій самій статті, а не під іншим спорідненим з ним словом, словникова стаття будується з таких частин: а) реєстрове слово; б) фонетичні та словотворчі варіанти реєстрового слова і всі ті похідні від реєстрового слова та його варіантів, які прийнято подавати в Словнику під реєстровим словом; в) відповідники реєстрового слова з усіх слов'янських мов, у яких вони зафіксовані, у встановленій послідовності; г) реконструйована форма реєстрового слова чи його основи на різних етапах розвитку праслов'янської мови, починаючи від найпізнішого і кінчаючи найдавнішим; д) етимологічно пов'язані з реєстровим словом слова інших індоєвропейських мов у такій послідовності, щоб спочатку наводились найближчі до праслов'янської фонетичні і словотворчі форми; на початку чи в кінці цієї частини статті, залежно від конкретного характеру матеріалу і зумовленого ним ходу викладу, подається, в разі можливості, індоєвропейський корінь; е) етимологічно пов'язані з реєстровим словом слова семіто-хамітських чи урало-алтайських мов (де можливо); є) бібліографія найважливішої літератури з питань етимології відповідного слова чи споріднених з ним слів слов'янських і інших мов, якщо (чи оскільки) вона не була наведена вже в попередніх частинах статті.

Якщо реєстрове слово перебуває в етимологічному зв'язку з іншим словом української мови, під яким подається глибока етимологія, спільна для обох (чи кількох) таких реєстрових слів, то стаття будується лише з частин а), б) і в частині випадків в), після чого стисло викладається найбільш етимологія реєстрового слова, наводиться бібліографія, а в кінці статті за допомогою позначки *Див. ще* робиться відсилання до відповідного іншого слова.

* Якщо реєстрове слово ввійшло в українську чи давньоруську мову як запозичення з будь-якої іншої слов'янської або неслов'янської мови, то замість частин г), д), е) подається одна частина, в якій вказується джерело і шляхи запозичення. При цьому всюди, де можливо, особливо при запозиченнях з індоєвропейських мов, подається і стисла найглибша етимологія запозиченого слова в мові-джерелі.

При словах, успадкованих з праслов'янської мови, староукраїнські форми з історичних пам'яток не наводяться. В таких випадках, як уже згадано, подаються старіші форми з давньоруської мови і ще давніші реконструйовані праслов'янські та індоєвропейські форми. При словах, запозичених українською мовою з будь-якої іншої слов'янської чи неслов'янської мови, після сучасних фонетичних варіантів і похідних утворень від реєстрового слова під позначкою *ст.* (старе) наводяться, де можливо, найстаріші зафіксовані в історичних пам'ятках української мови форми реєстрового слова чи якогось пов'язаного з ним похідного утворення із зазначенням часу (року чи століття) його фіксації.

При наявності в літературі різних міркувань з приводу етимології певного слова на першому місці наводиться найбільш переконливе міркування, після чого згадуються менш обґрунтовані. Якщо ступінь переконливості різних точок зору приблизно однаковий або не піддається визначенню, стисло викладаються всі такі точки зору з відповідним застереженням. Бібліографія до різних точок зору наводиться або безпосередньо при викладі кожної точки зору в дужках, або, при наведенні в цих частинах прізвищ авторів, виноситься на своє місце в кінець статті. Відсутність бібліографічних посилань у статті (або наявність посилань лише на такі тлумачення, які в авторському тексті статті заперечуються чи піддаються сумніву) означає, що подане в Словнику етимологічне пояснення належить авторові даної словникової статті. Авторський текст кожної статті оформляється з максимальною стислістю, але без зловживання умовними значками і синтаксично неорганізованими виразами.

Крім відсилання *Див. ще*, окремі паралельні в якомусь істотному відношенні статті пов'язуються в Словнику за допомогою відсилання *Пор.*, яке ставиться після відсилання *Див. ще* або замість нього.

На початку I тому Словника вміщується передмова, в якій викладаються основні особливості структури Словника і даються настанови щодо користування ним. Там же подається повний список вживаних у Словнику скорочень бібліографічних назв, а також список скорочень назв мов і діалектів та інших умовних позначок.

Для безпосереднього ознайомлення з характером підготовлюваного до друку Етимологічного словника української мови нижче наводимо декілька прикладів статей різного типу з I тому Словника.

a¹ (сполучник, частка, вигук пізнання, пригадування тощо); — р. бр. др. п. слц. болг. м. слн. *a*, стел. *a* «тс.», ч. вл. нл. *a* «а, і»; — псл. *a*; — споріднене з лит. *ā* «а, та», дінд. *ā* «і», ат «потім, тоді, і, то», ав. *āat* «потім, і, та»; — результат функціональної видозміни однієї чи кількох форм колишнього вказівного займенника з пізніше зниклим ларингальним приголосним у корені перед голосним; видозмінами інших форм того самого займенника є сполучники *i*, *o* (*оби*); пор. аналогічне співвідношення голосних у сполучниках *ta*, *to*, др. стел. *ti*, утворених від різних форм вказівного займенника *t-*; — після звукового збігу *a¹* з вигуком *a²* вигуківі функції обох слів у праслов'янській мові частково змішались. — Zubaty LF 36, 345; Фортунатов ИТ 2, 226—227; Мейе ОЯ 389; Мельничук СМ 4, 82; Machek ES 15. — Пор. *a²*.

a² (вигук болю, несподіванки тощо); — наявний в усіх слов'янських і багатьох неслов'янських мовах; — результат фонематичного оформлення інстинктивного вигуку, який після звукового збігу з багатозначним словом *a¹* зблизився з ним і в сфері вигуківих функцій. — Пор. *a¹*.

a-, **an-** (префіксальний елемент заперечної семантики в складі запозичених слів типу *аморальний*, *ангідрид*, *аполітичний*, *аритмічний*, *атонічний*, який міняє значення наступної за ним словотворчої частини на протилежне); — наявний в усіх слов'янських мовах; — через посередництво європейських мов запозичено в складі відповідних слів з грецької мови; гр. *ἀ-*, *ἀν-* «не-, без-» походить з іє. **ṇ-* — редукованої форми заперечної частки *ne-*. → Boisacq 1; Frisk I 1. Див. ще *не*.

абажур; — р. бр. болг. м. *абажур*, п. *abažur*, ч. слц. *abažur*, сх. *абажур*; — запозичено з французької мови; фр. *abat-jour* утворено з дієслова *abatre* «збивати, ослабляти», яке складається з префікса *a-*, пов'язаного з лат. *ab* «від» *ab-* «геть, у-», спорідненим з гр. *ἀπο*, *ἀλο* «від, геть», гот. *af* «від», і дієслова *battre* «бити», пов'язаного з лат. *battuere*, *battere* «тс.», спорідненим з укр. *бат*, та з іменника *jour* «день, світло». — Rudn. 1, 2; Фасмер I 55; Dauzat 1. — Див. ще *ажур*, *бат*.

Абакум, **Авакум**, [Бакум], ст. *Авакум*, *Амвакукъ*, *Абаккукъ* (1627); — р. *Авакум*, ц.-сл. *Авакочумъ*; — запозичено з грецької мови, в якій ім'я *Ἀβραχάμ* походить від імені єврейського пророка *Nabakuk* (пряме значення «обійми»; тлумачиться також як «борець, сильний» і ін.). — Rudn. 1, 4; Беринда 171; Gesenius 247 а.

абнщиця «дрібниця, неважлива справа»; — нове українське утворення від *абншо*, аналогічне до *дещиця*, *нісенітниця*. — Див. ще *абн*, *що*.

[авряк] «некастрований баран», **[аврюшник]** «ягня, придатне на авряка»; — запозичення з турецької мови; пор. тур. *uavru* «новонароджена тварина», *uavrutlak* «народжувати малят (про тварин), висиджувати іташенят». — Кравчук ЛБ VII 69.

береза, **березина**, **березняк**, **березник**, **[березніця]** «березник», **березівка**,

[березовиця] «березовий сік» Ж, [березовік] «березовий гай; вид узора на писанці» Я, [березіто] «березова кора» Ж, [бересті] «тс.», [березтянка] «березова земля; придатний для берези ґрунт» Ж, [берестянка] «коробка з березової кори», березові, [березоваті] «березові» Ж, підберезник; — р. береза, бр. бяроза, др. береза, п. brzoza, ч. br̥za, слл. breza, вл. br̥za, нл. br̥za, полаб. breza, болг. бреза, м. бреза, сх. бр̥за, слл. breza, br̥z, стсл. вр̥ѣза; — псл. *berza, < *berga «береза»; — споріднене з лит. berzas, лтс. berzs, прус. berse, ос. bætz, bærzæ, дангл. beorc, днв. bir̥hha, нвн. Birke «тс.», дінд. bh̥r̥jaḥ «порода берези», лат. Fraxinus «ясен»; утворення від іє. основи *bherǵ-/*bh̥r̥ǵ- «береза», пов'язаної з іє. *bherǵē- «світлий», відображеним в укр. березуна (кличка вівці); первісне значення назви дерева «світла, біла»; менш переконлива спроба (Machek ES 49) пов'язання з нвн. Borkе «кора» і прийняття цього значення за первісне; — Меллер, Кюні і ін. вбачають споконвічний зв'язок іє. *bherǵē- з сем. b-ḡ-ḥ, b-ḡ-q і хам. b-ḡ-q, b-ḡ-g: ар. клас. baḡiḥa «яснішає», baḡāḥu «щось ясне», baḡāḥu «сонце», гебр. baḡaq «блискати» (про грозу), ак. baḡāqu «блискати», biḡqu «блискавка», ер. b-ḡ-q, b-ḡ-g «блискати». — Rudn. 2, 109—110; Шанський ЭСРЯ I 2, 94—95; Абаев ИЭСОЯ I 253; Фасмер I 154; Bern. I 52; Walde — Hofm. I 544; Wiedemann IF I 512; Cuny Invit. 121—122; Möller 35. — Пор. березуна, берест.

березень, [березінь, березвень Ж] — бр. заст. березовік «березень» Н, ч. br̥zen, хорв. brezen, слл. brezen «тс.», сболг. вр̥ѣзинь «квітень», вр̥ѣзон «тс.»; Голуб і Копечний (Holub — Кор. 80) помилково вважають цю назву місяця виключно чеською; — очевидно, псл. *berzъnъ, утворене від *berza «береза»; назва мотивується тим, що в цей місяць починають зеленіти берези; пор. липень — місяць, коли цвітуть липи; недостатньо обґрунтоване припущення (Machek ES 48) про зв'язок із словом береза «жеребна, кітна», ч. brezi; пор. лит. bir̥želis «липень», ber̥želis «тс.», пов'язане з лит. bėr̥zas «береза». — Rudn. 2, 110; Кобилянський, Гуц. гов. 75; Fraenkel LEW I 40—41. — Див. ще береза. — Пор. березіль.

березка (бот.) «Convolvulus arvensis; Cuscuta epilinum», [берізка] «тс.», [березманій] Я; — р. березка «Convolvulus arvensis; Pyrola», [берлозга] «Polygonum convolvulus» (?), бр. бярозка «Convolvulus arvensis»; — відсутність зовнішньої подібності цих рослин до берези наштовхує на припущення про зближення з назвою дерева береза, берізка деєтимологізованої давнішої назви типу р. берлозга, яке може бути зіставлене з слл. br̥lja «дзига», сх. br̥ль «овеча вертячка», ч. ст. br̥lookū «такий, що крутить очима в різні боки»; в такому разі назва берлозга, псл. *br̥lo- — зумовлена витким характером рослини, яка обкручується навколо інших рослин. — Пор. вирлобкий.

[березуна] «назва вівці» Дз Доп. Ужг. ун. 4; — болг. брыз «з білими плямами» (про буйвола), м. брез «з білою плямою на лобі» (про домашню тварину), слл. br̥za «періста»; — очевидно, похідне від псл. *berz- < *berǵ- «білий, світлий», спорідненого з псл. *berza «береза»; — відповідає лит. ber̥šti «біліти», днв. beḡaht «блискучий», гот. baírhts «світлий, блискучий, ясний», дінд. bh̥r̥jati «блищить», іє. *bherǵē-, *bh̥r̥ǵ- «блищати, яснити»; — ар. клас. baḡiḥa «яснішає», гебр. baḡaq «блискати»; — один з прикладів лексичних зв'язків українських карпатських говорів з південнослов'янськими мовами. — Bern. I 52; БЕР II 85; Cuny Invit. 121—122; Möller 35. — Пор. береза, берест.

[берілік] «невелике свердло» Ж; — походження не зовсім ясне; пор. нвн. Bohrahle «шило, пробійник», утворене з основ дієслова bohren «свердлити» й іменника Ahle «шило», пов'язаного з днв. āla, гот. *ela, дат. else «тс.». — Див. ще бур¹.

ОСНОВНІ НАПРЯМИ СУЧАСНОГО БІЛОРУСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА

У численних студіях наших філологів ще відчувається нестача інформації про наукову роботу своїх колег як за рубежем, так і в союзних республіках. Немає сумніву, що якби, наприклад, колективи славістів ширше й регулярніше обмінювалися інформацією про свої наукові досягнення і думками з приводу ще не розв'язаних проблем, славістика досягла б ще більших успіхів.

З цього погляду особливо необхідним видається, зокрема, налагодження міцних наукових контактів з білоруськими вченими, бо й географічне розташування, і багатотисячолітня історія українського і білоруського народів та їх мов дає необмежені можливості для того, щоб спільними зусиллями намагатися розв'язати деякі спірні, запутані або й зовсім не досліджені питання сучасного мовознавства. Такі зусилля могли б бути корисними, наприклад, у вивченні українсько-білоруських міждіалектних контактів, у розвитку історичної діалектології, у виробленні принципів розмежування українських і білоруських писемних пам'яток, у лексикографічній роботі (наприклад, при укладанні повного чи хоча б диференційного білорусько-українського та українсько-білоруського словників) тощо. При постійній увазі до цих питань і жвавій зацікавленості ними українсько-білоруське співробітництво на ниві мовознавства вже найближчим часом дало б відчутні результати. Запорукою цього є загальний високий рівень сучасного білоруського мовознавства та основні його напрями, що багато в чому збігаються або рівнобіжні з проблематикою, над якою працюють українські філологи.

Серед закладів, у яких ведеться наукова робота з мовознавства в Білорусії, слід назвати Інститут мовознавства ім. Якуба Коласа АН БРСР, Білоруський державний університет і сім педагогічних інститутів: у Гомелі, Вітебську, Могилеві, Гродно, Бресті та два в Мінську. Проте наукові дослідження з мовознавства зосереджені переважно в Мінську — в Інституті мовознавства як центрі, в університеті, педагогічному інституті та інституті іноземних мов.

Інститут мовознавства ім. Якуба Коласа об'єднує п'ять секторів: сучасної білоруської мови і культури мови, діалектології, історії білоруської мови, лексикології та лексикографії, загального та слов'янського мовознавства. Кожен сектор має свою тематику, план і видає наукову продукцію. Щоправда, видавничі можливості Інституту надто обмежені. Відчувається настійна потреба в регулярному мовознавчому виданні Інституту мовознавства — журналі чи хоча б щорічних наукових записках типу «Праці Інституту мовознавства АН БРСР», вісім випусків яких здобули визнання серед наукової громадськості не тільки Білорусії, а й далеко за її межами¹. Такі видання поживали б наукову роботу мовознавчих кафедр білоруських вузів і систематично інформували б широкі кола славістів про досягнення сучасної білорусистики.

Останнім часом особливо плідно розвивалася білоруська діалектологія. У 1963 р. успішно завершилася майже двадцятирічна праця білоруських діалектологів — вийшов у світ діалектологічний атлас білоруської мови². І змістом, і поліграфічним виконанням цей атлас є чи не найкращим у слов'янському світі. Щоправда, атлас ще більше виграв би, якби до нього було включено також білоруські говірки поза адміністративними межами БРСР — на Смоленщині, Псковщині, в Литві, на Білосточчині (Польська Народна Республіка).

Певним доповненням до атласу можна вважати хрестоматію з білоруської діалектології³, де зібрані зразки розмовної мови білоруського народу, а також нариси з білоруської діалектології, видані як посібник для студентів філологічних факультетів⁴. Значний інтерес, на наш погляд, викликає в нарисах заключна теоретично-узагальнююча стаття чл.-кор. АН СРСР Р. І. Аванесова «Групоўка дыялектаў беларускай мовы», де йдеться про стародавнє групування білоруських говірок, яке не накладається на діалектологічну карту сучасної білоруської мови. Нині діалектологи завершують тему «Данія лінгвістычнай геаграфіі і групоўка беларускіх народных гаворак». Як свідчить анотація, «праця буде інтерпретацією ізоглос лінгвістичних карт діалектологічного атласу білоруської мови; крім того, в ній буде науково обгрунтовано сучасне групування білоруських діалектів у їх зв'язках з діалектами російської та української мов». Виконання цієї теми ускладнювалося тим, що досі ще немає Атласу української мови та атласу суміжних говірок російської мови.

Наукова робота сектора білоруської мови і культури мови донедавна була спрямована головним чином на створення академічної граматики білоруської мови, перший том якої з'явився ще 1962 р.⁵ Незабаром вийде в світ і другий том⁶.

Значним вкладом у білоруське мовознавство слід вважати монографію П. П. Шуби, присвячену морфології білоруського прислівника⁷, та книгу М. Г. Булахова про історію прикметників у білоруській мові⁸, до якої автор залучив багатий і різноманітний матеріал. Користуючись статистичним методом, М. Г. Булахов простежив розвиток білоруських прикметникових форм від XIV ст. до нашого часу. Але, на жаль, він беззастережно увів до своїх джерел і деякі українські пам'ятки XVI ст.

Наукова громадськість з інтересом прийняла монографію М. В. Бірила «Білоруська антропонімія»⁹, в якій автор розглядає особливості офіційно-традиційних та емоційних форм особових імен, простежує становлення білоруських прізвищ, аналізує словотворчу систему і вихідні основи сучасних білоруських прізвищ (у монографії їх понад 20 000). Дослідження М. В. Бірила, без сумніву, є вагомим внеском у білоруську антропоніміку. Безпосередню дотичність до цієї монографії має словник особових власних імен М. Р. Судника¹⁰. Це — перша і досить вдала спроба словника такого типу в білоруському мовознавстві, потребу в якому відчувала як громадськість Білорусії, так і слависти інших республік та зарубіжних країн.

Лексикографічна робота в Інституті мовознавства ім. Якуба Коласа поступово стає провідним напрямом. З повоєнних лексикографічних праць найсолідніша — це Білорусько-російський словник за редакцією академіка АН БРСР К. К. Атраховича (Крапиви)¹¹. Словник містить близько 90 тисяч слів-статей. На жаль, до реєстру не включено чимало суто білоруських слів, широко вживаних у класичній і сучасній білоруській художній літературі. Добре задовольняють потреби школи орфографічний¹² та короткий тлумачний словники¹³. Є велика необхідність перевидати вже застарілий з наукового й практичного погляду Російсько-білоруський словник¹⁴, оскільки новий Російсько-білоруський словник для шкіл¹⁵ на 15 тисяч слів, укладений за диференційним принципом, не може замінити академічного словника.

Сектор лексикології та лексикографії плідно працює над чотиритомним тлумачним словником білоруської мови (близько 100 друкованих аркушів у кожному томі). Цей перший великий тлумачний словник білоруської мови охопить близько 100 тисяч найуживаніших слів у художній, публіцистичній, науковій та діловій писемності від кінця XIX ст. до нашого часу. До його реєстру ввійде велика кількість просторічних та спеціальних термінів, поширених у популярній літературі.

Укладено вже два томи, редагується перший том. Можна сподіватися, що він вийде в світ 1969 р., а в наступні три роки буде завершено все видання.

У лексикографічній роботі бере участь майже весь сектор сучасної білоруської мови та культури мови, який приступив до укладання нормативного словника білоруської літературної мови. Цей своєрідний словник вказуватиме на граматичні форми слів, їх орфографію, орфоепію, акцентологію.

Укладається словник суспільно-політичної термінології; в найближчих планах Інституту — історичний, етимологічний та діалектні словники білоруської мови.

⁵ «Граматыка беларускай мовы», т. I. Марфалогія, Мінск, 1962.

⁶ Протягом 1957—1961 рр. вийшли друком три томи курсу сучасної білоруської літературної мови, розрахованого в основному на студентів.

⁷ П. П. Шуба, Прислoўе ў беларускай мове. Марфалагічны нарыс, Мінск, 1963.

⁸ М. Г. Булахаў, Прыметнік у беларускай мове, Мінск, 1964.

⁹ М. В. Бірыла, Беларускае антрапанімія. Уласныя іменны, іменны-мянушкі, іменны па бацьку, прозвішчы, Мінск, 1966.

¹⁰ М. Р. Суднік, Слоўнік асабовых уласных імен, Мінск, 1965.

¹¹ Беларуска-рускі слоўнік, М., 1962.

¹² М. П. Лобан, М. Р. Суднік, Арфаграфічны слоўнік для сярэдняй школы, Мінск, 1961; вид. 2, 1966.

¹³ А. Я. Баханькоў, І. М. Гайдукевіч, П. П. Шуба, Тлумачальны слоўнік для сярэдняй школы, Мінск, 1966.

¹⁴ Русско-белорусский словарь, М., 1953.

¹⁵ С. М. Грабчиков, Русско-белорусский словарь для средней школы, Минск, 1965.

¹ Див.: «Праці Інституту мовознавства АН БРСР», в. I і II, 1954; в. III і IV, 1957; в. V, 1958; в. VI, 1959; в. VII, 1960; в. VIII, 1961.

² «Дыялекталагічны атлас беларускай мовы», Мінск, 1963.

³ «Хрэстаматія па беларускай дыялекталогіі», Мінск, 1959.

⁴ «Нарысы па беларускай дыялекталогіі», Мінск, 1964.

Сектор історії мови працює над історичним словником білоруської мови XIV—XVIII ст. Підготовка цього словника розпочалася п'ять років тому збиранням пам'яток. З великої писемної спадщини минулого треба було вибрати лише ті пам'ятки, які написані білоруською мовою. Це має принципове значення, оскільки спільна історична доля українського та білоруського народів спричинилася до того, що в давнину вони мали, по суті, єдину писемну мову.

До списку джерел історичного словника включено понад 300 назв білоруських пам'яток, різноманітних за жанром, місцем і часом їх створення, причому близько ста з них ніколи ще не були в науковому вжитку. Нині укладачі створюють картотеку словника, яка матиме не менше мільйона карток. Уже підготовлено 600 карток. Згідно з попереднім планом, робота над картотекою триватиме до 1972 р., після чого розпочнеться укладання словника; виходитиме словник окремими випусками або томами.

Одночасно з підготовкою картотеки історичного словника сектор історії мови готує до друку двотомну «Історію беларускай літаратурнай мовы». В першому томі, що вийде в світ уже нинішнього року, буде висвітлено історію старобілоруської писемної мови, другий — охопить історію сучасної літературної мови.

Академічний курс акцентуватиме увагу на історичному розвитку орфографічної, граматичної та лексичної систем білоруської літературної мови.

Щоправда, історії білоруської літературної мови присвячена монографія Л. М. Шакуна¹⁶, в якій розглянуто найважливіші мовні особливості основних жанрово-стилістичних різновидів білоруської літературної мови протягом усієї її історії. Але в поглядах на деякі питання історії білоруської літературної мови автори академічного курсу мають розбіжності з Л. М. Шакуном, і це, слід гадати, відіб'ється в їх дослідженні.

Молодим, але перспективним у мовознавчих дослідженнях є славістичний напрям Інститут мовознавства ім. Якуба Коласа координує дослідження слов'яно-германських мовних зв'язків, а сектор загального та слов'янського мовознавства виконує тему союзного значення: «Порівняльна типологія і взаємодія слов'янських і германських мов». Серед її виконавців — славісти Мінська, Москви, Львова, Ужгорода, Вільнюса, Талліна, Самарканда тощо.

Науковці сектора видали низку праць, які швидко розійшлися і здобули собі добру славу.

Зокрема, заслуговує на увагу книга В. В. Мартинова «Славяно-германское лексическое взаимодействие древнейшей поры»¹⁷, в якій автор звернув увагу саме на взаємодію лексики цих мов, на проникнення слов'янських елементів у германські мови. Зацікавить славістів і монографія В. К. Журавльова про генезу групового сингармонізму в праслов'янській мові¹⁸.

Плідну наукову роботу ведуть і мовознавчі кафедри Мінського педагогічного інституту ім. О. М. Горького. Загальновідомі праці Ф. М. Янковського про білоруську літературну вимову¹⁹ та про культуру мови²⁰, порівняльна граматики російської та білоруської мов М. І. Гурського²¹. Члени кафедр підготували ряд статей з питань білоруського мовознавства, частина яких опублікована в окремих наукових збірниках.

Значний інтерес становлять студії білорусистів Литви. Так, наприклад, викладач Вільнюського університету О. К. Антонович вивчає т. зв. кітаби і ай-кітаби²², що відбивають розмовну мову тогочасного простого люду і майже вільні від традицій, що тяжіли над давньобілоруською писемною мовою.

За останнє п'ятиріччя було захищено понад 30 дисертацій, половину яких присвячено дослідженню різних питань сучасної білоруської мови (переважно синтаксису, лексикології, словотвору і фразеології), історії мови і — значно менше — діалектології.

¹⁶ Л. М. Шакун, Нарысы па гісторыі беларускай літаратурнай мовы. Дабавочнік для студэнтаў філалагічных факультэтаў ВДУ, Мінск, 1960; яго ж, Гісторыя беларускай літаратурнай мовы, Мінск, 1963.

¹⁷ В. В. Мартынов, Славяно-германское лексическое взаимодействие древнейшей поры (к проблеме прародины славян), Минск, 1963.

¹⁸ В. К. Журавлев, Генезис группового сингармонизма в праславянском языке (опыт диахронического анализа), друкується.

¹⁹ Ф. Янкоўскі, Беларускае літаратурнае вымаўленне, Мінск, 1960; вид. 2, Мінск, 1966.

²⁰ Ф. Янкоўскі, Пытанні культуры мовы, Мінск, 1961.

²¹ М. І. Гурскі, Параўнальная граматыка рускай і беларускай моў. Фанетыка і марфалогія, Мінск, 1962.

²² Книжки, писані давньобілоруською мовою, але арабським письмом. Створені вони татарами, які за часів Литовського князівства різними шляхами потрапили до Білорусії та Литви і навіть заснували там свої колонії.

Оцінюючи стан сучасного білоруського мовознавства в цілому, можна сказати, що воно дійшло того рівня, коли всі основні факти, які лежали на поверхні, вже зібрані й певним чином інтерпретовані. Білоруські мовознавці приступили до розв'язання широких теоретично-узагальнюючих проблем, які вимагають застосування як традиційних, так і нових методів дослідження.

Віраднам, зокрема, є намір після закінчення двотомної історії білоруської літературної мови створити академічний курс історичної граматики (орієнтовна назва — «Гісторыя беларускай мовы»), потреба в якому відчувається давно. У новому курсі мають бути висвітлені загальні питання походження білоруської мови, основні етапи історії літературної мови, історія фонетичної системи та граматичного ладу мови. У розпорядженні істориків білоруської мови є величезна кількість стародавніх писемних пам'яток — світських і релігійних, оригінальних і перекладних, рукописних і друкованих.

Особливо багата спадщина ділового письменства. В середині XIX ст. Віленському центральному архіву було передано 19224 актові книги з міст і містечок Мінської, Віленської, Гродненської та Ковенської губерній. У Вітебському архіві на той час зберігалось 1823 книги з різних місцевостей Вітебської і Могилівської губерній. Архів канцелярії Великого Князівства Литовського («Литовська метрика») мав понад 550 томів різноманітних документів²³. Значна частина цих матеріалів була свого часу опублікована в «Актах, относящихся к истории Западной России» та в «Актах Юго-Западной России» і стала першоджерелом при вивченні різних питань історії білоруської мови. Але ці видання, призначені переважно для істориків та юристів, з лінгвістичного погляду незадовільні, оскільки вони часто не дають справжнього уявлення про історію досліджуваних граматичних питань. А стародруки і рукописні джерела зберігаються в архівах і книгозховищах переважно за межами республіки.

Велике наукове і культурне значення мало б планомірне серійне видання найважливіших пам'яток білоруської мови. Добре впорядкована хрестоматія з історії білоруської мови²⁴ та лінгвістично надійно видані всі відомі білоруські списки Олександрії XV—XVIII ст.²⁵ є тільки початком цієї справи.

Наукова вартість більшості стародавніх рукописів значно знижується тим, що їм бракує вказівки на автора, місце й час написання. Це не тільки виключає можливість зіставляти мову пам'ятки з мовою певної говірки, але й ставить іноді під сумнів саму належність тієї чи іншої пам'ятки до білоруської писемності. Спробу наукової паспортизації «безіменних» пам'яток не можна апіорно вважати безнадійною. Але успіх неможливий без допомоги палеографії та діалектології (історичної й сучасної). Традиції видатного палеографа акад. Ю. Ф. Карського, на жаль, не були продовжені молодшим поколінням учених. У Білорусії (та й не тільки там!) нині немає жодного спеціаліста-палеографа.

Крім писемних пам'яток, важливим джерелом вивчення історії мови є свідчення сучасних народних говірок. У зв'язку з цим перед білоруськими діалектологами постає велике завдання: протягом найближчих років, починаючи з нинішнього, зібрати діалектну лексику всіх білоруських говірок і видати хоч би вісім словників, що відбивали б лексику основних діалектних масивів, і на їх основі створити повний словник білоруської діалектної лексики.

Найближчим часом Інститут мовознавства відкриває лабораторію експериментальної фонетики й розгорне експериментальні дослідження.

Отже, можна з певністю сказати, що білоруські мовознавці йдуть у ногу з сучасним рівнем світової науки, намагаються задовольняти культурні запити білоруської громадськості, вносять гідний вклад у свою національну культуру і в слов'янське мовознавство взагалі.

²³ Див.: А. Жураўскі, Слоўнік старажытнай беларускай мовы, «Літаратура і мастацтва», 1966, 58.

²⁴ «Хрестаматія па гісторыі беларускай мовы», ч. I, Мінск, 1961; ч. II, Мінск, 1962.

²⁵ Див.: «Александрія», Мінск, 1962.

П. П. ПЛЮЩ

ВИДАТНИЙ МОВОЗНАВЕЦЬ І ПЕДАГОГ

(До 65-річчя з дня народження Г. А. Левченка)

31 грудня 1966 р. минуло 70 років з дня народження доктора філологічних наук професора Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка Павла Павловича Плюща.

Щиро вітаючи ювіляра, редакція пропонує увазі читачів його спогади про видатного українського мовознавця Г. А. Левченка.

Він передчасно пішов з життя, виснажений тяжкою хворобою і муками, пережитими протягом понад дворічного страждання в рідному Києві, тимчасово окупованому гітлерівськими загарбниками. Він помер, не досягши навіть свого 43-річчя.

Григорій Андріанович Левченко народився 30 листопада 1901 р. в с. Новоселиці (тепер Попільнянського р-ну Житомирської області) в селянській родині. У 1926 р. закінчив Київський інститут народної освіти. Навчаючись в інституті, брав активну участь у громадській роботі, багато і плідно працював у лінгвістичній секції літературно-лінгвістичного семінару вищого типу, готуючись тут до самостійної наукової роботи.

Закінчивши ІНО, викладав українську мову та загальне мовознавство в Херсонському інституті народної освіти, пізніше в Харківському і потім у Київському університетах. Викладаючи в Київському університеті, водночас працював інспектором-методистом Управління шкіл Наркомосвіти УРСР аж до 1939 р. (тяжко хворий на туберкульоз, він змушений був лишити цю посаду).

Прикутий до ліжка невиліковною хворобою, він не міг евакуюватися з Києва і вистраждав тут страхітливі роки окупації рідного міста німецько-фашистськими варварами. 19 лютого 1944 р. він помер у звільненому вже від гітлерівських загарбників Києві.

Таким є короткий життєпис Г. А. Левченка — талановитого вченого-мовознавця, філолога-педагога і діяча народної освіти.

Як мовознавець-дослідник Г. А. Левченко найбільше уславився працями «Місце Шевченка в історії української літературної мови» («Наукові записки Київського університету. Збірник філологічного факультету», 1, 1939) і «Нариси з історії української літературної мови першої половини ХІХ ст.» (К., 1946). Обидві праці стали настільними книгами вчених-україністів, дослідників української мови і літератури. У першій з них автор обґрунтовує зв'язок Шевченкової мови з творчим шляхом його попередників і переконливо доводить, що саме Шевченко був основоположником нової української літературної мови — літературної мови на народній національній мовній основі — і мовного реалізму в українській літературі. «Нариси» Г. А. Левченка не становлять цільного, монографічного дослі-

дження історії становлення і розвитку української літературної мови першої половини ХІХ ст. Це серія окремих статей, з яких тільки декілька мають безпосереднє відношення до історії української літературної мови (в них подається перша спроба висвітлення зв'язку між новою і старою українською літературною мовою і почасти зв'язку нової української літературної мови в період її становлення з тогочасною російською літературною мовою, робиться критичний аналіз поглядів на літературні властивості української народної мови Ол. Павловського, П. Гулака-Артемовського, Г. Квітки-Основ'яненка та ін.). Значне ж місце у книзі посідають розділи, присвячені аналізу мови і стилю творів І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, поетів-романтиків і Т. Шевченка. Це блискучі розділи, написані талановитим знавцем української мови, тонким стилістом і цінителем мовної української класики.

Як викладач багатьох мовознавчих курсів, зокрема історичної граматики української мови та історії української літературної мови, Г. А. Левченко відзначався широкою науковою ерудицією і методичною майстерністю. Він був улюбленцем слухачів-студентів і користувався глибокою повагою товаришів по спільній педагогічній роботі. Викладацький колектив філологічного факультету Київського університету, де він працював останні роки свого життя, завжди шанував і шанує його світлу пам'ять. Кафедра української мови урочисто відзначила 65-річчя Г. А. Левченка.

Надзвичайно великі заслуги Г. А. Левченка в галузі шкільної освіти. Працюючи в Наркомосі УРСР інспектором-методистом Управління шкіл, він здійснював методичне керівництво навчальним процесом у трудовій політехнічній школі. Але ще глибший слід лишив Г. А. Левченко в створенні навчальних посібників з української мови для загальноосвітньої школи. На початку 30-х років школа була дуже бідною на такі посібники. Тільки завдяки невтомній наполегливості Г. А. Левченка до написання посібників були залучені такі вчені, як Л. А. Булаховський, С. Х. Чавдаров, П. С. Лисенко та інші, і в другій половині 30-х років наша школа в основному була забезпечена доброякісними підручниками з граматики української мови, збірниками вправ з орфографії, синтаксису і пунктуації, шкільними орфографічними та різноманітними термінологічними словничками і т. ін.

Г. А. Левченкові належить також заслуга удосконалення українського правопису: він був співавтором українського правопису 1933 р. і членом Державної правописної комісії в 30-і роки.

Г. А. Левченко як учений, педагог, як людина щедрої душі і серця, як невтомний трудівник є для нас високим взірцем ученого-громадянина, і його світлий образ назавжди збережеться в нашій пам'яті.

Г. П. ЖАКЕВИЧ

П. Г. ЖИТЕЦЬКИЙ — ІСТОРИК УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

(До 130-річчя з дня народження)

Визначний український вчений-філолог П. Г. Житецький, наукова діяльність якого припадає на другу половину XIX — початок XX ст., з повним правом займає одне з найпочесніших місць у славній когорті українських мовознавців дожовтневого часу. Його наукові праці з українського мовознавства, літератури та фольклору становлять цінний внесок у вітчизняну філологічну науку.

П. Г. Житецький народився 23 грудня 1836 р. (4 січня 1837 р. за новим стилем) в м. Кременчуці; закінчив семінарію у м. Переяславі і вступив до Київської духовної академії. Проте рамки богословської науки виявилися занадто вузькими для допитливого і здібного юнака. П. Г. Житецький залишає Академію і вступає до Київського університету на історико-філологічний відділ. Скінчивши у 1864 р. університет, П. Г. Житецький працює вчителем російської мови та літератури у Кам'янці-Подільському та Києві. Деякий час він живе і працює у Петербурзі. У 1898 р. Російська Академія наук обрала його своїм членом-кореспондентом. У 1908 р. йому було присуджено ступінь доктора наук. Однак за царського ладу П. Г. Житецький так і не був допущений до викладання в Київському університеті. Помер учений 18.III. 1911 р.

П. Г. Житецький в своїх наукових працях досліджував різні етапи історії української літературної мови в її багатоманітних стильових і жанрових різновидах, східнослов'янську діалектологію, лексикографію, український правопис, усну народну творчість та інші питання української та російської філологічної науки. Оскільки детальне висвітлення всіх аспектів наукової творчості П. Г. Житецького в одній невеликій за обсягом статті неможливе, ми обмежимося аналізом його досліджень з історії української літературної мови, зупиняючись на окремих працях іншого наукового аспекту лише принагідно, в міру потреби.

П. Г. Житецький перший з українських дожовтневих мовознавців створив праці з історії української літературної мови, що висвітлюють тривалий і важливий період у її розвитку. Історико-літературні розвідки П. Г. Житецького поклали початок дальшій розробці цієї галузі мовознавчої науки.

Характерною рисою П. Г. Житецького як історика української літературної мови є постійне прагнення розглядати мовно-літературні процеси та явища у нерозривному зв'язку з історією українського народу. Свої думки про історичний розвиток українського народу, його літератури і мови та стосунки з іншими народами і їх мовами П. Г. Житецький висловив у написаній ще на початку наукової діяльності статті¹, яка, за характеристикою В. Перетца, «була наче маніфестом його суспільних поглядів і програмою дальшої діяльності суспільної і наукової»². У цьому «Маніфесті» молодий вчений підтримує погляди прогресивного табору тодішнього суспільства на українську мову, як на самостійну мову з своєю самостійною літературою. Він категорично заперечує спроби звести українську літературу до рівня літератури провінціальної, літератури «для домашнього вжитку». «Що ж це за місцева словесність, як не окрема література?»³, — запитує П. Г. Житецький своїх опонентів. «Якщо є дві руські народності, то є дві руські мови, і повинні бути дві окремі і самостійні літератури»⁴, — приходить до цілком логічного висновку вчений.

Обстоюючи права української мови на самостійне існування як мови літературної і її дальший безперешкодний розвиток, П. Г. Житецький разом з тим підкреслював велику близькість і тісну спорідненість української й російської мов, відзначаючи походження їх з єдиного джерела. «Нема нічого дивного, — пише він, — що до XIV ст. мова, наприклад, Київського князівства мало відрізнялася від мови Новгородського

¹ П. Г. Житецький, Русский патриотизм, «Основа», 1862, березень.

² В. Перетц, Павло Житецький, Записки Українського наукового товариства в Києві, кв. II, К., 1908, стор. 10.

³ П. Г. Житецький, Русский патриотизм, стор. 5.

⁴ Там же, стор. 10.

і Володимирського; а раніше, коли життя Русі було зосереджене в Києві і великий водний шлях по Дніпру був головним руслом нашої історії, теперішні великоруська і малоруська мови існували як цілком злиті, наче в зерні»⁶. Відмінності, які виникли в наступні століття між російською та українською мовами, вчений пояснює певними історичними причинами.

П. Г. Житецький категорично заперечує твердження М. І. Костомарова⁷ про більш тісну близькість українців з поляками, ніж з росіянами. «Ми аж ніяк не згодні з п. Костомаровим, — твердить П. Г. Житецький, — у тому, що в духовному організмі малоруського народу більше спільних співчутливих сторін з польською нацією, ніж з великоруською»⁸.

Сформувавшись як дві близькі, але самостійні, російська та українська мови й літератури, як відзначає П. Г. Житецький, «мають потребу одна в одній і взаємно себе поповнюють»⁹.

Слід підкреслити, що П. Г. Житецький вже тоді не лише відзначав вплив російської літератури й мови як більш багаті на той час на мову українську, а й ставив питання про зворотний вплив української літератури й мови, про її право «в свою чергу впливати і на російську літературу»¹⁰.

У період, коли українська література і літературна мова були представлені в основному лише художньо-белетристичним стилем, П. Г. Житецький передбачає в майбутньому необмежений розвиток також і інших структурно-функціональних стилів української літературної мови і, в тому числі стилю наукового. «Мова науки, — пише він, — не відразу створюється, так само, як і мова літератури; але остання упереджує своєю появою першу. Спочатку життя, а потім усвідомлення прожитого... Російська література лише тепер виробила наукову мову, що є досягненнє і для малоруської літератури»¹⁰.

Це твердження молодого вченого про українську мову як мову нації набувало особливої ваги в умовах жорстокого переслідування, якого зазнавала з боку царського уряду українська художня література, не говорячи вже про інші стилі й жанри української літературної мови, що на той час лише зароджувалися.

У другій половині XIX і на початку XX ст. питання про період, територію, основні шляхи і процеси утворення української мови не знайшло ще свого остаточного розв'язання і викликало багато суперечок¹¹. П. Г. Житецький цілком слушно вважав, що досліджувати історію української мови неможливо, не розв'язавши цього основного питання.

Усвідомлюючи всю важливість правильного висвітлення початкового періоду в історії української мови та її стосунків з іншими, спорідненими мовами, вчений насамперед дає критичну оцінку існуючих у тодішній історичній та мовознавчій науці поглядів на питання походження української мови. Особливо велике значення для дальшого наукового вивчення історії мови мала критика П. Г. Житецьким антинаукової великодержавницької теорії історика М. П. Погодіна, підтриманої мовознавцем О. І. Соболевським, які твердили, що аборигенами міста Києва і середньої Наддніпряниці були великороси, а українці прийшли сюди значно пізніше (у XIV — XV ст.) з-під Карпат.

Заперечуючи ці твердження, П. Г. Житецький виступає з рефератом на тему «По поводу вопроса о том, как говорили в Киеве в XIV — XV веках», в якому на основі аналізу староруських пам'яток приходиться до висновку, що до половини XII ст. в Києві і в Галичі існував звуковий тип однієї і тієї ж мови.

Важливою творчою настановою праць П. Г. Житецького з історії української літературної мови було накреслення основних ліній зв'язку минулого української літературної мови з її сучасним станом, визначення, з одного боку, питомої ваги церковнослов'янської, старокнижної стихії в загальній системі літературної мови на Україні, а з другого — встановлення ролі живої народної української мови як у еволюції книжних стилів, так і у формуванні й дальшому розвитку нової української літературної мови, що виникла на ґрунті народної. Як історик літератури і літературної мови, П. Г. Житецький прагнув «зв'язати оба поли сего времени», минуле з теперішнім, знайти закони, за якими виробилося сучасне з давнього спадку далекої старовини, нарешті, вияснити дороги й причини, що їм українська література завдячує своє існування через XVIII вік»¹².

⁶ П. Г. Ж и т е ц к и й, Русский патриотизм, стор. 115.

⁷ Див.: М. И. К о с т о м а р о в, Две русские народности, «Основа», 1861, березень.

⁸ П. Г. Ж и т е ц к и й, Русский патриотизм, стор. 15.

⁹ Т а м ж е, стор. 20.

¹⁰ Т а м ж е, стор. 21.

¹¹ Т а м ж е, стор. 6 і 16.

¹² Див.: В. Р о з о в, Исследование языка южнорусских грамот XIV и первой половины XV в., «Киевские университетские известия», № 10—12, 1913.

¹³ В. П е р е т ц, зазнач. праця, стор. 27.

Талановита розвідка П. Г. Житецького «Очерк літературної історії малоруського нареччя в XVII столітті» (1889) дістала високу оцінку О. Кочубинського¹³. Л. А. Булаховський підкреслював, що ця праця «і досі є одним із цінніших нарисів важливого етапу в історії української мови»¹⁴.

«Очерк...» складається з трьох частин. У першій досліджується т. зв. «словеноруська», тобто церковнослов'янська мова — як вона виглядала в творах українських письменників XVII ст., у другій частині подається докладна характеристика української книжної мови того часу, третя — присвячена питанню про схоластичну науку на Україні у другій половині XVII ст. У додатку до книги міститься словник книжної української мови, взятий з рукопису початку XVII ст.

Характеризуючи церковнослов'янську мову XVI—XVII ст., вчений підкреслює, що протягом віків ця стара мова змінювалась під впливом різних слов'янських нарічч. через перуську домішку була мало зрозумілою народові і становила певні труднощі також і для сприймання освіченими людьми.

Вказавши на факти руйнування чистоти старої церковнослов'янської мови, П. Г. Житецький разом з тим розуміє винятково важливу на той час роль високоорганізованої і загальновиголошеної старослов'янської мови як могутнього фактора боротьби проти унії і католицизму. І саме цьому, як справедливо вважає П. Г. Житецький, діячі української культури, письменники і взагалі освічені люди «поспішали організувати літературну мову на готовому ґрунті книжних переказів, поспішали знайти в них об'єднуючий фокус, щоб не розгубитися в масі діалектних подробиць. Таким літературним фокусом була для них церковнослов'янська мова. Це була свого роду уніформа для всіх народних нарічч, що звільняла як письменника, так і читача від безпосереднього знайомства з цими наріччями, — мало того — розрахована не на одну Русь, але й на інших слов'ян грецького віросповідання»¹⁵.

П. Г. Житецький детально аналізує граматику слов'янської мови, видану Мелетієм Смотрицьким у 1619 р. Він відзначає, що, «помимо свідомості самого Смотрицького, церковнослов'янська мова, представлена в його граматиці, зближена була з спільними властивостями руських нарічч. Письменники малоруські, що старалися засвоїти цю мову, охоче брали з богослужбових книг церковнослов'янські букви, що не відповідали руським звукам, не менш охоче брали церковнослов'янські форми, чужі руським наріччям, але не відмовлялись і від деяких особливостей живої мови, якщо тільки вона збігалася з книжною мовою, хоча б ці особливості становили виняткову приналежність того чи іншого руського наріччя»¹⁶. Вчений приходить до висновку, що мову, зафіксовану в граматиці М. Смотрицького, можна назвати не стільки церковнослов'янською, скільки слов'янорусською. «Після появи граматики М. Смотрицького, — на думку П. Житецького, — стала можливою міцна взаємодія між мовою книжною — слов'янорусською і народною. Результатом цієї взаємодії була книжна малоруська мова, що повинна була задовольняти як людей більш книжних своєю граматичною правильністю, так і людей менш книжних своєю загальноприсутністю»¹⁷.

Констатуючи глибокий і в цілому вірний аналіз викладеної М. Смотрицьким граматичної системи т. зв. слов'янорусської мови, ми не можемо не відзначити певного перебільшення П. Г. Житецьким ролі «Граматики» М. Смотрицького в дальшому процесі розвитку української літературної мови, бо «звичайно, не граматика М. Смотрицького зробила можливою взаємодію між слов'янорусською і народною мовами. Ця взаємодія являла собою природний історичний процес розвитку української літературної мови в сторону її демократизації. Граматика М. Смотрицького дала певні норми цього процесу, які відіграли, безперечно, велику роль в удосконаленні літературної мови»¹⁸.

Розділ про книжну українську мову в XVII ст. присвячений критичному оглядові «Лексикона словеноруського» Памви Беринди, класифікації українського матеріалу в книжній мові XVII ст., визначенню спільноруських звуків і форм, характеристиці особливостей «малоруського наріччя», відсутніх у «наріччях церковнослов'янському і великоруському», спостереженням над граматичними формами книжної української мови того часу і над стилістичними рисами історичної і ораторської прози.

Зберегло до нашого часу наукову цінність твердження П. Г. Житецького про те, що звукова система і граматична структура живої української народної мови майже

¹³ А. Кочубинський, Заметки о малорусском наречии в памятниках нашей литературной старины, «Отчет о присуждении 32 премии гр. Уварова», 1892, стор. 96—97.

¹⁴ Л. А. Булаховський, Вступна стаття до праці П. Г. Житецького «Нарис літературної історії української мови в 17 віці», Львів, 1941, стор. 4—5.

¹⁵ П. Г. Житецький, Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке, К., 1889, стор. 3.

¹⁶ Там же, стор. 26—27.

¹⁷ Там же, стор. 40.

¹⁸ «Курс історії української літературної мови», т. 1, К., 1958, стор. 85.

не зазнали впливу з боку польської мови, який виразно позначився лише на лексичному складі української мови. Інший висновок робить учений щодо української книжної мови XVII ст., де польський вплив очевидний не тільки в лексичному складі, а й в граматичній будові.

Заперечення П. Г. Житецьким абсолютної залежності форм типу «ходив бих», «ходив бись», «буду казав» та ін. від польської мови, які вчений розглядає як релікти архаїчних форм, також поділяється сучасними дослідниками історії української мови¹⁹.

Таким чином, здійснений П. Г. Житецьким аналіз української літературної мови XVII ст. — одного з найбільш важливих періодів її історії — є цінним вкладом в історію української літературної мови, незважаючи на окремі пізніше спростовані наукою твердження, зокрема переоцінка ролі ідей реформації в активізації процесу творення літературної мови на народній основі та недоробки (неповнота матеріалу, необґрунтованість окремих висновків тощо). У розглянутій праці П. Г. Житецького в цілому вірно визначені основні процеси формування й розвитку книжної мови на Україні в XVII ст., схарактеризований стан і еволюція церковнослов'янської мови на руському ґрунті, підкреслено її об'єднуючу роль та інші питання.

Не менш важливе значення для дослідження наступного періоду в історії української літературної мови, а саме періоду початку формування української літературної мови на народній основі, має літературознавча праця П. Г. Житецького «Энеида» Котляревського и древнейший список ее в связи с обзором малорусской литературы XVIII века» (1900), в якій П. Г. Житецький висвітлює стан і дальшу еволюцію «слов'янорусської» мови у XVIII ст. Детально аналізуючи мову творів Феофана Прокоповича, літопису Грабянки, «Странствованій Грингоровича-Барського» та інших творів цього періоду, вчений приходить до висновку, що на відміну від слов'янорусської мови минулого століття їх мова має вже значні відхилення в напрямі збільшення народних елементів. Ця обставина дає вченому підставу назвати мову аналізованих творів «слов'яноукраїнською». До основних мовних особливостей, що характеризують тип «слов'яноукраїнської» мови, П. Г. Житецький відносить: 1) обмежене вживання слов'янських дієслівних форм, 2) повну відсутність польських дієслівних форм, 3) змішане вживання слов'янських звуків і форм разом з українськими (*кто, что, яко і хто, що, якъ* та ін.) 4) змішування *и з ъ* та інші особливості.

Учений констатує, що коефіцієнт народних елементів у «слов'яноукраїнській» мові значною мірою залежить від змісту і стилю твору. Особливо яскраво ця залежність простежується в жанрі шкільної драми. Так, наприклад, шкільна драма невідомого автора «Милость Божія...» своїм змістом і стилем є співзвучною з українськими народними думами. Реалістичним відтворенням української дійсності того часу відзначається і драма Г. Кониського «Воскресение мертвыхъ» та ін.

П. Г. Житецький справедливо відзначає, що у другій половині XVIII ст. починається етап поступового занепаду і виродження української шкільної драми, а разом з нею і «слов'яноукраїнської» мови, насамперед у стінах Київської академії, яка втрачає своє значення літературного центру країни. Відкриваються нові школи, викладання в яких ведеться російською мовою, реальні училища, корпуси тощо, ставиться питання про відкриття університету в Києві. Перебудовується характер навчального процесу і в стінах академії. Особлива увага звертається на викладання в ній російської мови. Ректор академії Самуїл Миславський (1783—1796) вимагав від вихованців заучування напам'ять од Ломоносова, посилав окремих студентів у Московський університет для оволодіння зразковою російською мовою.

Таким чином, відзначає П. Г. Житецький, «слов'янорусська» мова, що розвивалася на півдні Росії в народному малоруському напрямі, зустрілася в половині XVIII ст. з літературною російською мовою, що розвивалася на півночі Росії в народному великоруському напрямі. Остання була значно сильніша за першу, тому в другій половині XVIII ст. ми вже не бачимо в Київській академії скільки-небудь значних літературних творів, написаних слов'яномалоруською мовою²⁰. Однак поза стінами академії слов'яноукраїнська мова ще певний час існує. У другій половині XVIII ст. вона мала свого видатного представника в особі письменника і філософа Г. С. Сковороди. П. Г. Житецький одним із перших досліджує мовні особливості творів цього останнього представника старої української літератури і літературної мови. Вчений підкреслює, що Сковорода охоче вводить у свою мову церковнослов'янські слова і форми, проте, «підкоряючись різноманітним впливам мови, то книжної, то розмовної, то міської, то сільської, він немовби втратив саме відчуття її»²¹.

¹⁹ Див.: О. І. Б р і ц и н а, Історія української літературної мови XVII ст. в освітленні П. Г. Житецького, «Наукові записки Харківського державного педагогічного інституту ім. Г. С. Сковороди», філологічна серія, т. ХХХІ. Харків, 1958, стор. 12—13.

²⁰ П. Г. Ж и т е ц к и й, «Энеида» Котляревського и древнейший список ее в связи с обзором малорусской литературы XVIII века, К., 1900, стор. 38—39.

²¹ Т а м ж е, стор. 53.

В окремому розділі праці про «Енеїду» І. Котляревського П. Г. Житецький розглядає книжну українську мову XVIII ст. Насамперед учений констатує відмінність умов її розвитку на Правобережній Україні, що перебувала під владою шляхетської Польщі, і на Лівобережжі, яке було возз'єднане з Росією. Політика насильного ввадження католицизму і унії, релігійного і національного гноблення викликала занепад і деградацію української літературної мови в правобережній частині України, і тому там не було ні видатних творів, ні таких визначних імен, як Ф. Прокопович, Г. Кониський, Г. Сковорода.

П. Г. Житецький аналізує мову літописів, хронографів і козацьких хронік того часу. Він відзначає, що, починаючи з 30-х років XVIII ст., у книжній українській мові з'являється досить помітна домішка слів, звуків і форм російської мови. Зразком цієї мови є «Лїтописець...» 1742 р. Близькою до нього мовою написане і «Краткое описание Малороссіи», «Черниговская лїтописець» та інші твори.

Отже, книжна літературна мова на Україні все більше віддаляється від народної української мови. Зразком книжної мови на Україні П. Г. Житецький вважає «Краткое описание о козацкомъ малороссійскомъ народѣ и о военныхъ его делахъ» Петра Симонювського з характерними для цього твору великими періодами, складними латинськими конструкціями, іншомовною лексикою тощо. Ні в звуках, ні в формах майже немає слідів української мови.

Розглядаючи специфіку нових політичних, релігійних і культурних умов того часу України, П. Г. Житецький цілком слушно вказує на неминучість занепаду старих українських літературних традицій. Стара українська книжна мова являла собою строкату суміш елементів церковнослов'янської, російської, польської і української мов. Вона не могла задовольняти зрослих потреб українського народу і багато в чому поступалася перед розвиненою російською літературною мовою з живою народною основою.

Однак, змалювавши в цілому правдиву картину тодішнього стану старої книжної української мови, П. Г. Житецький не розкриває справжніх причин як її занепаду, так і виходу на широку дорогу нової української літературної мови на народній основі. Він не міг ще на той час охопити, що «усі ці знаменні явища зближення літературної мови з народно-розмовною, які формувалися протягом тривалого часу і посилюлися в кінці XVIII ст., були зумовлені історичним процесом формування української народності в націю, що відбувся в другій половині XVIII — першій половині XIX ст.»²²

Аналізуючи в третьому розділі своєї праці «Енеїду» І. П. Котляревського, П. Г. Житецький намагається відшукати і встановити її зв'язок з українською літературою демократичного напрямку в минулому, а також з народною мовою, представленою у вертепній драмі, інтермедіях, віршах «мандрованих» дяків, любовних і ліричних віршах тощо. На думку П. Г. Житецького, «з занепадом старих українських літературних традицій не тільки не умирала стара демократична тенденція, а, навпаки, росла і міцніла вона в національному напрямі»²³.

П. Г. Житецький один із перших слушно підкреслив велику роль творчості І. П. Котляревського у створенні нової української літератури на основі живої мови народу, розкрив зв'язки «Енеїди» з українською демократичною літературою попереднього періоду, хоч, як відомо, лише Т. Г. Шевченко, який підніс українську літературну мову до рівня національного звучання²⁴, досяг у своїй творчості синтезу різних родів мовних джерел: розмовних, книжних і фольклорних.

Ця праця П. Г. Житецького має значну наукову вартість. В ній правильно схарактеризовані лінгвостилістичні особливості багатьох жанрів української літератури XVIII ст., розкриті деякі причини занепаду старих мовних і літературних традицій, простежений зв'язок «Енеїди» з попередніми літературними творами.

Отже, видатний український вчений-філолог П. Г. Житецький своїми дослідженнями в галузі історії української літературної мови зробив цінний внесок в українську мовознавчу науку, незважаючи на деяку обмеженість матеріалів і певну недосконалість методів дослідження. Здійснений ним науковий аналіз української літературної мови цілої епохи в її загальних процесах, пов'язаних з фактами історико-культурного життя українського народу, не втратив своєї наукової ваги до нашого часу і досить широко використовується сучасними істориками української літературної мови для висвітлення загальних закономірностей розвитку української літературної мови протягом усього періоду її існування.

²² «Курс історії української літературної мови», т. I, К., 1958, стор. 136.

²³ П. Г. Житецький, Дві промови до Українського громадянства у Києві, Архів П. Г. Житецького, Публічна бібліотека АН УРСР, інв. № 46604.

²⁴ Див.: І. К. Вільодід, Т. Г. Шевченко в історії української літературної мови, «Наукова думка», К., 1964.

З. Т. ФРАНКО

КЛИМЕНТ ОХРИДСЬКИЙ В ОЦІНЦІ І. Я. ФРАНКА

(До 1050-річчя з дня смерті)

Серед сімопочетників — учнів перших слов'янських просвітителів Кирила й Мефодія — на особливу увагу дослідників заслуговує Климент Охридський, відомий ще під іменами Климента Болгарського, Словенського і Велицького. Його діяльність, пов'язана з перекладами церковних книг болгарською мовою, оригінальною творчістю цією мовою та з поширенням слов'янської писемності, мала значний і навіть, як констатує І. Франко, більший від діяльності «групи паннонських просвітителів вплив на русько-українське письменство»¹.

Про життєвий шлях і літературну творчість Климента Охридського існують досить скупі відомості, джерелом яких в основному є «Житіє Климента єпископа словенського», або біографія просвітителя, написана після його смерті грецькою мовою людиною, що, мабуть, знала його особисто і, як гадає І. Франко, «слов'янином, дарма що безпідставно приписувана грекові Феофілактіві»². Авторство Феофілакта справді недоведене, проте цілком імовірно. Адже «Житіє» дійшло до нас у двох варіантах «Болгарської» і «Охридської легенд»³. «Болгарська легенда» — варіант більш повний і, безперечно, давніший. Автором його міг бути грецький письменник Феофілакт⁴. «Охридська легенда» була написана, очевидно, слов'янином на основі першого варіанта вже у XIII ст.

«Житіє Климента» не є цілком достовірним джерелом. Написане з явним агіографічним нашаруванням, воно поряд з відчутною долею домислів має багато пропусків. У ньому зовсім відсутні відомості про час і місце народження Климента. Різні припущення щодо його походження висувались ученими на основі окремих непрямих вказівок. Так, зважаючи лише на прізвище «Словенський» деякі дослідники (Е. Дюмлер, Й. Тречек та ін.) висловлювали думку про паннонське походження Климента. Інші, зокрема О. Бодянский, посилаючись на згадки про його знайомство з дитячих років з Мефодієм, вважали батьківщиною Климента Болгарію, точніше провінцію Мізія. До думки про болгарське походження Охридського-просвітителя приєднується й І. Франко⁵.

Досить обмежені відомості дає «Житіє» і про діяльність Климента спочатку в Моравії, а потім у Болгарії. Відомо, що 870 р. в Римі його висвятили на єпископа, після чого він поїхав у Моравію, де разом з іншими учнями Мефодія поширював православ'я і слов'янську писемність. У Велеграді внаслідок інтриг латинника Віхінга, який послідовників Кирила і Мефодія виставив перед князем Святополком еретиками, Климент потрапив до в'язниці, звідки вийшов лише завдяки незвичайним обставинам — землетрусу. Переслідуваний католиками після заборони у 885 р. вести церковні служби слов'янською мовою, Климент переїхав до Болгарії, в Охридську область (біля Охридського озера). Там він відкриває при церквах школи, де готує проповідників, «будує церкви, пише проповіді, поучення та короткі житія святих, придатні для душпастирської практики»⁶. За короткий час три з половиною тисячі його учнів заповнили місця священників 12 єпархій, а сам Климент після смерті єпископа Бориса став єпископом в Охридській області, «де заснував перший монастир та виставив три церк-

¹ І. Франко, Історія української літератури, розділ «Староболгарське письменство». Праця неопублікована, зберігається у відділі рукописів Ін-ту літератури АН УРСР, автограф, ф. 3, № 570, т. 1, стор. 1—27.

² Там же, стор. 2.

³ «Житіє Климента» опублікував грецькою мовою Ф. Міклошич під заголовком «Vita S. Clementis Episcopi Bulgarogorum», Grasse, 1847. «Охридську легенду» знайшов В. Григорович в Охриді в 1845 р. і опублікував у російському перекладі окремою книжкою під назвою «Разыскания о славянских апостолах, произведенных в странах европейской Турции» (СПб., 1847).

⁴ Див.: М. Ю. Брайтчевський, Я. І. Дзира, Українські славісти про Климента Охридського, «Український історичний журнал», 1966, 9, стор. 140.

⁵ І. Франко, зазнач. рукописна праця, стор. 2.

⁶ Там же, стор. 2.

ян»⁷. Наприкінці життя, як подає «Житіє». Климент попросив у болгарського короля звільнення від єпископського сану, пішов до монастиря і там 27 липня 916 р. помер. Дата смерті є єдиною точною відомістю в біографії Климента.

Досліджуючи короткий текст «Житія» (йдеться про «Охридську легенду», яку знайшов В. Григорович у грецькій Пролозі з XIII або з початку XIV ст.), І. Франко звернув увагу на повідомлення про те, що «під кінець життя Климент видумав іншу форму букв, чіткішу від тої, яку уложив був Кирило. «Тепер, — пише вчений, — можемо сказати напевно, що ся звістка не має ніякої підстави, а особливо не може відноситися до т. зв. кирилиці, тобто до грецьких букв, яких ані Костянтин, ані Климент не потребували видумувати»⁸. Справді, думка про удосконалення кириличного алфавіту зараз не підтверджується.

Місіонерсько-просвітительській діяльності Климента була підпорядкована і його літературна творчість, яка складається з оригінальних і перекладних творів. Звичайно, і ті, і другі пов'язані з потребами церкви. Щоб забезпечити священників готовими промовами на всі свята, Климент склав їх болгарською мовою і став таким чином «для болгар другим Павлом»⁹. Оригінальну спадщину Климента біограф поділяє на три групи: а) проповіді й поучення, б) житія святих і в) популярний посібник канонічного права. Точної кількості його творів не встановлено. З оригінальних проповідей і поучень, які «Житіє» приписує Клименту, І. Франко ставить під сумнів його авторство похвали Клименту Римському і повністю визнає автентичність інших, зокрема похвали Костянтину-первовчителю, Димитрію Солунському, проповідей на свята. Досліджуючи дев'ять похвал і поучень, опублікованих проф. О. Соболевським¹⁰, І. Франко в листі до В. Ягича¹¹ писав, що деякі з них викликають сумніви щодо належності їх Клименту. Про тридцять подібних творів у сербських редакціях, опублікованих сербським славістом Люба Стояновичем, частина яких є варіантами болгарських оригіналів, І. Франко не висловив ніяких застережень. Житія святих не є суто оригінальними творами. Це — скорочені переклади грецьких творів, доповнені власними вставками та цитатами з церковних поучень. Написані вони дуже популярно і розраховані на неосвічену масу віруючих.

Чимало з цих творів переписувалось і поширювалось у стародавній Русі. Частина їх увійшла до староруської релігійно-дидактичної літератури — «Четьї-мінеї», різного типу «Сборники», «Ізмарагди», «Златоструї», «Торжественники» тощо.

В часі І. Франка в славистичній науці була поширена думка, що житія святих дійшли до нас у т. зв. Супрасльському рукописі, переписаному в XI ст., що зберігався у Василянському монастирі в Супраслі на Поліссі¹². Не заперечував її і Франко. Власне, ця думка і тепер не викликає сумнівів.

У XIX ст. постать Климента привернула увагу багатьох дослідників різних слов'янських країн — О. Бодяньського, Й. Шафарика, В. Ундольського, О. Соболевського, О. Полова, Е. Петухова, М. Туницького, В. Щепкіна, І. Срезневського, М. Петрушевського, Й. Іречка, О. Воронова, В. Григоровича. Вони досліджували авторство творів, що в пізніших редакціях з'являлись під титульним підписом Климента, або анонімних, які в часі і місцем написання збігались з діяльністю Климента. Так, лише за збігом часових і територіальних меж і деяких фактів з біографії Климента йому, за гіпотезою проф. В. Вондрака, приписали авторство житій Кирила і Мефодія (т. зв. паннонських житій) і похвали двом солунським братам. І. Франко, проаналізувавши мову і стиль цих творів, рішуче заперечив припущення проф. В. Вондрака. Сьогодні несприятність Климента до паннонських житій вже не є дискусійною.

До перекладних творів Климента зачисляємо тріоди і деякі житія святих.

Усі твори Климента І. Франко збирався опублікувати, про що писав проф. В. Ягичу. Правда, спочатку він мав намір надрукувати «лише досі неопубліковані тексти з львівських рукописів з критичним апаратом і вичерпною студією» (лист від 5 січня 1912 р.), але швидко змінив думку і підготував до друку і всі раніше опубліковані тексти творів Климента. Є відомості, що таку працю Франко переслав Ягичеві поштою. В листі від 6 лютого 1912 р. В. Ягич повідомив Франка, що одержав три частини його праці, і обіцяв надрукувати в «Архівах» Віденської Академії наук, однак просив Франка пом'якшити полеміку з О. Соболевським. Франко прислухався до поради хорватського вченого, проте праця не була надрукована. В. Ягич повернув її Франкові. Основні думки своїх студій над творами Климента Франко висловив у праці «Історія української літератури» в розділі «Староболгарське письменство», яку Інститут літератури АН УРСР готує тепер до друку.

⁷ І. Франко, зазнач. рукописна праця, стор. 3.

⁸ Там же.

⁹ Там же, стор. 4.

¹⁰ Див.: «Известія Отделѣнія русскаго языка и словесности Императорской Академіи наук», т. VIII, кн. 4, СПб., 1903, стор. 59—71.

¹¹ Лист від 23.1.1912 р. Цей лист разом з іншими листами до В. Ягича зберігається в бібліотеці Загребського університету.

¹² І. Франко, зазнач. рукописна праця, стор. 5.

ДІАЛЕКТОЛОГІЯ І ЛІНГВОГЕОГРАФІЯ

п. о. ДЗЕНДЗЕЛІВСЬКИЙ

ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАЛЕКТОЛОГІЇ

Протягом останніх двох десятиліть українська діалектологія, як і інші галузі української радянської мовознавчої науки, набула широкого розмаху і досягла значних результатів як щодо фактичного опису системи (систем) наших говорів, так і щодо теоретичних узагальнень. Є ряд монографічних досліджень з діалектології, численні статті, уже підготовлено один том Атласу української мови (далі скорочено — АУМ), закінчується впорядкування другого тому, ведеться чимало інших робіт, поліпшилася підготовка кадрів україністів-діалектологів¹. П'ятдесятиріччя Жовтня українські радянські діалектологи зустрічають значними науковими досягненнями.

Однак різні ланки сучасної української діалектології розвиваються надто нерівномірно, деяким з них у нас приділяють недостатню увагу (лінгвістична географія, діалектна лексикологія, дослідження діалектного синтаксису, словотвору та ін.), деякі взагалі занедбані (історична діалектологія, дослідження соціальних діалектів, діалектна лексикографія, дослідження генетичних питань окремих діалектних груп тощо). Як відомо, загальний стан наукового вивчення національної літературної мови значною мірою залежить від широти і рівня дослідження її діалектів. З огляду на потреби і темпи розвитку мовознавчої науки, а також з урахуванням наших реальних можливостей, до найактуальніших проблем і завдань сучасної української діалектології слід віднести такі:

1. Дальше розгортання всебічного дослідження більших чи менших діалектних груп, насамперед тих, які досі не вивчались або вивчались недостатньо (наприклад, значна частина поліських, степових, слобожанських та деяких інших). Важливо розпочати ґрунтовне дослідження українських переселенських говорів за межами УРСР. Щоправда, останнім часом на республіканські діалектологічні наради запрошуються з доповідями на таку тематику мовознавці Воронежа, Краснодар, Курська та інших міст, але треба визнати, що ця робота в усьому її обсязі належним чином не координується; для більшості мовознавців за межами УРСР тематика з української діалектології не була і не є основним предметом їх наукових інтересів. Тим-то необхідно, щоб над вивченням українських говорів за межами України найактивніше працювали мовознавці УРСР.

2. З усіх розділів найбільша кількість з наявних описів припадає на фонетику. Проте фонетична система наших говорів, за деякими винятками, досі вивчалася лише на слух. Надалі слід розгорнути всебічне дослідження

¹ Докладно про це див. Ф. Т. Жилко, Дослідження діалектів української мови за радянської доби (1917—1957 рр.), у зб.: «Дослідження з мовознавства в Українській РСР за сорок років», К., 1957, стор. 148—170; А. А. Москаленко, Нарис історії української діалектології (радянський період), Одеса, 1962.

фонетики українських говорів з якнайширшим застосуванням технічних засобів.

Значним недоліком вивчення українських діалектів є недостатнє застосування даних фонологічного аналізу. Дослідження діалектів на фонологічному рівні дає можливість пояснити чимало мовних явищ (системи вокалізму, системи консонантизму, а також у галузі морфології), які не можуть бути з'ясовані при дослідженні говорів на фонетичному (звуковому) рівні. Отже, поряд з фонетичними дослідженнями необхідно приділити якнайсерйознішу увагу вивченню фонологічної системи (систем) наших говорів.

Зовсім занедбано в нас дослідження такої важливої галузі, як акцентологія. У літературі можна знайти лише загальні, скупі і принагідні зауваження про т. зв. особливості наголосу досліджуваних говорів. Конкретні потрібні ґрунтовні дослідження, в тому числі і монографічні описи акцентологічної системи (систем) українських діалектів.

3. Деяких успіхів українське мовознавство досягло в галузі лінгвогеографії. Уже опубліковано чотири регіональні атласи (Північно-західного Полісся, Північної Лемківщини, Закарпаття, Південної Наддніпрянщини), здано чи підготовлено до друку ще три таких атласи (Т. Назарової, В. Латти, Г. Шила), підготовлено до друку том АУМ (Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі), закінчується укладання тому АУМ (Закарпаття, Наддністріянщина, Волинь і суміжні землі), розпочато картографування матеріалів до тому АУМ (Нижня Наддніпрянщина, Причорномор'я і суміжні землі). Проте для дослідження багатьох питань (наприклад, іншомовні впливи, міжмовні контакти, міждіалектні взаємозв'язки, членування говорів на порівняно невеликих територіях, генеза окремих діалектних груп та ін.) потрібні регіональні лінгвістичні атласи різних типів, спеціальний лексичний атлас української мови. Щодо цього добрий приклад подають нам французькі, німецькі, польські та інші діалектологи.

Однією з найважливіших передумов розгортання лінгвогеографічних досліджень українських діалектів є якомога швидша публікація підготовленого тому АУМ (Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі).

4. Найменш розробленою галуззю українського мовознавства як з теоретичного погляду, так і щодо збору фактичного матеріалу та його опису є синтаксис наших говорів. Зроблено тут дуже мало. З монографічних досліджень можна назвати, здається, тільки кандидатську дисертацію В. Брахнова про синтаксис переяславських говірок на Київщині (1960). Щоправда, короткі розділи з синтаксису є в ряді інших кандидатських дисертацій, проте загальної картини це не поліпшує, бо переважна більшість цих описів не опублікована. Істотною вадою опублікованих і неопублікованих праць (розділів дисертацій) з синтаксису є, по-перше, те, що дослідники, як правило, підходили до фактів з готовими схемами і нормами синтаксису української літературної мови, а по-друге, те, що брались до уваги лише так звані особливості. Таким чином, система синтаксису говорів у всій його складності досі не вивчалася. Звичайно, досліджувати діалектний синтаксис досить складно передусім тому, що достатньою мірою ще не розроблена методика таких досліджень, немає навіть належного взірця. Тут потрібні пошуки, експерименти і т. ін. Лише наполегливе і копітке збирання синтаксичного діалектного матеріалу, систематизація його, вивчення і теоретичне дослідження можуть бути запорукою успіху в таких студіях.

5. Окремо слід спинитися на проблемах вивчення лексико-семантичної системи української діалектної мови і на проблемах діалектної лексикографії.

Початок вивчення української діалектної лексики хронологічно майже збігається з початком вивчення фонетики і морфології наших говорів. Проте діалектна лексика вивчалась трохи інакше, можна сказати — принагідно, мимохідь, okazіонально, причому тут провадилося не стільки дослідження, скільки збирання фактичного матеріалу. Якщо наприкінці ХІХ і на початку ХХ ст. почали виходити солідні монографічні описи фонетичної і морфологічної систем окремих говорів та діалектних груп (праці В. Шимановського, І. Верхратського та ін.), то в галузі діалектної лексики в цей час, як і раніше, триває збирання т. зв. особливостей, лексичної «екзотики», і зібране додається у вигляді словничків до монографій (вinyaток становить лише цінна праця І. Верхратського «Знадоби до словаря южноруського» (Львів, 1877). Те саме, на жаль, спостерігається протягом усієї першої половини ХХ ст. і певною мірою в сучасній українській діалектології. Щоправда, останнім часом з'явилося кілька невеликих регіональних діалектних словничків (А. Москаленка, В. Ващенко, П. Лисенка та ін.). У нас досі немає діалектних словників типу праць А. Подвисоцького, Г. Куликовського, В. Богораза, А. Миртова та ін. у російській лексикографії, М. Каспjarовича, В. Добровольського — у білоруській, Ф. Бартоша — у чеській, Г. Єлезовича — у сербохорватській і т. ін. Лише з середини 50-х років у нас у вигляді дисертацій почали з'являтися монографічні описи лексики окремих говіркових груп (М. Кривчинської, В. Прокопенко, М. Безкишкіної та ін.), проте матеріали цих дисертацій опубліковані лише частково. Певним досягненням у вивченні лексики українських говорів є опубліковані лексичні атласи Ю. Тарнацького, З. Штібера, Й. Дзендзелівського, В. Ващенко.

Взагалі ж вивчення української діалектної лексики значно відстає від дослідження фонетики і морфології наших говорів. При вивченні лексико-семантичної системи діалекту вихідною позицією повинна бути не літературна мова, а сама досліджувана система. Досліджуючи лексико-семантичну систему говорів, треба звертати увагу і на так звані нульові діалектизми (нульові показники), тобто на відсутні в описуваних говорах поняття, слова, значення, які характерні для літературної мови та інших говорів. Адже нульовий діалектизм — це часто не менш важлива діалектна риса, ніж позитивний показник.

У нас поки що немає навіть короткого синтетичного опису лексико-семантичної системи українських говорів. Слід визнати, що це справа майбутнього, хоч, можливо, і не такого вже й далекого. Першочерговим завданням тепер треба визнати системне вивчення окремих лексичних шарів, груп, окремих слів та еквівалентів їх у всіх говорах національної території або в якійсь частині їх, у тому числі і в окремих говірках. Для дослідження лексико-семантичної системи говорів слід застосовувати новітні методи (визначення семантичних мікрополів, співвідношення лексем і реалій в географічному аспекті та ін.).

6. Однією з найактуальніших проблем є укладання багатотомного Лексичного атласу української мови, який би став надійною базою для дослідження лексико-семантичної системи наших говорів у різних аспектах, у тому числі й у лінгвогеографічному².

7. Протягом понад півтора століття в численних вітчизняних і закордонних виданнях продовжують друкуватися більші і менші словники та збірки української лексики, в тому числі і діалектної. Багато лексичного діалектного матеріалу містять різні етнографічні та фольклорні збірники, твори красномовства і т. ін. Багато з цих видань є малодоступними,

² Про проспект цього атласу і його програму доповідалося на ХІІ Республіканській діалектологічній нараді в квітні 1965 р. в Києві.

значної частини з них немає навіть у великих бібліотеках Києва, Львова, Харкова та інших міст, а це створює серйозну перешкоду для широкого розгортання дослідження лексики наших говорів. Назріла невідкладна потреба укласти «Словник українських народних говорів», тобто зведений словник специфічної лексики всіх українських народних говорів (типу «Словаря русских народных говоров», два випуски якого вже вийшли, чи «Słownika gwar polskich», який незабаром почне друкуватися).

Думка про зведений словник не нова, вона висловлювалася В. С. Ващенко ще в 1956 р.³ Щоправда, тоді ж Б. О. Ларін висловив міркування, що ця проблема поки є другорядною, що «потрібно спочатку укласти серію окремих обласних словників (розрядка Б. О. Ларіна. — *Й. Д.*) за єдиним планом, який дав би можливість охопити основні діалекти мови»⁴. Власне, єдиною перешкодою, яка, на думку Б. О. Ларіна, заважає розпочати укладання зведеного словника говорів української мови, є недостатня кількість записів діалектної лексики.

Поняття повноти чи достатньої кількості дуже відносно, особливо в такому питанні, як укладання словника народних говорів. Відкладати впорядкування зведеного словника українських говорів до часу підготовки серії досконалих обласних словників означає, по суті, відмовлятися від такого словника взагалі. Наші колеги росіяни, поляки та ін., як відомо, не стали на такий шлях.

Зведений словник українських народних говорів, який буде, зрозуміло, диференційним, укладатиметься на основі таких матеріалів: а) друкованих словників, словничків та збірок діалектної лексики; б) рукописних словників, словничків та збірок діалектної лексики, які зберігаються в різних архівах, бібліотеках; в) етнографічних друкованих і рукописних матеріалів та досліджень; г) творів красного письменства і д) нових, спеціально для цього зібраних записів діалектної лексики.

За нашими далеко не повними підрахунками, є до 200 друкованих різних за обсягом словників та збірок діалектної лексики. Очевидно, не меншим (якщо ненабагато більшим) виявиться і число рукописних словників та списків діалектних слів, що зберігаються в різних архівах. Наприклад, лише в архівах та бібліотеках Ленінграда, за свідченням М. Пилинського, їх нараховується близько 60⁵. Рукописні українські словники є також в архівах Львова, Дніпропетровська, Самбора, Києва, Лодзі, Праги, Братислави та ін. Величезну кількість діалектного лексичного матеріалу містять рукописні словники, додані до кандидатських дисертацій, студентських дипломних та курсових праць і т. ін. Значну кількість діалектної лексики фіксують етнографічні матеріали (з них лише друкованих є до 200 томів). Укладання зведеного словника українських народних говорів є, таким чином, однією з найважливіших проблем сучасної української діалектології.

8. Поряд з роботою над багатотомним зведеним словником українських говорів слід інтенсивно продовжувати укладання регіональних діалектних словників, особливо тих говорів, з діалектної лексики яких не робилося зовсім або зроблено мало записів (Полісся, Волинь, Буковина, Лемківщина, Слобожанщина та ін.).

³ Див.: В. С. Ващенко, Побудова словника українських говорів (проект), Дніпропетровськ, 1956.

⁴ Б. О. Ларін, Принципи укладання обласних словників української мови, «Діалектологічний бюлетень», в. VI, К., 1956, стор. 8.

⁵ Див.: М. М. Пилинський, Українські рукописні словникові матеріали в бібліотеках і архівах Ленінграда, «Лексикографічний бюлетень», в. IX, К., 1953, стор. 74—89.

Значною вадою цієї роботи є відсутність належної координації та певного керівництва (з центру чи центрів), а також те, що в нас не налагоджена публікація праць такого типу. Не бачачи перспектив видання, укладачі деяких словників працюють надто повільно, в інших місцях взагалі ще не розпочиналася робота. На жаль, досі лежать у рукописах регіональні словники М. Й. Онишкевича (бойківські говори), М. А. Грицака (закарпатські говори), І. О. Варченка (лубенські говори) та ряд інших. У Празі зберігаються матеріали закарпатського обласного словника І. А. Панькевича, над яким він працював понад 40 років. У Лодзі є два словники гуцульських говорів Я. Янова; реєстрові слова одного словника наводяться кирилицею, другого — латинкою (як повідомили польські колеги, там створена комісія на чолі з С. Грабцем, яка на основі цих двох рукописів має впорядкувати і видати один словник).

9. Як окреме завдання можна було б висунути укладання по можливості повних словників говірок окремих сіл з різних діалектних груп, наприклад словник типової волинської говірки (одного села), словник однієї говірки Полтавщини, Східного, Середнього та Західного Полісся, Поділля, Слобожанщини, Гуцульщини, Наддністрянщини, Буковини, Покуття, Лемківщини та ін. (типу словника с. Доманевка М. Шимчака⁶ чи словника с. Деуліна, який укладається в Інституті російської мови АН СРСР). Такі словники окремих говірок мали б дуже важливе значення для дослідження лексико-семантичної системи наших говорів, для вивчення ряду питань історичної лексикології, міждіалектних та міжмовних контактів, генетичних та інших проблем.

10. Велике значення мала б підготовка українського літературно-діалектного словника. Словникова стаття принципово могла б бути побудована в такий спосіб: при загальному літературному слові як його відповідники наводяться всі відомі з літератури (різних словників, етнографічних матеріалів, художніх текстів та ін.) і з нових, спеціально для цього зроблених, записів діалектні еквіваленти. До кожного з наведених діалектних синонімів, зокрема й до тих, звичайно, що є нормою сучасної української літературної мови, крім потрібних позначок про стилістичне та граматичне вживання слова, даються по змозі якнайдокладніші відомості про географічне поширення їх.

Такий словник був би цінним довідником про діалектну лексику, значною мірою доповнював би Лексичний атлас української мови, а до виходу в світ останнього якоюсь мірою навіть замінював би його. З одного боку, він би сприяв ефективному дослідженню лексичного складу наших говорів у всіх аспектах, зокрема й в плані лінгвогеографічному, а з другого — допоміг би в справі нормалізації лексики сучасної української літературної мови, був би корисним довідником для письменників, журналістів та інших працівників слова.

11. Для успішного ведення досліджень з історичної діалектної лексикології і всіх пов'язаних з нею проблем велику користь принесли б обласні історичні словники. Вдалою спробою такого словника в українському (і взагалі в слов'янському) мовознавстві є досить великий (470 стор.) словник закарпатських пам'яток XVI—XVII ст., виданий 1965 р. в Будапешті угорським україністом Л. Деже⁷. Варто було б опрацювати ряд таких обласних історичних словників (наприклад, словник північнолемківських пам'яток XVI—XVIII ст., волинських, подільських, буковинських та пам'яток інших місцевостей).

⁶ М. S z y m c z a k, Słownik gwary Domaniewka w powiecie tęczyckim, części I—III, Wrocław — Warszawa — Kraków, 1962—1964.

⁷ Л. Д е ж е, Материали к словарю закарпатской литературы XVI—XVII вв., мікровидання Бібліотеки Угорської академії наук, Будапешт, 1965.

12. Україн занедбане в нас збирання, впорядкування і публікація збірок та дослідження народної фразеології. Після капітальних праць М. Номиса та І. Франка в нас майже не публікувалося на належному науковому рівні навіть середніх збірок народної фразеології. Останнім часом, щоправда, були деякі спроби в цьому напрямі. Наприклад, В. Іваньо, 1955 р. в Ужгороді видав збірку «Скарби народної мудрості. Закарпатські українські прислів'я та приказки». Однак це видання, як і до нього подібні, майже не становить наукової вартості для діалектолога: упорядник не зберіг місцевих фонетичних особливостей, а морфологію і синтаксис підігнав під літературну норму. На жаль, мало уваги приділено фразеології в опублікованих останнім часом діалектних словниках А. Москаленка, В. Ващенко, П. Лисенка та ін.

Настав час широко почати збирання народної фразеології, підготовки наукових збірок (з наведенням матеріалу фонетичною транскрипцією) і на цій основі — докладне, зокрема й лінгвогеографічне, дослідження фразеології.

13. Облогом лежить така ділянка, як діалектний словотвір. Добрий початок тут зробив В. Німчук своєю кандидатською дисертацією про іменний словотвір закарпатських верхньонадборжавських говірок (1962). На жаль, чогось ґрунтовного в цьому напрямі, наскільки відомо, тепер не робиться. Це й зрозуміло. Адже успішне ведення словотворчих діалектологічних досліджень упирається в необхідність нагромадження значної кількості лексичного діалектного матеріалу, діалектних словників, лінгвістичних атласів та ін. Можливо, варто подумати про укладання спеціальної програми чи серії програм для збирання матеріалів діалектного словотвору.

14. Останнім часом опубліковано ряд статей з історичної діалектології (О. Маштабей, І. Керницького, Л. Коломієць, Ф. Непийводи та ін.). Питаннями української історичної діалектології досить жваво цікавляться за кордоном, зокрема в Угорщині (Е. Балецький, Л. Деже), у Польщі (В. Курашкевич, М. Лесів та ін.). У Празі 1958 р. була опублікована монографія І. Панькевича «Нарис історії українських закарпатських говорів. Частина I. Фонетика». Нещодавно у Будапешті вийшла книжка Л. Деже, присвячена мараморським закарпатським говорам XIV—XVIII ст. Проте в цій галузі робиться в нас дуже мало. Як відомо, дослідження з історичної діалектології мають важливе значення не лише для діалектології, а й для висвітлення багатьох питань історичної граматики та сучасної літературної мови. Потрібно було б, не послаблюючи інтересу до пам'яток XIV—XV ст., приділити серйозну увагу дослідженню пам'яток XVI—XVIII ст. і особливо рукописних. Розгортання досліджень з історичної української діалектології значною мірою залежить від публікації пам'яток писемності.

15. Карти АУМ, регіональні лінгвістичні атласи, монографічні описи та ін. дають багатий матеріал для дальшого дослідження проблеми сучасного і минулого групування українських говорів.

Необхідно також на базі українського матеріалу активніше розпочати дослідження й інших питань теоретичної діалектології.

16. Розширення лінгвогеографічних досліджень, розгортання досліджень з історичної діалектології, вивчення міждіалектних та міжмовних контактів та ін. допоможуть вести дослідження генетичних питань окремих, більших чи менших, діалектних груп. Ця ланка діалектології в нас також значною мірою відстала (з ґрунтовних праць на цю тему чи не одинокою є стаття І. Панькевича⁸).

⁸ І. Панькевич, До питання генези українських лемківських говорів «Славянская филология», II, М., 1958, стор. 164—197.

17. Окремо слід звернути увагу на необхідність вивчення професійних (соціальних) діалектів української мови. Як відомо, закордонні мовознавці, зокрема болгарські, угорські, німецькі та ін., приділяють цим питанням значну увагу. Добре було б дослідити специфіку сучасних професійних діалектів періоду соціалізму в порівнянні з такими ж діалектами попередніх епох. Цікавим є дослідження дальших перспектив розвитку професійних діалектів української та інших мов народів СРСР.

Після скромних починань (і то в основному етнографів)⁹ 20-х років у нас не провадилось вивчення сленгу. Дослідження цього шару народної лексики потрібне для вивчення історії та етимології значної кількості слів сучасної літературної і діалектної української мови. Адже чимало слів та фразеологічних зворотів навіть літературної мови з походження є сленгізмами (наприклад, із сленгу картярів: козиряти, маститий, тузити, зизом дивитися, літературний туз, поставити все на одну карту та ін.).

18. Слід створити діалектологічну фонотеку всіх найважливіших типів сучасних українських говорів. Така фонотека мала б наукову вартість для розв'язання низки питань, причому не лише сучасної української діалектології (наприклад, для розв'язання деяких спірних чи сумнівних моментів орфоєпії і т. ін.). Очевидно, найдоцільніше архів діалектних фонограм створювати в Інституті мовознавства АН УРСР. Якусь частину цієї загальної чи генеральної фонотеки доцільно було б розмножити, щоб кожна кафедра української мови університетів та педагогічних інститутів мала її для використання під час викладання діалектології, історичної граматики, сучасної української мови.

19. Велике значення для дослідження різних рівнів системи (систем) діалектної мови мають опубліковані доброякісні діалектні тексти. За повоєнного часу цьому питанню в нас майже не приділяється уваги, хоч польових записів є досить багато. Піонером тут виявився А. А. Москаленко, який опублікував два випуски записів діалектної мови з Одещини¹⁰. Цей приклад варто продовжити і вдосконалити в той спосіб, щоб публікувалися не лише тексти, записані на слух, а й тексти, що відтворюють на базі докладної фонетичної транскрипції магнітофонні записи.

20. Успішний розвиток кожної науки, зокрема діалектології, може здійснюватися за умов докладного знайомства як з вітчизняними, так і закордонними теоретичними та практичними досягненнями в цій галузі. Проте частина наших діалектологів мало поінформована про сучасний стан закордонної, зокрема романської та германської, діалектології. Тому-то дуже важливо, щоб у наших періодичних і неперіодичних виданнях регулярно з'являлися огляди, рецензії, анотації найважливіших діалектологічних досліджень, зокрема теоретичних. Слід було б створити докладну загальну історію української діалектології, у якій були б розглянуті дослідження не лише вітчизняних, а й закордонних дослідників. Настав час і для створення академічного курсу української діалектології.

21. Варто було б серйозно подумати над перевиданням, можливо в одному збірникові, діалектологічних праць фундаторів української наукової діалектології: О. Потебні, К. Михальчука, Я. Головацького, М. Максимовича та ін.

⁹ Див.: «Етнографічний вісник», кн. 2. К., 1926. стор. 44—60; кн. 3. К., 1927. стор. 76—81.

¹⁰ Див.: А. А. Москаленко, Методичні рекомендації для практичних занять з української діалектології (записи з південних районів Одещини), Одеса, 1965; й о г о ж, Методичні рекомендації для практичних занять з української діалектології (записи з північних районів Одещини), Одеса, 1966.

22. Загальновідоме значення добре впорядкованої бібліографії не лише для проведення наукових досліджень, а й навіть для буденної викладацької практики. У цьому плані заслуговує на схвалення «Бібліографічний покажчик з української діалектології», виданий А. Москаленком і В. Терлецькою. Однак цей довідник охоплює лише праці вітчизняних авторів, при тому він дуже неповний. Отже, є потреба в докладній, повній бібліографії з української діалектології.

* * *

До реалізації переважної більшості названих вище актуальних проблем сучасної української діалектології можна приступати вже сьогодні (до речі, частина з них тією чи іншою мірою вже опрацьовується), деякі з цих проблем можна буде досліджувати після відповідної підготовчої роботи.

(з Ужгород)

Т. В. НАЗАРОВА

УКРАЇНСЬКІ ГОВІРКИ НА ДАЛЕКОМУ СХОДІ

Останнім часом посилюється інтерес до вивчення українських говірок поза межами УРСР. З кінця 50-х років помітно зростає кількість розвідок, присвячених українським переселенським говіркам, особливо на території РРФСР — на Кубані, Приазов'ї, Вороніжчині, Белгородщині, Надволжі¹. Здійснюватиметься й лінгвогеографічне дослідження цих говірок. Згідно з ухвалою XII Республіканської діалектологічної наради українські ареали поза межами республіки будуть відображені в Атласі української мови (далі скорочено — АУМ) окремими врізками, що охоплять основні райони українського переселення від Сербії й Румунії до Сибіру й Далекого Сходу.

З метою збирання матеріалів до АУМ Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР організував у травні 1966 р. діалектологічну експедицію на Далекий Схід у складі І. Г. Матвіяса й автора цієї статті.

Далекосхідний український ареал — один з найбільших за кількістю носіїв української мови і чи не наймолодший серед інших українських переселенських осередків. Спеціальних історичних, етнографічних чи лінгвістичних розвідок, присвячених далекосхідним українцям, немає, але чимало цінних відомостей, особливо щодо українських говірок Примор'я в 20-х роках нашого століття, є в працях колишнього професора Владивостоцького університету О. П. Георгієвського — дослідника мови й фольклору слов'янського населення краю².

За даними О. П. Георгієвського, можна встановити приблизну територію компактного поселення українців на Далекому Сході, так званий «зелений клин» — сучасний Приморський край (переважно західні його райони) і південь Хабаровського краю (уздовж р. Уссурі).

Заселення південних областей Далекого Сходу (Примур'я і Примор'я) вихідцями з Європейської частини Російської імперії було розпочате з середини ХІХ ст. з метою залюднення майже необжитих³ земель на східних рубежах країни. Здійснювалося воно різними шляхами, але найбільш послідовним і результативним було масове переселення малоземельних селян з центральних, південних і західних губерній. Перші українці почали оселятися в краї приблизно з кінця 70-х років ХІХ ст., найбільша кількість дореволюційних переселенців припадає на період після 1907 р.⁴

¹ Див., наприклад, праці Г. В. Денисенка про говірки з українською основою в Курській і Белгородській областях, В. І. Собіннікової, Л. П. Комісарової, Г. Т. Солонської — про українські говірки на Вороніжчині, С. П. Габа — про говірки Приазов'я, І. Т. Вальченка — про деякі українські говірки Куйбишевської області, А. М. Пашківського — про українські говірки Балашовщини, І. Г. Чередниченка, Н. П. Федоренко — про кубанські говірки та ін.

² Див.: А. П. Георгієвський, Програма для збирання матеріалів старини, быта, творчества и языка Дальневосточной области, Владивосток, 1925; й о г о ж, Русские на Дальнем Востоке. Заселение, говоры, творчество, в. 1. Заселение русскими Дальнего Востока и современное их распределение (в связи с говорами), Владивосток, 1926; й о г о ж, Русские на Дальнем Востоке, в. 2. Вопрос о говорах побережья залива Петра Великого, Владивосток, 1927; й о г о ж, Диалектологическая программа для Д. Восточного края, Владивосток, 1927; й о г о ж, Русские на Дальнем Востоке, в. 3. Русские говоры Приморья, Владивосток, 1928; й о г о ж, Русские на Дальнем Востоке. Фольклорно-диалектологический очерк, в. 4. Фольклор Приморья, Владивосток, 1929.

³ Тубільне населення краю нечисленне; зустрічатися з представниками місцевих народностей в обстежених населених пунктах нам не доводилося.

⁴ А. П. Георгієвський, Русские на Дальнем Востоке, в. 1, приложение № 12.

Переселення тривало й у 20-х роках, чимало українських родин переїхало до Примор'я 1940 р. або й у післявоєнні роки.

Найдавнішими і найчисленнішими українськими поселенцями є вихідці переважно з Київської, Чернігівської і Полтавської губерній, пізніше, з початку ХХ ст., покладіється потік з Поділля і Волині, меншою мірою — з Харківщини і півдня України. На батьківщину переселенців часто вказують назви населених пунктів на Далекому Сході, наприклад: Хороль, Кнівка, Чернігівка, Прилуки, Чугуївка та ін. Одночасно Далекий Схід заселявся росіянами (з Курської, Орловської, Тульської, Рязанської, Пензенської, Калузької та інших губерній, у тому числі сибірськими) і білорусами (наприклад, з Мінської та Могилівської губерній).

Залюднення краю переселенцями було нерівномірним. У центральній, гірській частині, а також на східному узбережжі населення було порівняно рідким. Значно густіше заселялася західна, рівнинна, подекуди досить широка смуга — Приханкайська низина і долина р. Уссурі та нижньої течії її правих приток. Саме ця територія в основному заселена українцями (за О. П. Георгієвським — від 74,2% всього населення на півночі смуги до 91,1% на півдні, хоч у сусідній гірській зоні по річках Даубіє й Улахе українців на той час теж було чимало — 64,9%; так само високий процент українців відзначався й на південно-східному узбережжі до бухти Ольги — 79,1%)⁶. Загалом у тогочасному Хабаровському і Владивостоцькому округах 1923 р. українців було 221652 чол., що становило переважну більшість сільського населення краю⁶.

Сучасне розміщення українців на Далекому Сході так само нерівномірне. За даними перепису 1959 р., кількість українців у Приморському і Хабаровському краях дорівнює 280166 чол., з них 132220 чол. сільського населення⁷. Переважна більшість українського населення зосереджена компактно в західних сільськогосподарських районах Приморського краю, наприклад у Спаському, Чернігівському, Хорольському, Кіровському Іманському, і в прилеглих за течією р. Уссурі районах Хабаровського краю. У багатьох селах цього масиву українська мова є мовою активного вжитку (крім офіційної сфери), її зберігає не тільки старше покоління (частково це переселенці, частково уродженці Примор'я), а й значна частина середнього, подекуди й молодшого поколінь. У 30-х роках тут існували школи з українською мовою викладання; для цих говірок на той час актуальним був вплив української літературної мови, окремі ознаки якого помітні ще й тепер переважно в мові середнього покоління. У гірській частині Примор'я українці розсіяні окремими селами або й групами родин чи поодинокими родинами в селах з мішаною людністю. Тут значно менший процент носіїв української мови. Так, наприклад, в Ольгинському районі українську мову можна почути лише в кількох південних селах (Маргаритове, Милоградове, Бровки, Листьяна Падь), у Кавалерівському районі українські говірки в чистому вигляді збережені переважно в старіших мешканців, які або народилися на Україні або, будучи уродженцями Примор'я, змалку успадкували мову батьків.

Експедиція обстежила шість населених пунктів у різних частинах Приморського краю: у гірській частині — Устинівка Кавалерівського району (78 дворів, 450 мешканців, українці переселилися з сусіднього села Сяхова, зруйнованого повіддю у 1934 р., де вони жили з 1914 р.), Чугуївка, центр Чугуївського району (1000 дворів, 6000 мешканців, заснована в кінці ХІХ ст.), на східному узбережжі — Маргаритове Ольгинського району (120 дворів, 500 мешканців, існує з 1898 р.); у південній частині — Володимиро-Олександрівське, центр Партизанського району (700 дворів, 5000 мешканців, засноване 1864 р.) і в західній смузі найгустішого українського заселення — Хороль, центр Хорольського району (1681 двір, 5670 мешканців, за переказами існує з 1891 р.), Воскресенка Спаського району (270 дворів, 980 мешканців, засноване 1886 р.).

Сучасний характер обстежених, як, очевидно, й інших українських говірок Примор'я, визначається кількома особливостями: типом заселення і діалектним складом людності, порівняною молодістю переселенського масиву та інтенсивним впливом російської мови.

⁶ А. П. Георгієвський, Русские на Дальнем Востоке, в. 1, стор. 57—58.

⁶ Там же, в. 3, стор. 20. Наступні посилання на О. П. Георгієвського стосуються цієї праці.

⁷ «Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. РСФСР», М., 1963, стор. 334, 384.

Залежно від типу заселення (суцільнонаціональне — мішане) і від діалектного складу людності (монодіалектний — різнодіалектний) серед переселенських сіл загалом можна виділити, очевидно, кілька типів, які частково репрезентовані обстеженими пунктами: 1) монодіалектний з суцільним населенням, тобто пункт, заселений виключно вихідцями з однієї діалектної території (серед обстежених такого типу немає, відсутній він і в описі О. П. Георгієвського); 2) монодіалектний з мішаним населенням — Устинівка (українці представлені нащадками п'яти братів з с. Луцева сучасного Чуднівського району Житомирської області, крім того, є переселенці-росіяни переважно з Іванівської й Брянської областей)⁸; 3) різнодіалектний з перевагою якогось певного типу за умов суцільного населення — Воскресенка (переважно чернігівці, поодинокі вихідці з Сумщини, Харківщини, Хмельниччини, Полтавщини), Хороль (полтавці, частково переселенці з Київської й Вінницької областей); 4) різнодіалектний з перевагою певного типу за умов мішаного населення — Маргаритове (вихідці з околиць Ружина й Сквири, крім того, є поодинокі переселенці з інших місць України і з Центральної Росії); 5) різнодіалектний тип з суцільним населенням; серед обстежених пунктів його немає, але, за свідченням О. П. Георгієвського, таких сіл чимало⁹; 6) різнодіалектний тип з мішаним населенням, найбільша строкатість — Чугуївка (переселенці з Чернігівщини, Харківщини, Київщини, Вінниччини, Полтавщини, а також з Центральної Росії), Володимиро-Олександрівське (вихідці з Чернігівщини, Черкащини, Кам'янець-Подільщини, Вінниччини, Київщини; чимало росіян, є також корейці).

Різнодіалектність і різномовність населення як умова для постійних контактів є основою виникнення мішаних говорів, загалом характерних для порівняно молодих переселенських масивів. Що ж до переселенських говорів на території Росії, то для них важливим фактором змін є ще й вплив російської мови — діалектною, якщо йдеться про безпосереднє оточення, — і літературної, яка є системою, що перебуває з переселенськими говірками в афронтальних контактах, здійснюваних багатьма шляхами (через школу, виробництво та ін.).

Різний ступінь збереження українських діалектних рис і проникнення російської мови зумовлює значну неоднорідність говірок навіть у межах одного населеного пункту. Фактично розмовна мова кожного з обстежених сіл являє собою поєднання кількох говірок. Тут виразно виділяються такі групи:

I. Говірки, більш-менш ідентичні вихідним говіркам, тобто говіркам тієї місцевості, звідки походять переселенці чи їхні батьки. Здебільшого ці говірки характерні для людей старших поколінь, частина з яких народилася на Україні. Носіями цих говірок є й ті уродженці Далекого Сходу, що роками перебували в рідноговірковому оточенні. У цих говірках вплив російської мови позначився лише на деяких елементах.

II. Говірки, що мають чимало ознак російського впливу, проте зберігають основні українські мовно-діалектні елементи і структурно-системні зв'язки. Здебільшого, це побутова мова осіб (переважно в західних районах), які, закінчивши школу, працюючи в установах, спілкуючись з приїжджими та ін., можуть також вільно користуватися російською мовою.

III. Говірки, у яких існують окремі українські елементи. Вони характерні найбільше для молоді і для частини населення середнього віку, особливо в гірських і надбережних селах.

⁸ На жаль, у документах сільрад відсутні дані про національність і походження переселенців, що позбавляє нас можливості навести відповідні цифри.

⁹ А. П. Георгієвський, зазнач. праця, стор. 32.

За даними спостережень, говірки першої групи зберігають риси північного діалекту майже в «чистому» вигляді. Виявляючи всі основні українські мовні ознаки, вони співвідносні з різними українськими діалектними типами залежно від батьківщини переселенців і, отже, найбільш полярні. Саме на цих говірках була в основному зосереджена експедиція.

Очевидно, немає потреби детально аналізувати всі риси кожного діалектного типу — для цього варто звернутися до описів відповідних вихідних говірок; укажемо лише на найголовніші особливості.

Північний (поліський) діалектний тип представлений говіркою с. Воскресенки. Об'єктами для запису були переселенці з сіл Олишівки Чернігівського району і Стільного Менського району Чернігівської області.

Зіставлення з вихідною говіркою підтверджує факт існування в воскресенській говірці типових лівобережнополіських ознак. Зокрема зберігається співвідносність систем наголошеного (/e/ — /i/ — /e/ — /a/ — /o/ — /y/ — /y/) і ненаголошеного (/i/ — /e/ — /a/ — /y/) вокалізму і ряд таких конкретних елементів, як, наприклад, неоднорідні голосні або їх прослідки на місці давніх *o*, *e* в новозакритих складах (скорочено — у позиціях *tóť'*, *t'éť'*) і відповідно до *ě* (*күѡн'*, *түѡк*, *стүѡл*, *люѡй*, *сн'ег*, *д'ет'і*, *кис'іл'*); поліська співвідносність рефлексів давніх *ě* (*д'ед* — *д'едок*, *л'ес* — *л'еса*) та *ę* (*деуѡти* — *девет'*, *дес'ати* — *десет'*); розрізнення ненаголошених /e/, /i/; руйнування розрізнення /o/, /a/ (акання) та ін.

З морфологічних особливостей відзначимо розрізнення наголошених і ненаголошених флексій род., дав. і місц. відм. одн. іменників жін. роду колишніх -*ja*-основ (*нема́ земл'і*, *на земл'іе* — *нема́ груши*, *на груши*), а також закінчення -*e* в наз. відм. одн. іменників середн. роду типу *з'ієл'л'е*, *вім'іе*. Чимало збереглося в говірці специфічних структур слів (наприклад, *гуж* «вузь», *йулиця* «вулиця», *гбйстри* «гострий», *доршч* «дошч»), які мають вузьколокальні чернігівські ареали на відповідних картах АУМ.

Решта обстежених говірок належить до південного діалектного типу. Зокрема відзначимо говірки: полтавські (с. Хороль), полтавські з елементами північних (с. Чугуївка), східноволинські (с. Устинівка), східноволинські з елементами середньонадніпрянських (с. Маргаритове), волинські з елементами подільських і середньонадніпрянських (с. Володимиро-Олександрівське).

Усі ці говірки мають деякі спільні риси, зокрема й у фонологічній системі. Так, для них характерна єдина структура наголошеного вокалізму: /i/ — /i/ — /e/ — /a/ — /o/ — /y/. Ненаголошений вокалізм має свої особливості відповідно до діалектної приналежності окремих говірок. У всіх говірках спостерігається руйнування ненаголошеної опозиції /e/ : /i/, що взагалі характерне для південної української діалектної групи, проте воно виявляється неоднаково в різних говірках. Здебільшого руйнування опозиції /e/ : /i/ починається із змін звукового ряду фонем /e/, наближення його до /i/; звуковий ряд /i/ частіше залишається стабільним, наприклад, *дишевий*, *диуѡтий*, *шчерба́тий*, *печу́*, *тепѣр*, *черн'іт'*, але *вишнѣвий*, *широкий*, *вигнивайе* (Маргаритове). Наслідком максимальних змін звукового ряду /e/ є зникнення опозиції, наприклад: *силáč* — *силá*, *грибт́і* — *гриб́і* (Маргаритове). Зміни ненаголошеного [e] > [e], зрідка [i] > [i] спостерігаються й у чугуївській говірці (у полтавців), наприклад:

вириді́лий, ке́дровий, Пи́тро, пи́чат', риба́к, лизу́н, але пи́хтáч, висбі́кий, миши́ний, блищи́т'. Помічені також випадки позиційної зумовленості змін ненаголошених [e], [i]. Так, наприклад, у хорольській говірці послідовно [e] > [e̞], [i], за винятком позицій перед складами з наголошеним [e] (зел'о́ний, зелéний, вис'о́бий, весéлий), одночасно ненаголошений [и] зберігається послідовно, крім позицій перед складами з наголошеним [e] (дише́вий, силéнний, низéнний). У цих випадках виявляється асимілятивний вплив наступного наголошеного [e]. Аналогічні випадки спостережені й у говірці с. Устинівки. Вокально-асимілятивні явища становлять дуже цікаву особливість говірки с. Володимиро-Олександрівського. Виявляються вони в змінах звукового ряду /e/ залежно від голосного наступного складу. Перед складом з наголошеним [i] відповідно до [e] виступає [i]: в'іс'і́л'а, в'іч'і́р'іти, б'і́р'і́зка, навіть м'і́т'і́л'; перед складом з наголошеним [e] відбуваються зміни [e] > [e̞] > [a]: насé́м, платé́м, насé́м, платé́м, менé, табé, сабé, тапéр, залéний, лагéн'кий, стабéлце, пересалéнці'; в інших ненаголошених позиціях [e] > [e̞], [и]: вири́ду́є, пéрби́ра́є, зéмл'о́у. Для ілюстрації позиційних змін [e] наводимо парадигму іменника *межа*: *мижа́* — м'і́ж'і́ — м'і́ж'і́ — *мижу́* — *межі́у* — на м'і́ж'і́. Аналогічні факти спостережені і в устинівській говірці. Асимілятивні зміни ненаголошеного [e] > [a] відзначені в картах АУМ поодинокими вкрапленнями в південній Житомирщині й Черкащині на тлі ареалу змін ненаголошеного [e] > [e̞], [и]. Як на вузьколокальне вказується на це явище і в дослідженнях¹⁰.

З інших явищ вокалізму південного діалектного типу помітні елементи нерозрізнення ненаголошених /o/, /y/ — зміни [o] > [o], іноді [o] > [y] перед складами з наголошеними [y], [i] в усіх обстежених говірках, крім Воскресенки. Найбільш послідовне воно в Устинівці, де спостережені випадки укання і в інших позиціях (*пру́р'іх*, *ко́н'у́шн'а*, *драгу́вина*, *со́л'у́у*, *ба́т'ков'і*, *чо́лов'ікі*, *годо́ва* «удова» та ін.).

У говірках, яким властиві волинсько-подільські елементи, збережений протетичний [ɣ]: *Гандр'і́й*, *горéл*, *Гол'га*, *гу́шпки*, *гуну́к* та ін.; трапляється й гіперичне відпадиння [ɣ]: *іхтáр* «гектар» (Устинівка). У говірках полтавського типу, як і у вихідних говірках, помітне розрізнення /p/: /p'/ у тих позиціях, де в літературній мові воно зникло (*удáр*: *удáр'*), трапляються й гіперичні структури: *ра́ма*, *гр'ад*, *коша́р'а*; у чугуївській говірці спостерігається м'якість шиплячих перед [a] (< e): *лош'а́*, *де́рж'а́т'*.

З морфологічних ознак у говірках з волинсько-подільськими елементами відзначимо флексію *-ови* (*-ови*) у дав. і місц. відм. одн. іменників чол. роду (*ба́т'кови*, *сі́нови*, *товари́шови* — Маргаритове, частково Устинівка; *ба́т'кови*, *сі́нови* — Володимиро-Олександрівське); флексію *-ей* у род. відм.

¹⁰ Див., наприклад: А. П. Могіла, Деякі особливості мови голосних звуків говірок середньої Черкащини, «Вісник КДУ», № 2, серія філології та журналістики, в. 1, К., 1959, стор. 50.

мн. іменників жін. роду (*хатей, бабей, с'острей*), суфікс *-иш-* видного ступеня прикметників (*здоров'ишчий, б'іл'ишчий*), форму *иій* для род. дав.

і місц. відм. займенника *вона*, числівникові форми *йіден, штіри, оден, ц'ат, дев'ятнац'ат* і под. У говірках східнополтавського типу зберігаються характерні для вихідних говірок закінчення *-им, -іх* у дав. та місц. відм. мн. ряду іменників (*к'он'ім, г'руд'ім, на к'он'іх, на г'руд'іх, на а'уд'іх* — Хороль). Обстеженим говіркам південного типу властиві й специфічні лексеми, а також звукові структури, характерні для відповідних вихідних говірок, наприклад: *пи'інка* «кукурудза» (Хороль), *сабжа, квасей* «шавель» (Маргаритове), *керниц'а, гоїр'ок, об'іст'а, п'ідміт* «грядка», *трин'а*

«відходи після молотьби», *бетел'ниц'а* «знаряддя бити коноплі» (Володимиро-Олександрівське, Устинівка). Незмінно зберігаються також синтаксичні структури, що загалом у вихідних говірках мало диференціюються.

Як бачимо, для говірок першої групи характерне стійке збереження не тільки структурно-системних зв'язків, властивих вихідним говіркам, але й великої кількості окремих їх елементів, часом рідкісних вузькодіалектних рис, котрі й на території України створюють лише поодинокі мікроареали.

Зрозуміло, що специфіка ситуації (відірваність від української діалектної території, різнодіалектність оточення, російський вплив) не могла не позначитися навіть на тих говірках, що стійко зберігають риси вихідного діалекту. Загалом чинники, що діють на кожну, взяту ізольовано, українську переселенську говірку, можна поділити на дві групи: вплив український іншодіалектний і вплив російської мови. Теоретично за умов дії цих чинників на далекосхідному ареалі мали б розвинутися мішані говори, тобто говори, у яких елементи різнодіалектних систем співіснують у паралельних реалізаціях (конкретний елемент в одних позиціях, окремих виразах тощо реалізується як у мові *a*, в інших — як у мові *b*)¹¹. Такі говори сформувалися в багатьох районах новозаселення й дозаселення, наприклад на півдні й сході України. Проте за нашими спостереженнями, відчутних ознак міждіалектного змішування в обстежених далекосхідних пунктах не відзначено. Фактично йдеться не про витворення мішаних говорів, а про співіснування українських різносистемних говірок, причому кожна система характеризується певною замкнутістю щодо системи іншої української говірки. Так, наприклад, у с. Чугуївці об'єктами для запису були люди приблизно одного віку, давні мешканці села — чернігівці і полтавці, близькі сусіди, проте жодних ознак взаємовпливу в їхній мові не спостережено¹².

Стійкість говіркових систем щодо впливу інших говірок цієї ж мови є, очевидно, ознакою певного гальмування «внутрішньоукраїнських» міждіалектних контактів на Далекому Сході в зв'язку з інтенсивним впливом російської мови, активізація якого, на протилежність багатьом іншим переселенським районам, збіглася в часі з початковими етапами формування далекосхідного українського ареалу, коли ще не виявилися наслідки міждіалектного змішування. Певну роль тут відіграє психологічний момент —

¹¹ Див.: М. Маїєцькі, Do gen zy gwar mieszanych i przejściowych, «Slavia occidentalis», XII, 1934, стор. 81.

¹² Значну відокремленість говіркових систем помітив і О. П. Георгієвський, який пояснює це соціальними причинами, ще актуальними у 20-і роки (див.: А. П. Георгієвський, зазнач. праця, стор. 31), проте, очевидно, у той час далекосхідний ареал був ще надто молодий для того, щоб у ньому могли розвинутися виразні контактні явища.

відсутність свідомого чи підсвідомого прагнення наслідувати особливості іншого діалекту, сприйнятого як «кращий» — фактор, відомий як одна з вагомих передумов виникнення мішаних і перехідних говорів¹³. За місцевих умов цей фактор реалізується в плані орієнтації на російську мову, це, в свою чергу, приводить до певного ігнорування ішодіалектних особливостей. Крім того, не можна недооцінювати й порівняно нетривалий час співжиття, до того ж нестабільного, оновлюваного час від часу партіями переселенців. Це в свою чергу сприяло тому, що, за умов різнодіалектності населення, тут ще не сформувалися певні внутрішньодіалектні норми, які частково б стабілізували говіркові системи. Усі ці фактори можна вважати причиною того, що в обстежених говірках не виявлено ознак змішування українських різнодіалектних особливостей — паралелізмів українських елементів, нових гіперизмів, контамінацій та ін. Натомість дуже активними є контакти українських говірок з російською літературною мовою.

Своєрідне «витіснення» процесів внутрішньоукраїнських міждіалектних контактів процесами українсько-російського контактування, крім усіх згаданих причин, було можливим насамперед у зв'язку з близькою спорідненістю обох мов. Російсько-українські контакти в обстежених говірках однобічні, тобто спостерігається проникнення елементів російської літературної мови в українські говіркові системи, які стосовно російської мови виступають як єдина контактна одиниця незалежно від внутрішніх розрізень. Впливу російських говірок фактично не виявлено, здебільшого через малу кількість їх носіїв в українських селах.

Основним шляхом проникнення російського впливу є субституція, яка виявляється в заступленні українських елементів відповідними російськими на різних рівнях, але переважно на лексичному і частково фонетичному. Треба відзначити, що в обстежених говірках субституція, як правило, призводить до появи українсько-російських паралелізмів; лише в поодиноких випадках спостерігається повне витіснення українського елемента російським. Фонетична субституція найбільшою мірою виявляється в структурах, що різняться від відповідних російських одним елементом, до того ж виразно відмінним — саме тому, очевидно, на фонетичному рівні найпомітнішою є субституція в наголосених складах. У лексемах, що не мають російського відповідника з аналогічною звуковою структурою, субституція виявлена рідше. Найпоширеніші випадки фонетичної субституції: 1) /o/ замість /i/ в позиції *tó*⁽¹⁾ (*ток, под, нож, кон'* паралельно з *m'ik, n'id, n'iz, k'in'*, але *sx'id, sx'idc'i, dom'ijka*); 2) /e/ замість /i/ в позиції *t'ét'* і на місці *e*; послідовно виявлено лише в числівниках *шест', с'ем*, інші структури паралельні (*kis'el' // kis'el', l'eto // l'imo, c'eno // c'ino*, але *b'ixti, b'ix, pob'igli*); 3) /o/ замість /e/ в позиції *tét* (< *t'ét*) — найпоширеніша субституція; навіть у говірках першої групи більш активними є структури *t'ót* (*kol'óca, od'óca, zel'ónij, vis'ólij, pom'órli, chir'ómxa*, також *l'od, kl'on, m'od // med*; рідші структури *tét* — *kol'esa, odeža, zel'nij* та ін.).

Субституція лексичних елементів у процесі міжмовної і міждіалектної взаємодії загальновідома. Відзначимо найуживаніші лексичні паралелізми: *xáta // дом, v'iz // тел'éга, seló // дер'юн'а, káчка // ұтка, бат'ig // кнут, ст'ежка // тропá, х'устка // платок, кл'ун'а // с'іновáл, гáрний // харо́ший, со́йашник // пацсо́нух, бура́к // с'йокла, к'ін' // кон' // ло́шад', до́жгий // д'л'ін-*

¹³ Див.: Z. d. Stieber, Sposoby powstawania słowiańskich gwar przejściowych, «Prace Komisji Językowej», № 27, Kraków, 1938, стор. 9.

ний // длі́нний, бачу // відб́жу, ба́гато // мно́го(а), з́раз // щас і под. Звертає на себе увагу фонетична структура деяких російських лексем згідно з місцевими діалектними нормами (сйб́кла, видб́жу, длі́нний, дарё́н'а та ін.). Послідовна субституція спостерігається лише в кількох випадках: на́да замість трéба, ё́тий, ё́та, ё́те замість цей, ц'а, це (українські лексеми належать до пасивного фонду).

Іншим шляхом проникнення російських елементів є активізація тих діалектних рис, що збігаються з відповідними російськими чи наближаються до них. Це виявляється на різних рівнях. Так, наприклад, дуже помітно є активізація вирівнювання основ на [г], [к], [х] в іменниковій парадигмі: на ру́кї (чи на ру́к'і — залежно від характеру сполук [гн], [ки], [хи] в говірці), у б'і́бл'юте́ки, на гарм'ю́шк'і гра́йе, у Ма́нзо́вк'і, у Хвалі́нк'і живé (назви сіл), у Ла́д'івосто́ки, на стр'і́хи, на ду́г'і, у тай́ді та ін., тоді як для більшості старожитних говірок на Україні це явище є несистемним¹⁴. Певна уніфікація, очевидно не без впливу російської мови, спостерігається у наголошених флексіях орудн. відм. одн. іменників жів. і чол. роду з основою на м'якій приголосній — земл'б́йу, душб́йу, гул'н'б́йу, ковал'б́м, пл'ом, боршчб́м, кушчб́м та ін., тоді як у вихідних говірках ці форми фіксуються непослідовно¹⁵. Відзначимо також аналогічну активізацію на лексичному рівні: глéчик — ку́шійн, окр'і́п — кип'ято́к, хма́ра — ту́ча (активізуються лексеми ку́шійн, кип'ято́к, ту́ча, що, за даними АУМ, відомі й у вихідних говірках).

Спостерігаються також прямі лексичні запозичення з російської мови чи за її посередництвом. Крім звичайних для діалектів запозичень, пов'язаних із зростанням виробництва, культури, освіти та ін., що в говірки української території проникають і з російської і з української літературних мов (типу тра́ктор, комба́йн, агро́ном, к'іно́, клуб та ін.), відзначимо суто «місцеві»: тай́ді, тигра́ (жін. роду), ке́дра (жін. роду), со́бка «сопка» (з одзвінченням кореневого приголосного), буру́ндук, па́д' «широка долина між сопками», роспа́док «вузька долина між сопками», хва́нза та ін. До цієї ж групи належать і такі гідроніми (у слов'янській фонетичній оболонці), як Лéхва (р. Лефу), Та́душа (р. Тадуші), Тéт'уха (р. Тетюхе), Ке́нцу́ха (р. Кенцухе) та ін.

Стабільність та інтенсивність впливу російської мови за умов ослаблення внутрішньоукраїнської міждіалектної взаємодії може привести до виникнення саме на ґрунті українсько-російських контактів деяких специфічних рис, зумовлених міжмовною взаємодією. В обстежених говірках ці риси виявляються спорадично. Так, наприклад, звертає на себе увагу непослідовне поширення монофтонга /н/ паралельно з /і/, /о/ в позиціях то́л' у говірках, які відповідно із структурою вихідних говорів повинні були б мати систематично /і/ за умов відсутності контактів з польськими говорами. Наприклад, пидос'і́нник, пидка́т // подка́т, пидождо́ї // п'і́ дожді́, пошб́ї // п'і́шб́ї // пишб́ї (с. Хороль, суцільно населене вихідцями з центральної Полтавщини). Тут можливий наслідок взаємодії російських моделей з /о/ та українських з /і/, результатом чого є втрата пом'якшення приголосного перед [і], звідки [і] > [н]; характерно, що всі приклади репрезентують це явище тільки після губних, які найлегше диспалаталізуються.

¹⁴ Цікаво, що в 20-і роки чергування [к] // [ц], [х] // [с] в іменниковій парадигмі зберігалось послідовно, чергування [г] // [з] давало паралельні структури див.: А. П. Георгієвскій, зазнач. праця, стор. 38—39).

¹⁵ За даними АУМ, територія суцільного поширення наголошених -ом, -ою в центральних областях України — це північна Чернігівщина і Поділля.

Відзначимо також прикметникові форми наз. відм. мн. на *-и*, *-и* (чорни *кбн'і*, *дру́жни браті*, *вєс'бли хлбц'і*) у вихідців із східної Полтавщини (с. Чугуївка), з південно-західної Київщини (с. Маргаритове), з південної Житомирщини (с. Устинівка), тоді як у відповідних говірках України, за даними АУМ, виступає флексія *-і*, а про поліський вплив може йтися лише в чугуївській говірці. Тут імовірно припускати наслідки взаємодії українських форм на *-і* та російських з флексією *-ийе*, звідки диспалаталізація перед *-і* і розвиток флексії *-и* (російські форми з флексією *-ийе*, наприклад, з основами на [г], [к], [х] такого впливу не мали, через те, можливо, у цих говірках зберігаються форми типу *так'і вјса*, *дојг'і вјлиц'і*, *корбтк'і плат'т'а*, *лих'і л'јди* при сполуках [ги],[ки],[хи]). Принагідно відзначимо, що розгляд монофтонга /н/ та прикметникових форм на *-и* як наслідків афронтальних контактів можна було б, очевидно, враховувати при поясненні розвитку цих явищ в говірках України, де монофтонг /н/ та згадані форми на *-и* становлять суцільну широку смугу в районі фронтальних контактів північної і південної діалектних груп.

Інтенсивний вплив російської мови нівелює діалектні ознаки, насамперед вузькоговіркові. Тому говіркам інших груп, де риси, зумовлені російським впливом, стають вагомішими, властиві деякі спільні особливості, незалежно від діалектної приналежності їх носіїв. Для говірок другої групи характерна послідовна субституція на різних рівнях, зокрема й на морфемному (наприклад, форми *сел'ан'е*, *м'ішчн'е*, *л'јд'і* або прикметники *сороковбй*, *золотбй*, паралелізм морфем типу *немá* *молодбйі* // *немá* *молодбй*, *у менé* // *у мен'а*). Зростає кількість безпосередніх російських запозичень, у тому числі акцентуаційних (*дрова*, *корбви*, *мјски*, *т'існий* // *т'есний* та ін. у тих говірках, де поліський вплив виключено). Проте зберігається й чимало важливих рис української системи, наприклад, окання поряд із аканням у запозиченнях, твердість (паралельно з м'якістю) приголосних перед [і], [е], особливості кореляції /р/ : /р'/, причому дуже стійкою є диспалаталізація [р']¹⁶, ряд відмінностей словозміни, вузькопобутова лексика. Досить стійкі й синтаксичні елементи. Якщо такі конструкції, як, наприклад, *пасј кбн'і*, *гјси* // *пасј кбней*, *гусей*, або *п'іду до бат'ка* // *п'іду к бат'ку*, з яких другі підтримуються російським впливом, побутують як паралельні, то чимало синтаксичних моделей зберігаються й у російському лексичному оформленні. До них належать, наприклад, конструкції місцевого відмінка з прийменником *по* (*по домáх*, *по дорбгах*), знахідного відмінка з прийменниками *за*, *про* (*говор'іл'і за роббту*, *за д'ен'ги*, *за грбш'і*, *спом'інат' про д'ітєй*, *про сина*), форм вищого ступеня прикметників і — як наслідок впливу — прислівників з прийменниками *од*, *за* (*син вјшшій за бат'ка*, *од бат'ка*, *син вјше за бат'ка*, *од бат'ка*), деякі випадки специфічного дієслівного керування (*благодарј старбму отцј*, *см'іјдјг'а з мен'а*, *із сада слшшно п'єсн'а* та ін.)¹⁷.

¹⁶ Збереження [р] (<[р']) є досить активним українським елементом і в інших районах російсько-українських контактів, наприклад у деяких говірках Саратовської області (див.: Ф. П. Сергеев, О характере взаимодействия между диалектами русского и украинского языков в условиях смешанного заселения, у зб.: «Вопросы русской диалектологии», Куйбышев, 1965, стор. 56).

¹⁷ Активність аналогічних конструкцій відзначена і в інших районах російсько-українських контактів (див.: Ф. П. Сергеев, зазнач. праця, стор. 60—65; В. И. Собинникова, О влиянии украинского языка на говоры Гремячского района Воронежской области, «Славянский сборник», I, в. филологический. Воронеж, 1958, стор. 54—57).

Ці моделі разом з іншими поодинокими українськими особливостями (відсутністю редукції у венаголошеному вокалізмі, звуком [y], білабіальним [в], збереженням деяких наголосів та окремих лексем) характерні і для говірок третьої групи, які фактично є російськими з прослідками українського підгрунтя.

Синхронний аналіз українських говірок на Далекому Сході якоюсь мірою розкриває й перспективи їхнього дальшого розвитку. Звичайно, відірваність далекосхідного українського ареалу від сфери дії української літературної мови та інтенсивний і всебічний вплив російської мови створюють нівеляцію і поступове витіснення або трансформацію українських мовно-діалектних рис. Цей процес особливо активно відбувається в говірках тих місцевостей, де українське населення не компактне або становить кількісну меншість. Що ж до районів суцільного українського заселення, то тут мовна традиція і вплив оточення до певної міри стабілізують говіркові системи і сприяють збереженню їх елементів.

Зразки суцільних текетів

у пам'ятку м'їні / йак йїхали ми поїїздом / йак бол'ший мост перей-
їжж'яля // так йак у сн'ї помн'у / йак було на Україн'ї / де стояла
хата / де горюдчик / сливи були / вишн'ї / ставок недалеко // помн'у / не
було у щчо їбїтис'а / так йа уз'ала бат'ков'ї рукавіц'ї да п'їшла на л'од
/ покоужалас'а добре на стаўку да й додому // до с'їх п'їр помн'у / йак
бат'ко м'їн'ї лозиня даў // хот'їлос'а п побачити / йак тепер на Україн'ї
Йак це шо нема собки — р'їунон'я й р'їунон'я // дїмайеш / на Україн'ї
й земл'я р'їуна / йак на мор'ї / йак йїдеш пароходом / не видно країу //

*(Записано в с. Маргаритові Ольгинського району від Чепурної
Ірини Микитівни, народилася 1900 р. у с. Крилівці колишнього
Сквирицького повіту на Київщині, на Далекому Сході з 1907 р.)*

йа родилас'а на Дал'н'ом Востокї, до Усурийска триц'ят' верст //
бат'кї найши с Полтаус'кої волості // йак вони прийїхали / шче не було
Лад'ївостока // йїхали на паракод'ї поутора м'їс'ац'ї // прийїхали — сама
тайг'я / зв'їр'ї дяк'ї / тїгри / рїс'ї // усє робили на новом м'їсц'ї // у
тайг'ї багато йе чого / виноград йе / лимонник йе / шишки / ор'їхи //
одїя год м'їя старїк стил'ко ор'їхоў кедрових здаў // пор'їчки йе у соб-
ках / гриби / грузд'ї / чїсти гриби у дубн'акї // калина йест' / йаблуч-
ки / чер'омха ц'в'їтє / аж б'їле усє //

*(Записано в с. Чугуївці Чугуївського району від Дяченко Ка-
терини Семенівни, народилася 1897 р. у Приморському краї,
батьки з Полтавщини).*

А. П. КОВАЛЬ

УКРАЇНЦІ В ЮГОСЛАВІЇ

Соціалістична Федеративна Республіка Югославія — країна багатонаціональна. Серед націй, що її населяють, є й українці.

На югославські землі українці почали переселятися ще понад двісті років тому. Ті з них, що прибули сюди давно (їх нараховується понад 30 тисяч чоловік, живуть у республіці Сербії — автономний край Воєводина), розмовляють мовою, яка помітно відрізняється від говірки тієї місцевості, з якої вони прибули; інші, які переселилися в кінці XIX і на початку XX ст. (їх понад 10 тисяч чоловік, живуть невеликими групами в Боснії), зберігають у мові діалектні особливості рідної говірки.

Історія переселення українців на землі Югославії така. За Пожаревською угодою 1718 р., після війни з турками Австрія здобула Бачвансько-банатську рівнину і на створеному тут військовому кордоні оселила сербів — утікачів від турків. Проте ці поселенці-сербів не втрималися довго на нових місцях і стали масово емігрувати з Бачки, а на їх місце австрійський уряд почав поселяти угорців, німців, хорватів, словаків та українців з північних комітатів Угорщини. Так, у 1744 р. у залишене сербами село Керестур прибула перша група українських родин з Замплинського комітату; у 1765—1767 рр. з'являються у с. Куцура переселенці з Боршодського, Абауйського та Шариського комітатів.

Протягом XVIII—XIX ст. з Карпат, які новоприбулі звать «Горніцею», переселялися все нові й нові сім'ї, що осідали в сусідніх з Керестуром селах (у Кулі, Дюрдьовому, Вербасі, Новому Саді). Згодом українські переселенці з'явилися й на території задунайського Срему (населені пункти Шид, Беркасове, Бикич, Міклошевці, Петрівці, Бачинці, Митровиця та ін.).

Українці, що переселилися сюди в другій половині XIX ст., головню лемки, щодо мови були асимільовані бачванцями, точніше керестурцями (відзначимо, що між мовою двох найбільших сіл — Керестура і Куцури — існує певна відмінність як у вимові, так і в лексиці).

Переселення селян із Закарпаття, Східної Словаччини і Галичини в Бачку й Срем тривало аж до першої світової війни. Культурні й релігійні зв'язки переселенці підтримували насамперед із своїми рідними землями (учителі й священники вчилися в Ужгороді та Пряшові). Звідси потрапили в Бачку світські й церковні видання, а з ними проникла й панівна на Закарпатті літературна мова того часу («язичіє»). У 2-й половині XIX та на початку XX ст. налагоджуються більш тісні контакти з Галичиною, зокрема зі Львовом. Із Закарпаття, Східної Словаччини й Галичини народницька інтелігенція кінця XIX ст. принесла прагнення писати зрозумілою для народу мовою.

Першу «Граматику бачванско-рускей бешеди» (1923) уклад Г. Костельник (1886—1948) — учений-філософ, філолог, історик, теолог і письменник (його перу належить також перша поема-ідилія «З могого валала» (села), написана мовою бачванських українців¹. Завдання цієї мови, сформу-

¹ Бачвансько-сремські українці традиційно звать себе русинами, свою мову — «рускою»; визначаючи місце своєї мови серед інших слов'янських, автор шкільної

льовані у «Граматиці», обмежувалися початковою освітою народу. Середню і вищу освіту, на думку Г. Костельника, народ повинен здобувати сербохорватською або українською літературною мовою (до речі, й сама грамика побудована значною мірою на порівнянні бачванського діалекту з українською, польською, словацькою й сербохорватською мовами). Правопис, який прийняв Г. Костельник, — це фонетичний український правопис («желехівка») з однією сербською особливістю: буква *и* позначає звук *і*, що не пом'якшує попереднього приголосного.

Літературна мова бачвансько-сремських українців забезпечує потреби школи, нею друкуються шкільні підручники, дитячий журнал «Піонерська заградка», газета «Руске слово», альманах «Народний календар», а також художні твори, переклади, різні збірники тощо.

Зараз на території Воєводини є п'ять українських шкіл, у яких працює 53 вчителі і навчається 1257 учнів.

Велику культурно-освітню роботу проводить інтелігенція — письменники, вчителі, мовознавці, працівники преси та ін.; активно працюють культурно-освітні товариства; багато молодих русинів вчиться у вищих навчальних закладах країни.

Друкowana продукція, що виходить рідною мовою, спрямована на те, щоб заохотити населення до активного громадського і культурного життя. У підручниках для початкової восьмирічної школи вміщені уривки з творів українських письменників Югославії, твори сербських, хорватських, македонських поетів та письменників, твори класиків інших літератур. У читанці для 6 класу, наприклад, зустрічаємо імена Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, Л. Глібова, М. Гоголя, О. Пушкіна, Л. Толстого, І. Тургенєва, М. Горького, Ф. Шіллера, Дж. Лондона та ін.

Про значні здобутки художньої літератури свідчить поява двох антологій — «Антологія поезії бачванско-сремских руских писательох» (1963) і «Антологія дзєцинскей поезії» (1964) та ряду інших видань.

Якою ж вона є, ця «руска бешєда», якими шляхами вона розвивалася і розвивається тепер?

Відомий український учений, фольклорист і етнограф Володимир Гнатюк, дослідивши мову українців Бачки і Пряшівщини, прийшов до висновку, що в основі своєї це один з південно-західних українських діалектів, що побутує на словацько-українському пограниччі і зазнав певних впливів словацької і польської мов. Словацький діалектолог С. Цамбел висловив думку, що керестурська говірка належить до змішаних українсько-східно-словацьких говірок «земплинсько-ужського типу». «Слід врахувати також, — писав дослідник, — що й самі східно-словацькі говірки мають перехідний польсько-українсько-словацький характер»².

Українське населення, внаслідок постійних і тривалих контактів із східно-словацьким населенням, поступово переймало окремі риси цих говірок. Пізніше, після переселення в Бачку, ця говірка поступово поповнювалася (насамперед, лексично) ще елементами сербохорватської, угорської і німецької мов.

У сучасній літературній мові бачванців можна відзначити такі риси української мови: 1) наявність *-ри-* (*-ир-*), *-ли-* (*хрибет, блиха, кирвавиц, стиржень*); 2) поряд з типовим для польської мови розвитком давнього сонорного *л* у *-ла-*, *-ло-*, *-лу-* (*длуги, длобац, слунко*) частіше зустрічаємо

граматики Микола Кочин пише: «Наша бешєда спада до групи славянских языков. То діалект українскей бешєди котри ма даєдні прикмети польскей и словацкей бешєди» (Микола Кочин, Материнська бешєда, часц I, Нови Сад, 1965).

² S. Czambel, Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov, I, Основу a іny materiál řečový, I, Vychodoslovenskè nářečie, Turčiansky, Sv. Mar. tin., 1906, стр. 122.

-ол-, -ов- (витолковац, волна, полни, колбаса, чолнок, жовти, вовк); 3) перехід *e* в *o* після шиплячих перед наступним приголосним (чоло, пчола); 4) перехід старого дифтонга *ie* в *i* (бида, гніздо, грих, дзівка, рика, ридки); 5) закінчення -ого, -ому в родовому і давальному відмінках однини прикметників і займенників (того, нашого, тому, доброму); 6) нерозрізнення родових форм у називному відмінку множини прикметників та займенників (добри хлопці, братово дзеци); 7) українські діалектні риси: а) синкретизм орудного і місцевого відмінків однини (тим добрим сином, дзецком і у тим добрим сину, дзецку), б) закінчення -ем, -ім у першій особі однини теперішнього часу (в'яжем, робим) та ін.

Наголос постійний, на передостанньому складі, як у східнослов'янських говорах та польській мові (зустрічається і в західноукраїнських говірках).

Проте ряд важливих і поширених рис помітно відрізняє цей діалект від української мови: перехід передньозвничних *t, d* у *ц, дз* перед голосними переднього ряду (дзекуюем, дзвиче, ганьбиц, дзеци); вимова м'яких *s* і *z* як *ш, ж*, (крашне, шветло, шпивац, жима, шніг, жем — земля).

Значні відмінності є і в граматичній будові. Пор. такі речення: *мойо и братово дзеци* — мої і братові діти; *видзел го читац* — бачив, як він читав; *зос тупу шекеру дуб не зваліш* — тупою сокирою дуба не звалиш; *сциснул бим ци руку, лем да ти ту тераз* — стиснув би тобі руку, якби ти була тут.

Як і в кожній літературній мові, у мові югославських українців по-всякчас розвивається і вдосконалюється її лексична система. Збагачується лексика значною мірою шляхом творення нових термінів і слів на базі власних словотворчих можливостей, напр.: *шор* — ряд, порядок; *вишоровац* — вирахувати; *ушориц* — впорядкувати. Зокрема виникає велика кількість нових слів на означення абстрактних понять: *випатрунок* (вигляд), *розпатрунок* (розгляд), *надпатрунок* (нагляд), *препатрунок* (перегляд) та ін. Значну частину термінів запозичено з сербохорватської мови; через цю мову (часто зберігаючи й форму слова) потрапляють і іншомовні слова, напр.: *хумани, філолошки, технички, инспирирац*.

Багато є засвоєних слів і з української літературної мови, напр.: *ришучи, свидоми, свидомосц, засидане, рижни, неришучи, обережни, безсовисни, смертельни, змист, висти, взагалі* та ін. (слід пам'ятати, що безпосереднє засвоєння з української літературної мови утруднює, насамперед, фонетична розбіжність: серед фонем бачванського діалекту відсутні м'які приголосні *з, т, д, с, ц, р* та українське *и*, немає ряду чергувань, нетипове повноголосся та ін.).

Мовні питання постійно перебувають у полі зору широкої громадськості: працівники освіти, наприклад, обговорюють їх на своїх з'їздах, які є одночасно і курсами з питань мови. Останнім часом на цих з'їздах читаються лекції і з української літературної мови, розглядаються питання термінології (зокрема усталено шкільну термінологію), правописні питання (внесено деякі зміни в бік відступу від фонетичних принципів) та ін.

Ось зразок наукової мови із статті О. Тимка у збірнику «Наша писня»: «Сама музична етнографія досц зложена ствар. Крем подполней музичней кваліфікації, тотя робота жада од етнографа, же би познавал добре шицок культурне розвиток цалого народа, не лем його часточки (як наш случай), а у тому тоте исте му потрібно знац и о шицких народних группах його сущедох, зос котрима през дуги вики жие и попри ніх ше розвивал».

А ось запис розмовної мови бачвансько-сремських українців: «Нешка сом правела торту зос ягодамі. Торты ше праві так. Вежнем осем більчкі і осем лошкі цукру» (Марія Кочиш, 36 років, друкарка, Новий Сад).

Як уже було відзначено, починаючи з 90-х років ХІХ ст., а найбільше в 1905—1912 рр. у населених пунктах Бая Лука, Прінявор, Прієдор, Дервенти з'явилися переселенці з підкарпатських районів та з Галичини. Вони і до цього часу зберегли риси своїх місцевих говірок, напр.: «Нашо минї наповдіру волів та коровів, як нимаю свої хатї люббої розмови»; «Кожо муть вісіле, а мої курці смерть»; «Там ворала дівчинїна нивміла воратї найміла се козаченька» (запис у с. Вуковар від Намачинського Івана Семеновича, 63 роки, народ. в с. Пенівичі, Самбірського повіту).

Оскільки ці переселенці живуть не цілими селами, як у Бачці і Сремї, а окремими родинами серед сербів, хорватів, босанців, чехів, словаків та ін., вони не мають своїх шкіл і українську мову не вивчають (хоч і робилися не зовсім вдалі спроби створити українську читанку для першого класу початкової школи).

Розкиданих по території Югославії українців об'єднує народна пісня. Бо ж усі вони співають українських пісень, давно чи недавно привезених з України або створених вже на новій батьківщині. Укладаючи збірник пісень югославських українців «Наша писня», відомий етнограф і фольклорист О. Тимко характеризує їх так: «Тут маємо пісні з усіх країв, де живе наш народ (Югославія, Підкарпаття, Закарпаття, Буковина, Поділля, Наддніпрянщина)».

Під час другої світової війни українці Югославії, пліч-о-пліч з іншими народами цієї країни, брали активну участь у національно-визвольному партизанському русі, а у післявоєнні роки, як вільні й рівноправні громадяни соціалістичної Югославії, будують нове щасливе життя.

КУЛЬТУРА УСНОЇ І ПИСЕМНОЇ МОВИ

М. Ф. НАКОПЕЧНИЙ

РОЗМАЇТІСТЬ ФОРМ — БАГАТСТВО МОВИ

(Про видові форми віддіслівних іменників
в українській мові)

Радянське мовознавство, ґрунтуючись на непохитній основі марксизму-ленінізму, виходить з єдино правильного, єдино наукового положення про рівноцінність мов усіх націй і необмежені можливості їх росту й культурного розвитку. Будь-яка національна мова, що нерозривно пов'язана з життям народу, суспільства, як система розвивається в основному за внутрішніми своїми законами, отже «живе своїм живим життям», як дуже влучно сказав Максим Рильський, Зв'язок між мовою і народністю не зовнішній, він має глибоку основу у процесах мислення, свідомості. Кожна нація має поважні підстави дорожити своєю мовою, що створена зусиллями десятків, сотень поколінь людей і закріплює в словах і формах колективний досвід, результати пізнавальної їх діяльності. Плекати, розвивати рідну мову — не тільки невід'ємне право кожного народу, а й його обов'язок.

У кожній мові, внаслідок особливостей її розвитку, протягом століть складається неповторно-своєрідна система граматичних форм і значення слів, нерідко не відповідна в окремих своїх елементах формам і значенням інших, навіть найближче споріднених мов. Кожна мова має свою неповторну красу й силу, свої цінні риси, особливості, свої сильні сторони, що роблять її дуже важливим, могутнім, а де в чому просто незамінним знаряддям пізнання навколишнього світу, дійсності. Те, що одна мова виділяє, розрізняє лексичним способом, через слово і його значення, те інша мова передає засобом граматичним: префіксами, суфіксами і закінченнями. Тож, вивчаючи будь-яку мову, ми не тільки здобуємо можливість знайомитися в оригіналі з літературою, з безсмертними творіннями людського генія, що складені цією мовою. Ми глибше пізнаємо, розкриваємо для себе якісь особливі, специфічні риси самої дійсності через вивчення семантичної системи (системи значень) цієї другої мови, де так чи інакше відбилася і закріпилася пізнавальна праця попередніх поколінь, їх історичний і життєвий досвід. Установлюючи якісь мовні закономірності через порівняння двох або кількох мов, ми краще усвідомлюємо явища дійсності, навколишнього світу, чіткіше, виразніше з'ясовуємо якісь специфічні сторони цих явищ¹.

Цей висновок радянської лінгвістичної науки про велику пізнавальну цінність кожної мови, її семантичної системи перекликається з відомим афоризмом Й. В. Гете, що, підкреслюючи що ж таки, в основі, думку, висловився так: «Скільки я знаю мов, стільки раз я людина». У цій поетичній

¹ О. С. Ахманова, Очерки по общей и русской лексикологии, М., 1957, стор 51—53 та ін.

гіперболі є, безперечно, частка істини, бо ж, справді, щоразу, з опануванням кожної нової мови життя, дійсність ніби обертається до нас *новою* своєю гранню².

У плані глибшого пізнання об'єктивної дійсності заслуговує на увагу кожен мовний факт. Предметом нашої розмови у цій статті будуть віддієслівні іменники, що зберігають значення доконаного або недоконаного виду.

Відомо, що слов'янські мови, маючи розвинену систему видових форм дієслова, спроможні точно й легко визначати характер перебігу процесів, виражених дієсловом, раптовість або протяжність одноразової дії чи її повторюваність, многократність. Це одна із цінних — і до того ж своєрідних рис їх близькоспоріднених граматичних систем. На цей скарб слов'янських мов звернув свого часу увагу ще М. Г. Чернишевський.

Усі слов'янські мови об'єднує те, що кожна словоформа має значення одного з видів: доконаного або недоконаного. Переважна більшість дієслів може виступати в обох видових формах. При цьому лексичне значення дієслова із зміною видової форми лишається непорушним; пор.: *переписувати* — *переписати*, *знаходити* — *знайти*, *увиходити* — *увійти*, *істи* — *з'істи*, *підкидати* — *підкинути*, *стрибати* — *стрибнути* і т. д. Але є й такі дієслова (особливо ускладнені часовими, просторовими та ріднодіючими префіксами), що мають тільки одну видову форму. Наприклад, в українській мові до них належать: *працювати*, *мріяти*, *трудитися* та ін. — тільки недоконаного виду; *повикидати*, *позакривати*, *познаходити*, *попоходити*, *пропрацювати* та багато інших — тільки доконаного виду.

Вираження співвідносності форм доконаного й недоконаного виду має в деяких слов'янських мовах певні своєрідні риси. Так, кількість видових пар навіть таких близькоспоріднених мов, як українська і російська, неоднакова. У цьому легко переконатися, порівнявши хоч би такі приклади: рос. *редуцировать*, *информировать*, *ликвидировать* (та інші з цього ж ряду запозичених слів), *использовать*, *женить* і т. д. виражають однією морфологічною формою обидва видові значення; в українській мові для кожного з видових значень є окрема форма вираження:

<i>редукувати</i> (недокон. вид)	і	<i>зредукувати</i> (докон. вид),
<i>інформувати</i> (недокон. вид)	і	<i>поінформувати</i> (докон. вид),
<i>використати</i> (докон. вид)	і	<i>використовувати</i> (недокон., многокр. вид),
<i>женити</i> (недокон. вид)	і	<i>оженити</i> (докон. вид) тощо.

Характерне для слов'янського дієслова розрізнення доконаного — недоконаного видів (а в зв'язку з цим також однократного — многократного підвидів) природно переноситься далі (у багатьох слов'янських мовах дуже послідовно, у деяких — з більшими чи меншими обмеженнями) на віддієслівні іменники, якщо вони не набувають предметного значення. Пор.: *вивчати* — *вивчання*, *вивчити* — *вивчення*. У таких парах протиставлені іменники, що означають, з одного боку, незавершену, тривалу дію (або стан) як процес, з другого — завершену, конкретну дію, часом з відтінком однократності, наприклад: *присуджування* — *присудження* (чеське *přisuzování* — *přisouzení*), *відкидання* — *відкинення* (польське *odrzuwanie* — *odrzućenie*), *вивершування* — *вивершення* (сербське *izvršavanje* — *izvršenje*) та ін. Надзвичайно послідовно проводять таку диференціацію, зокрема, західнослов'янські мови (польська, чеська та ін.). Із східнослов'янських мов найпослідовніше зберігає видові ознаки в іменниках *на-ння* і *-ття* дієслівного походження саме українська мова.

² Див.: І. К. Білодід, Твір О. О. Потебні «Мова і народність» у світлі сучасності, зб. праць III Республіканської славистичної конференції, Харків, 1960; «О. О. Потебня і деякі питання славистики», Харків, 1962.

Від дієслів недоконаного виду *творити, творитися*, приміром, що означають триваючу дію або процес, є в нашій мові іменник *творення* з таким же значенням. Приклад: «Процес *творення* мови української народності в надрах давньорущини найінтенсивніше проходив у XII—XIII століттях». А від дієслова доконаного виду *утворитися*, що вказує на закінчений характер дії, є іменник *утворення*, що означає, як і дієслово, завершену дію або результат процесу, наприклад: «*Утворення* мови української народності (як в основному доконаний уже факт) припадає десь на початок XIV століття». Тісній парі взаємозв'язаних іменників *творення* — *утворення* в російській мові відповідає, власне, одна форма — слово «образованіе», що залежно від змісту речення (і ширшого контексту) може означати і закінчену дію і процес.

Такими ж парами співвідносних форм віддієслівних іменників, що різняться між собою не тільки зверхніми (формальними) ознаками, а й важливими для мови відтінками значення, є в українській мові взаємопов'язані слова *нищення* — *знищення*, *руйнування* — *зруйнування*, *малювання* — *змалювання*, *відвіданн*я — *відвідування*, *збагаченн*я — *збагачування*, *використанн*я — *використовування* і багато інших.

Розгляньмо трохи ближче хоча б деякі з них:

нищення (від *нищити* — означає процес або складну триваючу дію) і *знищення* (від *знищити* — означає доконану дію), наприклад: «*Нищення* живого слова українського у школі, в пресі, у театрі, у громадсько-політичному житті за чорних днів царату не привело, однак, до *знищення* його [слова] у народі...»; у російській мові обом цим іменникам (*нищення* і *знищення*) відповідає один — «уничтоженіе», що може мати значення як доконаного, так і недоконаного виду;

руйнування (від *руйнувати*, -ся — процес або складна триваюча дія) і *зруйнування* (від *зруйнувати*, -ся — доконана дія), наприклад: «*Руйнування* міст і сіл В'єтнаму, що чинять американські агресори, не зломить волі його героїчного народу боротись до перемоги; народ не допустить *зруйнування* й поневолення вітчизни»; у російській мові іменникам *руйнування* і *зруйнування* відповідає одна двовидова форма — «разрушеніе»;

дослідження (від *дослідити* — доконана дія або результат) і *досліджування* (від *досліджувати* — процес), наприклад: «На *дослідження* цієї проблеми витрачено багато часу і зусиль...», «Цікаві нові *дослідження*...», але «*Методи досліджування* у кожній науці різні»; у російській мові обом цим формам відповідає двовидова — «исследование»;

*збагаченн*я (від *збагатити*, -ся — доконана дія) і *збагачування* (від *збагачувати*, -ся — процес), наприклад: «Видання Української радянської енциклопедії чимало спричинилось до *збагаченн*я культури українського народу» і поряд: «*Збагачування* мов соціалістичних націй — одна з найважливіших закономірностей їх розвитку»; по-російськомому і там і там — «обогащеніе»;

*використанн*я (від *використати* — завершена дія) і *використовування* (від *використовувати* — процес або многократна триваюча дія), наприклад: «Передаю Вам для *використанн*я цей документ» і «*Постійне використовування* передового досвіду в сільському господарстві, як і в промисловості, — основа й запорука дальших наших успіхів».

Так само: *зникнення* — *зникання*, *складенн*я — *складання*, *виділенн*я — *виділяння*, *повернення* — *повертання*, *відкинення* — *відкидання*, *пересування* — *пересування*, *затримання* — *затримування*, *підживлення* — *підживлювання*, *зрошення* — *зрошування*, *запilenн*я — *запилування*, *відтворенн*я — *відтворювання* і десятки, сотні інших пар співвідносних форм віддієслівних іменників з не менш виразними ознаками доконаного або недоконаного виду, однократності чи многократності. Що тісно в'яжуть ці іменники-девербативи з дієсловами, від яких вони походять.

З величезного матеріалу, що є в нашому розпорядженні, подаємо тут хоч по кілька прикладів уживання цих безперечно вартих якнайбільшої уваги співвідносних форм доконаного й недоконаного виду.

Приклади з творів, статей, листів письменників переджовтневої доби:

І. Ф р а н к о. «У його (Л. Толстого. — М. Н.) ліриці і в драмі слідно важкий процес *творенн*я... Пластичність у *малюванні* оточення...» і поряд: «*Змалювання* життя... — се одна з найприродніших, але й найтяжчих задач. Брак стислості у *відтворюванні* історичного характеру епохи...»; «*Мальтус* висловив математичною формулою той страх капіталістичної суспільності перед надто швидким *розмноженням*...»; «Він розпочав енергичними покликами ... до боротьби, до *відкинення* сумнівів...»; «Для доброго *зрозумінн*я потрібна відповідна перспектива...».

М. Коцюбинський. «Вихований на кращих зразках європейської літератури, такої багатой не лиш на теми, але й на оброблювання сюжетів, наш інтелектуальний читач має право сподіватися од рідної літератури ширшого поля обсервації... і поряд: «Покористуетесь (поправками) в такій мірі, як се Вам потрібно буде для оброблення перекладу...»; «У Франції зорганізувалась акціонерна спілка для скупування українських плахт...»; «Часті зносини з петербурзькою громадою, ширення просвіти межі земляками...».

Л е с я У к р а ї н к а. «При виконуванні «Думи про Олексія Поповича» (уборювання міночних козачків кобза перестроювалася на е-тол); «Маю так мало сили, що мушу її шадити для виконання того, що можу зробити ліпше і з більшим позитивним для рідної літератури...»; «План твору. Повертання до війська... Чи не взяти на себе роль Катона, тільки не ради зруйнування Картагени, а ради відбудування...».

П а н а с М и р н и й. «Учені люди... немало попрацювали над вивченням старих мов...»; «Одне ошукування та обдурювання, торгування людьми, перепроування всього святого...».

Уже й наведених тут прикладів із мови класиків (а число їх можна було б набагато збільшити) вистачить, щоб зробити певний висновок про системний характер видових різниць в українській мові у віддієслівних утвореннях на *-ння*, *-ття*, що означають дію, і про найтісніший зв'язок їх з відповідними формами дієслів. Чітке розрізнення видів у сотнях віддієслівних іменників на *-ння*, *-ття*, як і в дієприкметниках (складений — складаний, досліджений — досліджуваний...) та дієприслівниках (шануючи, шанувавши — ушанувавши, використавши — використовуючи...), що є нормою сучасної української літературної мови, має міцне коріння у живій мові народу. Зрозуміло, що іменників на *-ння*, *-ття* цього типу, які являють (відносно) високий ступінь абстракції в системі мови, взагалі небагато знайдемо в народно-розмовному мовленні, у фольклорі, але вони були й є і там уже і творять видові корелятивні (співвідносні) пари на зразок: *кохання* (від *кохати*) — *закохання* (від *закохати*, *-ся*), *гуляння* (від *гуляти*) — *погуляння* (від *погуляти*), *життя* (від *жити*) — *прожиття* (від *прожити*) тощо. Пор. у народних піснях і усному мовленні:

Чи всім людям із *кохання*
так ся діє?
Очі не сплять, серце стогне,
Душа мліє...

(«Народные южно-русские песни»,
К., 1854, вид. М. Метлинського)

Пливе жука з Кременчука,
луска на їй сяє.
Хто не знає *закохання*,
той лиха не знає...

(Чубинський, т. V, 1876 стор 13)

Яке ж це воно *гуляння*,
як стільки ще діла.

(Зписано в Мирг. районі)

Узяв вісім п'ятаків
на *погуляння*.

(Новомоск. у.— Сл. Гр.).

Звідси — і в «Кобзарі» Т. Шевченка:

Заревли великі дзвони,
Щоб сідали хлопці коні...
Та збирались на весілля,
На веселе *погуляння*...

Не всі, як дехто помилково гадає, але переважна більшість уживаних тепер віддієслівних іменників на *-ння*, *-ття* (що утворюють, як правило, співвідносні видові пари) є, безперечно, суто літературного походження. Широке творення цих форм за дожовтневої доби припадає на кінець ХІХ—початок ХХ ст. і найбільше їх, природно, не в поезії та щоденній розмовній мові, а в прозових творах, насамперед у науковому, публіцистичному жанрах, як це видно і з поданих попереду прикладів. Виникаючи здебільшого, сказати б, у вищих поверхах літературної мови, у суто книжній її надбудові, дієслівні іменники на *-ння* і *-ття* з властивим їм видовим розрізненням цілком природно виростають із народної її основи. Вони є логічним

завершення системи видової диференціації, яка пронизує всю сукупність дієслівних форм нашої мови, органічно випливає з неї.

Проведене нами обстеження і вивчення віддієслівних іменників на *-ння, -ття* у мові класиків української літератури кінця ХІХ — початку ХХ ст. виявило не тільки велике поширення цих форм та співвідносних пар їх, а й цікавий факт незвичайно витриманого, послідовного і доцільного вживання їх з повним усвідомленням видових значень, пов'язаних з особливостями їх будови. Показова з цього погляду мова творів І. Франка, М. Коцюбинського і Лесі Українки. А це ж вершина досягнень української літературної мови переджовтневої доби!

Розширення меж функціонування української літературної мови після Великого Жовтня спричинилося до бурхливого розвитку й поповнення її лексичного складу. У цьому процесі широко виявилися словотворчі її можливості. Зокрема, український словник збагатився величезною кількістю нових віддієслівних утворень на *-ння, -ття*, зберігши всі (чи майже, за малим, не всі) давніші корелятивні пари іменників дієслівного походження і поповнивши їх склад численними новотворами. Аналіз мови багатьох наукових праць, статей, публіцистичних виступів, художніх творів (передусім прозаїчних), посібників з різних галузей науки й техніки дає нам цілком виразну картину і незаперечно підтверджує життєву силу, актуальність і невпинне кількісне зростання віддієслівних утворень на *-ння, -ття* з чітким видовим значенням в українській літературній мові радянської доби. Уживання іменників дієслівного походження цього типу дуже поширене, зокрема, в мові наших видатних письменників. Віддієслівні іменники на *-ння, -ття* вільно утворюються від дієслів доконаного, як і недоконаного виду, зберігаючи тісний смисловий зв'язок з дієсловом, тому вони й творять, як правило, елівідносні щодо виду пари, як і ті дієслова, від яких вони походять. Особливо показова в цьому плані мовна практика класика української радянської літератури, одного з найкращих знавців мови українського народу М. Рильського, а також Ю. Смолича, Ю. Яновського та інших майстрів слова. За це свідчать красномовно і подані далі приклади вживання віддієслівних іменників з художніх творів і статей письменників пожовтневої доби.

М. Рильський. «Саме в живому процесі творення матеріальних цінностей... родяться й викристалізуються ті риси народного світогляду, з яких виникає народна творчість...»; «Залізну дисциплінованість показало російське робітництво... протягом усієї доби творення і створення першої в світі соціалістичної держави...»; «Зображування це може показувати складні характери, складність багатьох процесів, що відбуваються в нашому житті...» і поряд: «Головне завдання письменника — зображення людини...»; «Щоб взаємне ознайомлення слов'янських народів з допомогою обміну перекладами... розгорнулося ще ширше» і поряд: «Переклад О. Кундзича має своєю метою не тільки ознайомлення читачів з твором російського генія...»; «У використуванні Франком і Лесею Українкою... канонічних форм треба бачити... свідоме новаторство...» і поряд: «Не може не тішити ока і серця розумне використання (у кийвському метро) місцевих українських матеріалів...»; «Довженко говорив про себе, що він народився з нахилом до патетичного сприймання життя...»; «В змалюванні колізії, яку переживає Іван Вишенський, колізії між особистим самоудосконалюванням і громадським обов'язком, можна бачити... відбиття пережитого самим автором...».

Ю. Смолич. «І то були справді літературні шедеври, які вражали глибиною спостережень і силою відтворювання...»; «В місті — страйки, на фронті — братання, в країні — відвойовування більшовиками більшості в Радах...»; «Заперечення такого права... рівнозначне підтриманню політики загарбнв і анексії...»; «Розвантажування тривало аж до схід сонця...».

Ю. Яновський. «Колгоспне садівництво на Україні має чудову базу для вростання і вдосконалювання...»; «Мисливський хист юних паливод (бурсаків), битих на трудному мистецтві зникання в натовпі з в'язкою бубликів, був належно опіваний у тогочасних піснях, кантах...».

А. Голівко. «На що не гляне... — не міг уже, щоб зразу ж не уявляти собі в разі і самий процес творення...»; «І через те [малюнки в книжці] були такі ж цікаві для розглядування, як і першого разу...»; «Для тебе і життя тільки в травленні власного

шлувка...»; «Раз уже бачені барвисті малюнки будили в серці радість упізнання...»; «Ще витрачаються франки й марки на утримання преторіумів на владу на Україні...»; «Фаталістичне сприймання фактів, пасивна покоря...»

Приклади самі за себе говорять так виразно й недвозначно, що, власне, не потребують уже коментарів. Має, безперечно, рацію Г. Ткаченко-Раїшинська, стверджуючи, що «зберігання видових різниць в абстрактних іменниках на *-ня*, *-ття* в сучасній українській мові являє собою одну з її характерних особливостей, на яку також слід звертати увагу, виявляючи специфіку лексико-граматичної будови сучасної української мови»³. Справді, видове розрізнювання віддієслівних іменників на *-ня*, *-ття* в українській мові — глибоко органічна її риса, одна з важливих граматичних норм сучасної української літературної мови, що позначається дуже помітно й на її словниковому складі.

Істотно відмінний від цього стан склався в російській літературній мові. Видове розрізнювання іменників дієслівного походження на *-ние*, *-тие* (або *-нье*, *-тье*) принципово не чуже і їй, як одній із слов'янських мов; пор., наприклад, форми:

опоздание (від «*опоздать*» — доконана одноразова дія) і *опоздывание* (від «*опоздывать*» — многократний вид)
опознание (від «*опознать*» — доконаний вид) і *опознавание* (від «*опознавать*» — процес)
сражение (від «*срастись*» — доконаний вид) і *срачивание* (від «*срачиваться*» — процес)
уравновешение (доконана одноразова дія) і *уравновешивание* (недоконаний вид)
совершенствование (недоконаний вид, процес) і *усовершенствование* (доконаний вид)

спізнання — *спізнювання*, також *запізнення* — *запізнювання*;

опізнання — *опізнавання*;

зрошення — *зрощування*;

зрівноваження — *зрівноважування*;

удосконалювання — *удосконалення*

та інші (порівняно нечисленні) форми.

Але своєрідні умови, в яких проходило формування, як і дальший розвиток російської літературної мови, не сприяли широкому розгорненню і масовій фіксації в ній віддієслівних форм на *-ние* (*-нье*), *-тие* (*-тье*) з чіткою видовою диференціацією⁴. Уже за давнього часу вона включила до свого складу стільки суто книжних елементів, успадкованих від старослов'янської писемної мови (й далекіх від живої великоруської народної основи), і стільки зберегла їх до сьогодні, як жодна інша з сучасних літературних слов'янських мов. У цьому найдавнішому пласті було вже чимало й абстрактної лексики, у тому числі іменників на *-ние*, *-тие* дієслівного походження, серед яких трапляються й численні кальки з грецької, а часті й латинської мови. Грецька (як і латинська) мова не знала видової диференціації іменників, і пороблені з її слів кальки часто вже тоді позбавлені були виразних видових ознак. А за їх зразком творилися й інші слова цього типу ще в старослов'янській, пізніше в давньоруській і староросійській (та староукраїнській) книжних мовах. Це не могло не позначитися на структурі сучасної російської мови: запозичена у свій час модель творення віддієслівних іменників сприймається вже як природний факт гра-

³ Див.: «Республіканська наукова конференція з питань російсько-українських мовних зв'язків», Тези доповідей. Луганськ, 1964, стор. 60.

⁴ Див.: В. Д. Левин, Имена действия в русском языке, «Ученые записки Ивановского государственного педагогического института», т. I, в. 2, 1941; Л. Г. Свердлов, Семантика отглагольных имен существительных на *-ние*, *-тие* в русском языке, «Научные доклады высшей школы. Филологические науки», 1961, 2, М.: В. Н. Хохлачева, Изменения в системе словообразования существительных, «Очерки по исторической грамматике русского литературного языка XIX в.», «Наука», М., 1964.

матичної системи російської мови. Ось чому в російській мові нашого часу ми маємо такі численні старі утворення, як «размышление», «употребление», «соблюдение», «поощрение», «поглощение», «претворение», «пренебрежение», «сопровождение», «сокращение», «охлаждение» тощо, для більшості яких характерна видова невизначеність. Наприклад, «употребление» значенням своїм відповідає і доконаному дієслову «употребить» (укр. *ужити*, *вжити*) і недоконаному «употреблять», що може означати й многократність (укр. *уживати*, *вживати*); «охлаждение» — «охладить, -ся» і «охлаждать, -ся»; «сокращение» — «сократить, -ся» і «сокращать, -ся»; «поглощение» — «поглотить» і «поглотать» і т. ін. Порівняймо відповідні до них українські співвідносні щодо виду пари іменників: *ужиття* — *уживання*, *охолодження* — *охолоджування*, *скорочення* — *скорочування*, *поглинення* — *поглинання* тощо з чітким розрізнюванням видових відтінків.

Коли з XVIII ст. на російському ґрунті починає інтенсивно творитися наукова й технічна термінологія, яка весь час збагачується, особливо після Великої Жовтневої соціалістичної революції, то при цьому невпинно поповнюється і контингент віддієслівних утворень на *-ние*, *-тие*. Вони виникають уже на природному російському ґрунті (хоч іноді й не без впливу західноєвропейських мов) і відповідно до усталеної словотворчої моделі також часто є індіферентними щодо виду.

Ці іменникові утворення в масі своїй є видово зневиражені, і поодинокі винятки з цього правила (див. наведені вище приклади) стоять нібито поза системою, що склалася в літературній мові.

У сучасній українській літературній мові, як і в інших слов'янських, де суто книжні елементи старослов'янського походження в лексичі (включаючи й кальки, про які була тут річ) кількісно дуже обмежені, співвідносні щодо виду пари віддієслівних іменників з чітким розрізнюванням відповідних значень, навпаки, є масовим явищем, і, як ми вже бачили, вони дуже послідовно вживаються в мові класиків кінця XIX — початку XX ст. і в кращих літературних зразках нашого часу.

Немає ніякого сумніву, що докладніший розгляд видових пар віддієслівних іменників дасть змогу точніше описати граматичні й синтаксичні умови їх творення й уживання. Цілком природно, що від одновидових дієслів творяться тільки одновидові похідні іменники (напр.: *вирувати* — *вирування*, *шепотіти* — *шепотіння*, *постукувати* — *постукування* і под.). Префіксальні одновидові дієслова взагалі стоять осторонь від цього словотворчого процесу (від дієслів типу *позакривати*, *попоходити*, *загукати*, *посидіти* і под. похідні іменники з суфіксами *-ня*, *-ття* практично неможливі). Трапляються й такі випадки, коли від одного з членів видової пари утворюється іменник на *-ня*, *-ття*, а від другого — іменник без цих суфіксів, байдужий до видового значення (напр.: *стрибання* → *стрибати* — *стрибнути* — *стрибок*). І навіть тоді, коли можливі іменники в обох видових формах, їх уживання нерідко залежить від контекстуально зумовленої настанови на розрізнювання чи нерозрізнювання повторюваних і неповторюваних дій. Усе це ще мусить стати об'єктом спеціальних досліджень. Безперечним є одне: регулярність у вживанні видових форм похідних іменників — факт живої мови, що потребує значно більшої уваги, ніж йому іноді приділяють.

Чимало цих форм подає шеститомний Українсько-російський словник. Багато їх наводять і Російсько-український словник та спеціальні (фахові) словники Академії наук УРСР. Але наводять їх, на жаль, здебільшого чомусь з незрозумілою для нас тут обмежувальною позначкою «ещё» — у такій, приміром, подачі: *исследование* — дослідження; (*процесс* — *ещё*) *доисследования*... — і так у десятках, сотнях випадків, що не може, певна річ, не позначитися на чіткому розрізнюванні форм доконаного і недоко-

наного виду в мовній практиці (дослідження — досліджування, запислення — записування тощо). Адже значення процесу через це «ещё» приписується — у такій подачі і іменникам доконаного виду — дослідження, зрощення та ін. Утворення цього типу у перекладній частині кожної такої словникової статті висувуються чомусь, як правило, на перше місце після реєстрового російського слова («исследование», «орошение»...), як ніби також двовидної форми, отже і найближчі мовби своїм значенням до слова у реєстрі. А це не тільки зневиразнює смислове розрізнювання всіх тих співвідносних щодо виду пар віддієслівних іменників, що властиве українській мові в її кра- ших, найавторитетніших зразках. Чи не ставиться, таким чином, під сумнів саме існування в нашій мові цієї безперечно цінної й потрібної риси як ста- лої норми, і чи не накидається штучно формам доконаного виду типу зро- шення, дослідження, запислення в такій подачі, слідом за російським дво- довим реєстровим словом, теж подвійне значення — доконаного й недоко- наного виду, однократності і многократності? Чи не збіднюється щим самим виразові засоби української літературної мови нашої епохи і чи не створюється небезпека гострого розриву її з доброю традицією в цьому пункті, що йде у нас від Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Ко- вальського та інших майстрів-велетнів українського слова дожовтнев- добу?

Невправні перекладачі-буквалісти (а таких, на жаль, ще багато) схильні розглядати усі ці збагачування, зрощування, підживлювання тощо як якийсь баласт у мові, як щось ніби зайве у системі граматичних її засобів. І велика тут провина тих лексикографів, що у подачі відповідного матеріалу зво- дять часто нанівещь чітке розрізнювання видових іменникових форм на -ння і -ття, властиве кращим, найавторитетнішим зразкам літературної української мови. Звідси і широка практика у пресі, де нерідко зовсім забувають притаманну нашій загальнонародній мові і таку високоцінну і потрібну її рису.

Через таку хибну практику (дехто доходить уже й до «теорії», що має узаконити цю практику) вкрай притуплюється й зневиразнюється ч у т т я в и д о в и х іменникових форм не тільки в невправних перекладачів, а й у маси читачів їх «перекладів». Чи ж треба дивуватись після цього, що такі похибки трапляються уже нерідко і в оригінальних творах, україн- ською мовою писаних, що навіть при перекладі тих речень, фраз, де й ро- сійська мова проводить чітку різницю між формами доконаного і недоко- наного виду, наприклад: «усовершенствовање» — «совершенствовање», «создание» — «созидание» тощо, наші перекладачі не раз збиваються на штампи — вдосконалення, утворення та ін.?

Ось одна з численних, на жаль, недоречностей цього роду. У Києві всім, хто виходить із універмагу на Хрещатику, впадає в око отакій кур- йозний напис над дверима, звернений до покупців: «Дякуємо за відвіду- вання і покупку». Тут слово *покупка*, що може означати, як відомо, крім самої купленої речі, також дію, але тільки однократну⁵, до смішного не- сподівано і недоладно поєднане з многократною формою віддієслівного іменника *відвідування*, що завжди означає багаторазово повторювану дію. Виходить не тільки явна недоречність, а й просто безглуздя. Коли б автор цього напису був у добрій згоді з українською граматиною, він би одноразову дію, виражену словом *покупка*, поєднав із однократною теж формою іменника *відвідання*⁶ (або *відвідини*): «Дякуємо за відвідання (*відвідини*)»

⁵ Принаймні, у такому значенні ця форма виступає в даному випадку в україн- ській мові, що засвоїла її з російської (пор. традиційне синонімічне українське слово *купівля*).

⁶ Пор. у М. Рильського: «Із подорожей у Польщу особливо запам'яталися мені відвідання її року 1956...»

за покупку». Ось до яких прикрих непорозумінь та недоречностей, а іноді і до курйозів, доводить незнання законів і властивостей нашої мови, у даному разі — видових ознак віддієслівних іменників на *-ня* й *-ття* в важливих смислових відтінків, з ними зв'язаних.

Але в кращих, досконаліших зразках української літературної мови добра традиція її чітко розрізняти видові відтінки не тільки у дієсловах, а й в усіх (чи майже всіх) похідних від цих формах живе, як ми бачили вже, і тепер.

І це не тільки в художніх творах. Ми могли б назвати десятки наукових праць, посібників, статей, poradників із різних галузей науки й техніки, де вживання віддієслівних іменників на *-ня*, *-ття* з чітким розмежуванням цінних і важливих смислових відтінків є на належній висоті. І ці найкращі зразки треба було б брати за основу і в нормативних граматиках української мови, і при укладанні словників.

Перед нашими мовознавцями стоять великі й відповідальні завдання, підкреслювалося на XXIII з'їзді Комуністичної партії України. З'їзд закликав приділяти більше уваги піднесенню культури української мови, боротьбі проти мовної недосконалості і тенденційних переколючень.

Дбаючи за дальший розвиток нашої мови, добрі традиції треба берегти і зміцнювати. Бути дбайливими господарями, пильнувати всенародного добра, а не переводити його й не марнувати, пильно зберігати багатства рідної мови.

До цього ж кликав нас і Максим Рильський у своїй поезії:

Гартуймо ж слова міць, брати,
Як ще ніколи й зроду,
Щоб у труді своїм знайти
Найвищу нагороду,
Щоб із народом до мети
У зброї бойовій прийти —
Достойними народу!

(м. Харків)

ОСОБЛИВОСТІ СЕМАНТИКІ ВІДПРИКМЕТНИКОВИХ ДІЄСЛІВ

У сучасній українській мові від основ якісних прикметників засобами суфіксації творяться перехідні й неперехідні дієслова. Перехідні — за допомогою суфікса *-и-* від прикметникових основ вихідної форми¹ (*білий* — *білити*, *чорний* — *чорнити*, *старий* — *старити*, *молодий* — *молодити*, *батьорий* — *батьорити*), в поодиноких випадках — від основ вищого ступеня (*м'який* — *м'якшити*). Усі вони мають значення «робити таким-то». Частина *-ся* перетворює ці дієслова в неперехідні: *батьорити* — *батьоритися*, *веселити* — *веселитися*.

Неперехідні дієслова багаті словотворчими засобами і значеннями. Для їх творення широко використовуються основи як вихідних прикметникових форм, так і форм вищого ступеня. Від основ вихідних форм неперехідні дієслова творяться за допомогою суфікса *-і-* (*білий* — *біліти*, *синій* — *синіти*, *світлий* — *світліти*, *поганий* — *поганіти*, *багатий* — *багатіти*, *п'який* — *п'якіти*), рідше — суфікса *-ну-* (*блідий* — *бліднути*, *худий* — *худнути*, *м'який* — *м'якнути*, *сліпий* — *сліпнути*, *гіркий* — *гіркнути*); можливі паралельні утворення з *-і-* й *-ну-* (*твердий* й *тверднути*, *тускніти* й *тускнутити*); від основ вищого ступеня — за допомогою суфікса *-а-* (*біліший* — *білішати*, *чорніший* — *чорнішати*, *глибший* — *глибишати*, *холодніший* — *холоднішати*, *солодший* — *солодишати*, *тонший* — *тонишати*, *більший* — *більшати*). Обсяг значень цих дієслів залежить від лексичних і граматичних значень прикметникових основ. Розгляньмо детальніше ці словотвори.

Відприкметникові утворення з суфіксом *-і-* виражають становлення ознаки, процес переходу до нового стану, названого прикметниковою основою («Осінь днина палає, аж на березі лист *жовтіє*». — Черемшина; «Ти ж іще молода, чом *сивієш* самотня у тузі?» — Забашта; «І нашо тим людям *старіти*, і нашо їм помирати?» — Марко Вовчок; «Дуби *старіють* непомітно, не те, що ясені тендітні». — Муратов).

Контекст може конкретизувати це значення, виділяючи:

а) початковий момент переходу («Став він *багатіти*». — Олесь; «Океан виразно починав *жовтіти*». — Донченко; «Ніч була холодна, але тепер *тепліє*»); виділенню цього відтінку сприяють допоміжні дієслова «починати», «ставати» та контекст у цілому;

б) зростання міри певної ознаки, певного стану; цей відтінок чітко виділяється в контексті за допомогою повторення дієслова, вживання слів «все більше», «сильніше», «потроху» та ін. («Степ *жовтів* з кожним днем, сонце палило ковиль і полин». — Донченко; «А день *біліє* та *біліє*». — Марко Вовчок; «Дедалі Івасик *усе більше смутнів*». — Донченко);

в) завершення переходу до нового стану, набування «повної» міри ознаки («стає таким-то») («На якусь мить *смутніє* не дуже засмагле обличчя Січкаря». — Стельмах. «Від цих слів він зовсім *тверезіє*»).

Дієслова, утворені від прикметників, що називають зовнішні ознаки

¹ У лінгвістичних працях цю форму називають також формою звичайного (або першого) ступеня.

(серед них переважають прикметники на означення кольору і світлових ефектів) та передають внутрішній стан, крім того, мають значення:

а) «перебувати у певному стані» («До зеленої неділі в байраках білили сніги білії». — Шевченко; «Небо ясне, степ — як море, трава зелене, льон синіє, гречка пахне, пшениця жоветіє». — Глібов; «А я то все хворію». — Марко Вовчок; «Земля молодими містами рясніє, шумить і цвіте». — Сосяра);

б) «виднітися, виділяючись своїм кольором, світлом, розміром тощо» («Біля воріт темніють дві жіночі постаті». — Стельмах; «Ліворуч, удаліні, сіріє могутня гора». — Гончар; «Мов камінна фігура, височить попечена сонцем постать чабана». — Стельмах). У цьому, останньому, значенні дієслово синонімічне відповідній зворотній формі, пор.: «Удаліні шось біліє || біліється».

Перехід до нового стану передається також формами з суфіксом *-ну-* («І золото від частого торкання тускне». — Куліш; «Живиця, що текла з потрісканої кори дерев, твердла». — Кобилянська).

Дієслова з суфіксом *-а-*, утворені від основ вищого ступеня прикметників, виражають зростання міри вияву ознаки («Багатішала військова скарбниця від торговельного мита». — Тулуб; «З кожним словом сумнішало, хмурніло обличчя співака». — Стельмах). Тут можливі три відтінки, що визначаються в контексті:

а) збільшення міри ознаки, наявної в даному предметі й раніш («За вікном тьмяно народжувався світанок, примеркали, жоветішали вогні свічок». — Скляренко; «Тінь... дедали темнішала». — Досвітній; «Чорний дим усе густішає, все росте». — Кошобинський);

б) початок розвитку ознаки («Надворі почало свіжішати». — Нечуй-Левицький; «Коли воно вже буде теплішати?». — Тесленко; «Нічого, люди добрі, Лінксандр не знає, тільки чортзна-що лиходзвонить, — смілішає Євдоким». — Стельмах);

в) стан, як результат розвитку («Часами темнішало від швидко літаючих хмар, але як швидко налітали вони, так швидко і проносились, і тоді світіло сонце на зелені вали води». — Яновський).

Характерно, що від вихідної форми прикметників на означення розміру та обсягу (*широкий, довгий, короткий, вузький, тісний, тонкий, високий, низький, глибокий*) дієслова із значенням становлення ознаки не утворюються (вживані від окремих прикметників форми, як-от: «височіти», «широчіти» — дають статичну характеристику). Це можна пояснити тим, що розмір і обсяг — риси, об'єктивно властиві предметів, отже мова може йти не про становлення таких ознак, а лише про збільшення чи зменшення міри їх вияву, а це значення передається дієсловами з основою прикметників вищого ступеня. Так, наприклад, коли ми кажемо «річка глибшає», тобто стає більш глибокою, то маємо на увазі, що вона й раніше, скажімо до розчищення, мала певну глибину. Про канаву, яку ми копаємо, можна сказати «вона глибшає» тільки тоді, коли викопано її хоч на один штих. Такому розумінню не суперечить те, що, наприклад, від прикметника «мілкий» закономірно твориться дієслово «міліти»: мілина — не обов'язкова ознака предметів, що характеризуються цією стороною виміру, адже мілина — це лише певна міра глибини (пор. також дієслова типу «товстіти», «дебеліти», «повніти» тощо).

Х а р а к т е р з і с т а в л е н н я міри ознаки, вираженої прикметниками вищого ступеня і утвореними від них дієсловами, не тотожний, як не тотожне й саме в и р а ж е н н я якості цими частинами мови: прикметник називає статичні якості, дієслово — динамічні (в процесі становлення, збільшення чи зменшення). Міра якості предмета, позначувана прикметником, зіставляється з мірою такої самої якості в інших предметах («Той

цвіт від папороті *чарівніший*. — Л. Українка) або ж з мірою якості, яку мав цей самий предмет у минулому чи буде мати в майбутньому² («Дедалі все меншою ставала жіноча постать». — Шиян).

Дієслова з основами прикметників вищого ступеня вказують на розвиток міри ознаки лише даного предмета — без зіставлення з іншим. Це пояснюється тим, що міра якості пізнається тільки в порівнянні, в зіставленні з іншою мірою якості, тоді як саме поняття «процес розвитку якості» обов'язково містить у собі порівняння — це кількісне порівняння, що дається в часовому плані. Одна й та сама форма не може давати планове зіставлення: в часовому і об'єктному (просторовому) відношенні — при потребі друге виражається лексико-синтаксичним способом.

Дієслова доконаного виду з суфіксом *-і-* теж мають три відтінки значення «набути ознаки»:

а) набути якоїсь ознаки в «повній» мірі («стати таким-то»). «Багато знатимеш, скоро *постарієш*». — Микитенко; «Йшов він стомленою дорогою немов *постарів* за один день». — Донченко. «В літаку одразу *потемніла* наступила моторозна неприродна ніч». — Гончар. «Лукин задрижав і *потверезів* зовсім». — Черемшина);

б) набути більшої міри ознаки («Вид Мотрин, й без того хмурий, ще дужче *потемнів*». — Мирний; «Славка ще гірше *посумнів*». — Л. Мартович);

в) набути деякої міри ознаки, відсутньої раніш («Колись і ці кучері були хвилясті й золоті, мов пшеничний сніп, а потім *потемніли*, зляглися». — Стельмах; «Пахне зволоженою землею, що вже *потверділа* від перших нічних приморозків». — Ю. Бедзик; «І зразу *поласкавіє* суворе навіть серце». — Бичко; «— Ага... — засоромилася Одарка. І в наступну мить помітно *посмутніла*, відвернулася». — Ле; «І я, її [мелодію] почувши в тишу мить, у шістдесятім літі цього віку, заплакав щастям і *помолодів* на півжиття, як з першої любові». — Малишко).

З суфіксом *-а-* дієслова доконаного виду означають «набути більшої міри ознаки» з відтінками:

а) у порівнянні з наявною («Він іще до свого дотанцюється, — похмуро пообіцяв дід, а Мар'ян побачив, як *постарішало* його обличчя, як *поглибшали* на ньому зморшки, а в них *побільшало* темені». — Стельмах; «Од цього кіп не *поряснішає*». — Головка);

б) у порівнянні з нульовою («Тітка сміялася, прикривши уста долонею. А потім враз, наче тіль лягла на її обличчя, *посумнішала*». — Томчаній).

Як бачимо, частина відтінків значень є спільною для дієслів з обома суфіксами. Це дає право вживати іноді дієслова на *-ти* й *-ати* як рівноцінні. Наприклад, можна сказати «Вночі було 20 морозу, а на ранок трохи *потеплішало*» і «трохи *потепліло*» — зміст при цьому не міняється, оскільки в обох випадках мова йде про появу певної міри ознаки (відносного потепління). Але якщо ми у вислові «Спустився вечір, і одразу *похолоднішало*» (Гончар) вживемо слово *похолодніло*, то це може викликати й інше розуміння тексту, бо «одразу похолодніло» в такому (ізолюваному) контексті можливе в двох значеннях: «стало холодно» і «стало холодніше, ніж було», тоді як вираз «одразу похолоднішало» підкреслює лише, що стало холодніше, ніж було досі. Отже, рівноцінними такі дієслова можуть бути не в усіх значеннях — і то лише при наявності певних уточнюючих слів, ширшого контексту чи (в усному мовленні) відповідної ситуації. Пор. наприклад, вживання в художній літературі цих словоформ як однорідних

² Див.: М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик, Курс сучасної української літературної мови, ч. 1, «Радянська школа», 1961, стор. 258.

них: «З кожним словом сумнішало, хмурніло обличчя співака». — Стельмах: «Батько усе ходив по дорогах і вертався сивіший та похмурніший; мати усе смутніла і слабшала». — М. Вовчок.

У деяких випадках змішування дієслів на *-ити* й *-ишати* може призвести до перекручення змісту. Так, наприклад, М. Т. Рильський у тексті «Учитись. Вдихати шум віків. Рости і розумнішати. Дивитись дедалі все яснішими очима на землю нашу» вжив слово *розумнішати*, і саме воно найкраще передає думку автора; зовсім недоречним тут було б *розуміти*, бо з останнім виразно пов'язується поняття «початок розвитку ознаки», чого у даному разі поет зовсім не мав на увазі (дієслово «розумнішати», як уже говорилося, може набути такого значення лише в певному контексті).

Доказом того, що словоформи на *-ити* й *-ишати* не тотожні, є різна здатність їх поєднуватися з іншими словами: так, *побіліти* може сполучатися з словами і виразами, що підкреслюють «повну» міру ознаки (*побілів як сніг; весь, зовсім побілів*), а *побілішати* — не сполучається з ними.

Нагадаємо, що, крім спільних для обох словоформ значень, утворення на *-ити* мають ще значення, властиві лише їм: «набувати, набути «повної» міри якості», а дієслова на означення кольору, світла та деяких інших властивостей предметів у недоконаному виді — також значення «перебувати в певному стані» та «виднітися, виділятися своїм кольором, розміром тощо». Проте навіть семантична рівність окремих відтінків ще не свідчить про повну тотожність цих дієслів у таких, конкретних, випадках — вони різні в стилістичному плані: форма на *-ишати* завжди викликає у нас уяву про збільшення міри ознаки, а форма на *-ити* — про становлення, набування ознаки, отже кожне з цих значень чіткіше передається відповідною словотворчою формою.

Проведений аналіз значень відприкметникових дієслів на *-ити* й *-ишати* підказує, що в українсько-російських словниках і в тлумачному словнику української мови ці слова треба розробляти в різних статтях, а в українській частині російсько-українських словників — пояснювати семантичними ремарками. Проте в наявних словниках у цьому питанні нерідко допускаються неточності. Так, наприклад, Українсько-російський словник АН УРСР 1953—1963 рр. у ряді випадків дієслова на *-ити* й *-ишати* подає в одній словниковій статті як рівноцінні. В одну статтю об'єднані: *сміліти* і *смілішати*, *сміливішати*, хоч «сміліти» має ще значення «ставати, робитися смілим», не властиве двом іншим формам; *пустіти* і *пустішати* — хоч наведений у цій же статті словника приклад із І. Франка — «Цілі села *пустіли* — вимирали, цілі родини зезали зо світу, як віск на вогні» — яскраво свідчить про те, що в ньому мова йде про повне опустіння, вимирання сіл, а форма на *-ишати* не має цього значення. Як рівноцінні подані також: *свіжіти* і *свіжішати*; *смагліти* і *смаглішати*; *смирніти* і *смирнішати*; *тверезіти* і *тверезішати*; *поганіти* і *поганишати*, *поганішати*; *посвітліти* і *посвітлішати*; *пояснити* і *пояснішати*; *поміліти* і *помілішати*; *посвіжіти* і *посвіжішати*; *посмутнити* і *посмутнішати*; *потьмяніти* і *потьмянішати*; *похолодіти* і *похолодішати*; *поздоровіти* і *поздоровішати*; *полюдніти* і *полюднішати*; *пустіти* і *пустішати*; *розумніти* і *розумнішати* та ін.

Такі неточності допускав у поодиноких випадках і Російсько-український словник 1948 р., який, наприклад, до російського слова *поздороветь* дав українські відповідники *поздоровіти*, *поздоровішати*, *поздоровішати* як рівноцінні. Аналогічно розв'язані статті *молодеть*, *помолодеть* та деякі інші. Правда, переважна більшість статей тут побудована правильно, наприклад:

покругелеть *покругліти*; (*становиться более круглым* — обычно) *покруглішати*
полеветь *полівіти*; (*стать более левым*) *полівішати*.

Причиною ототожнення дієслів на *-ти* й *-шати* є, мабуть, нестача розробки цього питання у теоретичних працях, збіг у певних контекстах значень обох дієслів, відсутність на час укладання відповідних словників достатньої кількості необхідного ілюстративного матеріалу. Думається, що тут мав місце і вплив російських тлумачних словників.

У російській мові неперехідні дієслова творяться від основи вихідної форми прикметників за допомогою суфікса *-е*: *белеть*, *чернеє*, *стареє*, *умнеє*. Ці форми поєднують у собі значення обох українських форм на *-ти* й *-шати*. Тлумачні словники російської мови так розкривають їх значення:

умнеє   Становиться умным. умнее³.
чернеє 1. Делаться, становится черным, более черным. 2. То же, что *черне-*
 ться⁴.

Цілком можливо, що поєднання обох цих значень («становиться умным» і «становиться умнее») в одній формі російської мови і відповідна побудова тлумачення вплинули, поряд з іншими причинами, і на побудову окремих словникових статей в Українсько-російському словнику. Сподіваємося, що ця неточність у майбутніх лексикографічних працях буде виправлена.

³ Словарь современного русского литературного языка АН СССР, т. 16, 1964, стор. 613.

⁴ Там же, т. 17, 1965, стор. 889—890.

Г. М. КОЛЕСНИК

У МАЙСТЕРНІ МИТЦЯ СЛОВА

(Образок)

Для вивчення мовної і мовотворчої практики видатних майстрів слова цінним джерелом є авторські виправлення у різних за часом редакціях творів, а також робочі, або чорнові, автографи, які дають можливість проникнути у творчу лабораторію письменника. Результати такого дослідження можуть стати в пригоді й історії літературної мови, і стилістиці, і культурі мови, і новій галузі мовознавства, що займається вивченням мови художньої літератури, а також поетиці і літературознавству.

Велику вартість для філологічної науки і письменницької практики має, зокрема, вивчення словесно-художнього процесу видатного українського радянського поета і вченого-філолога М. Т. Рильського.

Ще в середині 20-х років талановитий літературознавець і критик Микола Зеров, розглядаючи неокласицизм М. Рильського як «прагнення високого мистецтва», відзначив у творчій манері молодого поета «класичний стиль з його зрівноваженістю і кларизмом, мальовничими епітетами, міцним логічним побудуванням і строгою течією мислі». Вже тоді він писав: «Поет доходить мужньої дозрілості хисту, торує стежку, на якій має стати майстром-учителем»¹.

Протягом усього творчого шляху М. Рильський залишався вірним стражем ясного і точного слова, позначеного чіткою лінією, строгої, прозорої форми, класичної літературної традиції.

У цьому невеликому образку ми торкаємося, в основному, тих моментів творчого процесу, що стосуються удосконалення художньо-виразової функції слова та добору найбільш точних і придатних поетичних засобів, зокрема епітета і синонімічних словосполучень.

Для творчої лабораторії М. Рильського поряд з іншими є характерні виправлення — уточнення художнього епітета, зображувальна роль якого у поезії особливо значна. Вони відбивають прагнення поета до змістовно навантаженого і естетично вмотивованого, точного та виразного епітета, майже завжди позначеного свіжістю, новизною, — стриманою, некрикливою. Саме помітною авторською настановою на увиразнення та свіжість епітетів були викликані виправлення у повторній редакції вірша «Україні»:

Мати рідна моя! Знай: по бурі тяжкій
Перемога засяє дзвінка і погідна.
Славен буде в народах священний
твій бій,
Славен серп твій і меч твій, земля
моя рідна!

(Слово про рідну матір, 1942, 9).

Мати ніжна моя! Знай: по бурі тяжкій
Перемога засяє дзвінка і погідна.
Славен буде в народах священний
твій бій,
Славен серп твій і меч твій, святя
моя, рідна!

(11, 179)².

¹ М. Зеров, До джерел, К., 1926, стор. 97—98.

² У дужках наводиться посилання на том і сторінку видання: М. Рильський, Твори в десяти томах, К., Держлітвидав України, 1961.

У пригоді авторові стає його винахідливість у використанні (і творенні) синонімічних засобів мови: на місці притертого від частого вживання епітета з'являється просте і звичайне, але свіже синонімічне словосполучення описового характеру «він з нами», яке акцентує не стільки на безсмерті імення уславленого героя громадянської війни, скільки на тому, що *Ми* бореться за нове життя. Так, заміною лише одного слова синонімічним словосполученням поет уникає вживання мовного штампа і досягає помітного поглиблення ідейного змісту твору.

В іншому ж випадку спостерігаємо зворотнє явище — описовий вираз «без неї» замінюється однослівним синонімом «самотньо»:

Я колись привіз його дружині
І маленьким зовсім посадив, —
Та без неї я милуюсь нині
Тим наївним багрецем листків.

(Чорновий автограф вірша «Ліс,
повитий срібноперим димом...».)

Я колись привіз його дружині
І маленьким зовсім посадив, —
Та самотньо я милуюсь нині
Тим наївним багрецем листків.

(III, 32).

Слово «самотньо» (і однокореневі: «самотній», «самотина», «самотність»), що прийшло на зміну словосполученню «без неї», асоціативно зближується з словами «сум», «смуток» і под. — частково завдяки звуковій подібності, а також тому, що у мові часто вживається поряд з ними. Це дало поетові можливість створити поезію з настроєм тонкої, прозорої сумовитості, журби, що їх викликає спогад про найближчого друга, який пішов з життя. Зауважимо, до речі, що в цьому творі відсутні слова, які безпосередньо передають гіркі почуття: «сум», «смуток», «печаль» і т. д.

Яскравий зразок удосконалення синонімічних засобів знаходимо у чорновому автографі поезії «Троянди й виноград», третя строфа якої спочатку звучала так:

В саду колгоспному допитливий юнак
Опилення тонкі досліджує закони, —
А так же хороше над чорним ґрунтом мак
Горить і світиться, мов полум'я червоне.

І хоч синонімічна пара «горить і світиться» (контекстуальні синоніми) сприймається природною у даному контексті, поет шукає і знаходить синонімічний заміник — дієслово «переливається», яке у кількісному відношенні дорівнює словам «горить і світиться» (цього вимагав метр вірша), а якісно місткіше за них:

В саду колгоспному допитливий юнак
Опилення тонкі досліджує закони, —
А так же хороше над чорним ґрунтом мак
Переливається, мов полум'я червоне.

Особливо слід підкреслити цілеспрямованість авторських виправлень і переробок, що підпорядковуються певній художній меті, розв'язанню чітко окреслених ідейно-естетичних завдань. У цьому зв'язку видаються переконливими правки, зроблені в процесі написання вірша, який уже став хрестоматійним, — «Мова». Твір був задуманий як алегоричний. І одразу ж на полях авторське застереження: «Без грубої алегорії». Окремі етапи роботи над віршем, зафіксовані в автографі, унаочнюють прагнення поета бути вірним своїй настанові — не потрапити в полон грубої алегоричності, не втратити почуття художньої міри. Тим-то автор виявляє таку надзвичайну стриманість і обережність на підступах до алегоричного здійснення ідейно-творчого задуму:

I

Як парость виноградної лози,
Плекайте мову. Пильно й ненастанно
Гострїть її.

II

Як парость виноградної лози,
Плекайте мову. Пильно й ненастанно
Любїть її.

III

Як парость виноградної лози,
Плекайте мову. Пильно й ненастанно
Збагачуйте її.

Усі три прибрані образи випадали з образної системи твору. Остаточоно переконавшись у тому, що прямі, «лобові» прийоми створення образу не принесуть бажаного успіху («гострїть її», «любїть її», «збагачуйте її»), поет вдається до прозорої, ненав'язливої алегорії:

Як парость виноградної лози,
Плекайте мову. Пильно й ненастанно
Полїть бур'ян.

Алегоричний вираз «полїть бур'ян» перебуває у повній відповідності з вольтерівським епіграфом до вірша — «Треба доглядати наш сад», який, мов прозорим серпанком, отїняє поетичну оповїдь про мову ледь відчутною алегоричністю.

В такий же спосїб поет подолав труднощі, що виникли при написанні заключної строфи поезії:

I

Збирайте, як розумний садївник,
Слова-думки.

II

Збирайте, як розумний садївник,
Слова і мислі.

III

Збирайте, як розумний садївник,
Слова несхибні.

Генеза образу, подїбно до попереднього випадку, завершується алегоричним парафразом («слова-думки», «слова і мислі», «слова несхибні» — і, нарешті, «достиглий овоч»):

Збирайте, як розумний садївник,
Достиглий овоч у Грінченка й Даля.

Як бачимо, автор дотримався свого застереження, уникнув небажаної, грубої алегоричності — з одного боку, а також позбувся прямолїнійних, лобових прийомів і ходів, до яких доводилося вдаватися на початкових етапах роботи під загрозою небезпеки «грубої алегорії», — з другого.

Отже, чїтко визначена художня мета дає поетові можливість цїлеспрямовано організувати творчий процес і успішно подолати труднощі, які виникають на шляху реалізації його задумів.

На основі зроблених спостережень і аналізу авторських правок можна скласти певне уявлення про велику, складну працю М. Рильського над

удосконаленням виразової функції слова, зокрема епітетів і синонімічних словосполучень. Подібно до того, як з розмаїтого живого життя письменники цілеспрямовано відбирає явища і факти для ідейно-художнього їх осмислення, — так із «тонн словесної руди» поет добирає найбільш виразні і точні, єдино потрібні і єдино можливі слова — епітети, синоніми тощо.

У процесі авторського удосконалення епітетичних засобів вираження проступає тенденція до свіжого, емоційно наснаженого, індивідуально-самобутнього і в той же час позбавленого крикливої «новизни» епітета з максимальним змістовим навантаженням, про який можна говорити про епітет М. Рильського⁵.

СЕМАНТИЧНІ ВІДТІНКИ СЛІВ

Скоро, швидко. За сучасними словниками, прислівник *скоро* вживається в двох значеннях: по-перше, для вираження інтенсивності руху, по-друге, — в часовому значенні — з відтінком «через деякий час». Отже, за словниками виходить, що слово *скоро* своїми значеннями в основному не відрізняється від слова *швидко*. Проте останнім часом у мовній практиці норми стилістичного вживання обох прислівників починають викристалізовуватися в той спосіб, що *скоро* здебільшого виступає як прислівник із часовим значенням (як сяновім до *незабаром*, *невдовзі*), а *швидко* — як прислівник, що виражає інтенсивність руху. В цьому можна переконатися на численних прикладах з художньої літератури. У О. Гончара: «Угорець заходив до неї з різних боків, хижо націлявся і цюкав. Колода тільки перекочувалася з місця на місце, ціла-цілісінька. Бійці чмихали. Невдалий дроворуб *скоро* впрів. Хаєцький не міг далі байдуже дивитись на його самокатування. Він кинув батіжок, плюнув у долоні.

— Ех, ти, Європа!.. Дай-но я цюкну!».

У В. Сосюри:

Скоро прийде весна. У вітрах і снігах
я дихання її відчуваю.

Київ, Києве мій, крил орлиний розмах
і в шипшині зорі небокраї.

У М. Стельмаха: «Будьте милостиві [до землемірів], скажіть, чи *скоро* будете нам наділяти землю? — Післязавтра почнемо, — обізвався довго-в'язий вузьколиций пан...».

Слово *швидко* з виразним значенням інтенсивності дії виступає в творах дореволюційних і радянських письменників. Ось кілька прикладів. «А воно молоде, то *швидко* і виходилося собі...» (Марко Вовчок); «Василина вибігла із зали так *швидко*, як і вбігла» (І. Нечуй-Левицький); «І Остап поправлявся. Гарячка згодом спала, рана *швидко* затягувалася, сили підживали» (М. Коцюбинський); «Петрусь вів діда за руку, а дід ніс Гапочку. Далекий партизанський ліс *швидко-прешвидко* наближався, наче й сам вів тепер ішов навстріч» (Ю. Яновський); «Боженко виглянув з-під бурки і, вражений до краю такою несподіванкою, *швидко* сів» (О. Довженко).

І хоча практика не тільки розмовної мови, а й художньої літератури інколи й фіксує приклади плутання прислівників *скоро* і *швидко*, потреби мовного життя, прагнення смислової точності вимагають семантичного розрізнення цих слів.

⁵ І. К. Білодід, Поетична мова Максима Рильського, К., «Наукова думка», 1965, стор. 111.

Тиждень, неділя. У сучасній мові проміжок часу в сім днів називають *тижняем*.

Аж тиждень так собі нудила,
А потім трути розвела
І генерала напоїла
Та й спать, упоравшись, лягла

(Т. Шевченко).

«Організація доручила Валентиніві скласти радіоприймач. Скласти будь-що. Вже цілий *тиждень* молоді підпільники напружено чекали наслідків Вальчиної роботи» (О. Гончар).

Сьомий день тижня, день відпочинку називають *неділюю*.

Походження слова *неділя* досить прозоре: воно утворилося з частки *не* і дієслова *дѣлати* і означало день, коли, за релігійними поняттями, «гріх» було працювати. Та згодом назву «неділя» почали поширювати на поняття «тиждень». Це сталося, мабуть, тому, що для позначення повторюваних відрізків часу в один чи кілька тижнів використовувалась назва якогось одного дня тижня, від якого вели відлік, переважно назва особливого дня в тижні — *неділі*. Спочатку говорили «мине дві неділі», «через три неділі», маючи на увазі саме день — *неділю*, яка повторюється щоразу через тиждень, але згодом ця назва стала означати проміжок часу між двома такими днями (аналогічна заміна відбулась і в інших часових назвах — напр., *літо*). Можливо, цьому сприяло те, що з часом етимологія слова *неділя* («день, коли не дозволяється працювати») почала забуватися, стиратися.

Паралельне вживання слова *неділя* в двох значеннях — факт незаперечний, зафіксований у дожовтневому фольклорі і художній літературі. Зокрема, слово *неділя* в значенні *тиждень* зустрічаємо в творах І. Котляревського, Т. Шевченка та ін., у народних піснях. Пор.:

Ходив же я [на панщину] в понеділок,
Ходив у вівторок,
А вже ж мені показалось,
Що вже *неділь* сорок

(Народна лірика).

В кружку сердечні сі сиділи
І кисло на море гляділи,
Бо їх не кликали гулять,
Де чоловіки їх гуляли,
Медок, сивушку поливали
Без просипу *неділь* із п'ять

(І. Котляревський).

Не *неділю*,
Не дві, не три і не чотири!
Як тій болячці, як тій хирі,
Громадою годили
Тому борцєві...

(Т. Шевченко).

«Гості роз'їхались уже світом, а Ганя цілих шість *неділь* не вставала з постелі» (І. Нечуй-Левицький).

Деякі письменники вживають слово *неділя* в обох значеннях навіть в одному творі. Пор.: у М. Коцюбинського («Андрій Соловейко»): «...Напрацюєшся цілий тиждень — в *неділю* хочеться одпочити, розвеселитися...» і «Тільки через *неділь* п'ять, після довгої слабості, опам'ятався Андрійко, почав пізнавати дядька, тітку, людей...».

Але ці назви розрізняються чітко, якщо про окремий день і про тиждень йдеться в тому самому або близько розташованому реченні. Пор.: у П. Мир-

ного («Ловія»): «Минув тиждень. Була вербна неділя» і «Там, у городі, розкіш ім [городянкам], воля, страху немає... От воно і звикне без діла сидіти, по сім неділя на тиждень справляти!».

У сучасній літературній мові чітко вималюється тенденція вживати слово *неділя* тільки в значенні «сьомий день тижня»; позначення цим словом поняття «тиждень» сприймається як порушення стилістичної норми.

Дільниця, ділянка. Дільницею називають адміністративно самостійний об'єкт або виробничий вузол на будівництві, підприємстві, шахті, залізниці. «Якщо на будівництві безнадійно відставала дільниця, туди послали старого більшовика» (С. Чорнобривець): «— Наші сусіди, — сказав начальник, — потребують допомоги. Чи не могли б ви збільшити видобуток гравію і дати кілька ешелонів для їхньої дільниці?» (І. Багмут); «Звідки ця несподівана хвиля насунула, звідки хлюпнула буйно й весело? Зимогорова хоче щось пригадати, щось хвилююче й яскраве. Але ось уже й вишка. Її дільниця» (О. Донченко).

Дільниця входить до словосполучення *виборча дільниця*, що означає територію округу, який об'єднує певну кількість виборців; приміщення, де працює дільнична комісія під час виборчої кампанії, напр.: «В день виборів Катя пішла разом з татом і мамою на *виборчу дільницю*» (Н. Забіла).

Ділянка — частина поверхні, площі чогось; окрема частина земельної площі, яку використовують з певною метою. «Я будь-яку ділянку прикину вздовж та впоперек на око і скажу, скільки якої породи буде на ній: стільки-то будівельного лісу вийде, а стільки-то хворосту, дровець...» (М. Стельмах); «То, може, тебе зобидив хто? Ділянку невірно заміряли в артілі чи трудовень неправильно записали?» (Г. Тютюнник).

Як військовий термін існує словосполучення *ділянка фронту* — місце дії якого-небудь військового з'єднання, напр.: «На інших ділянках фронту від Донецького басейну і до Дніпра бої відбувались з перемінним успіхом» (О. Гончар).

Ділянка у переносному значенні — галузь якоїсь діяльності. «...У рішеннях ХХ з'їзду КПРС застосування електронних цифрових машин розглядається як одна з передових ділянок боротьби за науковий і технічний прогрес» («Наука і життя»).

Отже, слова *дільниця* і *ділянка* мають різні, чітко окреслені значення, і плутати їх не слід.

Низький, нищий. На жаль, останнім часом майже вийшов з ужитку раніше поширений синонім до слова *низький* у переносному значенні — *нищий*, тобто «підлий», «негідний». Пор.: «Ж і р о и д и с т: Ти, як *нищий* кат, хотів би знищити не тільки тіло, а й розум, виточив би вкупі з кров'ю мою ідею!» (Леся Українка); «В'язень - л и ц а р: Знав, проклятий [король], як покарати мене. В той день, як він мене сюди [в темницю] закинув, в той самий день він підписав декрет, що він касує і тортури, й страу в своїй державі — *нищий* лицемір!» (Леся Українка) і в тому ж монолозі «В'язень - л и ц а р: ... Ні, Зевес не був тираном *низьким*...».

Деякі письменники вживають слово *нищий* і в наш час: напр.: «Вітру, свіжого вітру в лице. Вітру! Він приносить забуття і вимітає з голови *ниці* думки» (В. Собко).

Нищий точніше, ніж *низький*, передає відтінок «непорядний», «негідний», бо в деяких контекстах важко встановити, в якому значенні — прямому чи переносному — вжите слово *низький* (чи йдеться про значення фізичне, пряме, чи про моральну якість).

Отже, варто поряд із словом *низький* у переносному значенні активніше вживати його синонім — *нищий*, призабутий останнім часом.

Є. ЧАК

Годувати — харчувати — кормити. *Годувати* — це перш за все «давати кому-небудь їжу, корм»: «Хто коня *годує*, той дома ночує» (Номис); «*Годували* мене перцем до схід сонця, обкурювали мене якимись зіллями» (М. Вовчок); «*Годують* мене з докторською тиранією: що на тарілці, те мусиш з'їсти!» (Леся Українка). Як свідчать численні літературні джерела і словники, дієслово *годувати* в цьому значенні вживається і щодо людей, і щодо тварин (птахів і т. ін.).

Годувати свійських тварин і птахів — це значить ще «відгодовувати»: іх: «Гуси позакидала в кучу *годувати* к різдву» (І. Нечуй-Левицький).

Годувати дитину — значить «давати немовляті сосати грудь»: «Пішла в снопи, пошкандибала Івана сина *годувати*» (Т. Шевченко).

Вживання дієслова *годувати* стосовно до рослини і щодо неживих предметів — це художній прийом, образне використання слова. Пор.: «І знов земля... материнським соком-кров'ю *Годує* з ніжністю, з любов'ю Листок, і корінь, і стебло» (М. Гірник); «Сава не шкодуючи *годував* паровоз дровами» (О. Донченко).

У переносному вжитку дієслово *годувати* означає «давати засоби до існування, служити джерелом прибутків»: «Нелюба служба, що *годувала* його хлібом, гасила дух» (П. Мирний); «Ставай на коліна та цілуй її..., їж її, землю святу, вона тебе *годує*..., вона тебе й сховає, чоловіче» (М. Кошобинський).

Значення «давати кому-небудь їжу» може бути передане й іншим дієсловом — *харчувати*. Але, на відміну від дієслова *годувати*, *харчувати* стосується тільки людей: «Уже ж се мусить всякий знати, Що військо треба *харчувати* І воїн без вина — хом'як» (І. Котляревський); «Посесор так *харчував* бурлак, що в великий піст в його казармах почався помірок» (І. Нечуй-Левицький).

На відміну від дієслова *годувати*, яке є більш конкретним, дієслово *харчувати* має загальніше значення: «взагалі давати їжу (давати їсти), постачати харчі кому-небудь». У деяких випадках воно може бути синонімом до *столувати*: «Квартира буде. Певно один з двох дідичів згодиться нас *харчувати*» (М. Кошобинський); «То була громадська господа, там *харчували* дітей червоноармійців села та безпритульних» (І. Ле).

Годувати і *харчувати* мають спільне значення «утримувати кого-небудь», пор.: «Трьох синів *годує* мати, Ще й дочку собі на втіху» (П. Грабовський); «Пасічниківанням заробляв собі хліб та *харчував* свою бабу й приймачку» (І. Нечуй-Левицький). Отже, у подібних випадках дієслова *годувати* й *харчувати* є семантично тотожними і можуть виступати синонімами.

У діалектах української мови *харчувати* ще має значення «їсти, споживати їжу»: «Майстер скінчив свою роботу і *харчував* коло стола» (М. Черемшина). Звідси побажання доброго апетиту: *харцуйте здорові!*, що відповідає російському «хлеб-соль, хлеб да соль!».

Дієслово *годувати* має широко розгалужену систему фразеологічних зворотів, ідіом: хлібом (медом) не *годує* (а дай що-небудь зробити), *годувати* *бебехами* (потилличниками, штурханцями, *духопеликами* і т. ін.) — бити; *годувати* *злиднів* (злидні), *годувати* *воші* (нужу) і т. ін. — жити у важких умовах; *злидарювати*; *баглаї* *годувати* — ледарювати; *годувати* *раків* — топитися, бути утопленим тощо. Майстри художнього слова будують свої крилаті вислови, ґрунтуючись на вже ustalених, відомих у мові: *годувати* *гарбузами* — відмовляти тим, що сватають (пор. поширене: *давати* *гарбуза*). Напр.: «Дівчині вже вісімнадцять минуло, а вона й досі женихів *гарбузами* *годує*» (М. Стельмах).

Слово *кормити* словники української мови подають з ремаркою *рідко*, бо воно не є літературною нормою. Іноді його вживають у творах художньої

літератури письменники дореволюційного і радянського періоду переважно в значенні: «давати їжу, корм кому-небудь»: «Ви мене колись як годували... Пистина Іванівна яким смачним боршем *кормила*, — не їси, було, а п'єш» (П. Мирний); «Птах пташаткам в тихім кутку Гніздечко звиває, Пухом стелить, зерном *кормить*, До сну їм співає» (У. Кравченко).

Паралізувати чи паралізовувати? На сторінках однієї брошури¹ на трапилася незвична форма дієслова: *паралізовувати* замість звичайної *паралізувати*. Подібні слова можна почути й у виступах, у розмовах. Утворення такого типу на перший погляд закономірні й незаперечні, бо такі дієслова в мові є. Це аналогія до вже існуючих дієслівних форм недоконаного виду на *-овувати*: *арештовувати*, *організовувати*. Шляхом вторинної суфіксації від дієслів доконаного виду на *-увати* утворюються дієслова недоконаного виду із значенням тривалості, незакінченості дії процесу.

Безпрефіксні дієслова іншомовного походження на *-увати* усвідомлюються в сучасній мові як дієслова доконаного й недоконаного виду, наприклад: «Поезія синтезує, *організує* слова, на відміну від науки, яка їх вивчає, аналізує» (Л. Первомайський) і «А ви скажіть просто — не хочете сіяти — ми *організуємо* молодіжну бригаду — і без вас обійдемося» (Г. Тютюнник), а також: «Польське радіо *організує* передачі української музики» (з газет).

«Добру хвилину дивився Свен... зором вужа, сила якого *паралізує* здобич» (Ю. Опільський) і «Єдине, чого вона тоді прагнула — примусити свідомість мовчати, затуманити її, *паралізувати* хоч будь-чим» (П. Загребельний), а також: «Розбійницька тактика німців *паралізувала* волю до оборони у всій Західній Європі» (Д. Бедзик).

На нашу думку, вид цих дієслів можна здебільшого визначити тільки в контексті або при відповідній ситуації в усному мовленні.

Додавання суфікса *-ов-* до *-ува-* підкреслює і підсилює значення незакінченості, тривалості дії: «Всі побрехеньки імперіалістичної пропаганди... мають виразну цілеспрямованість: сіяти у широких верствах африканського населення невпевненість і зневіру у свої сили й можливості, *паралізувати* його волю до незалежності» (Р. Михн'юв, зазнач. праця). Тут уже сама форма дієслова, а не лише контекст чи ситуація в цілому вказує на тривалість процесу, незавершеність його.

Але тільки окремі безпрефіксні дієслова іншомовного походження на *-увати* приєднують суфікс *-ов-* (на відміну від префіксованих дієслів, де цей спосіб вторинної суфіксації продуктивний, пор.: *відремонтувати* — *відремонтовувати*, *загіпсувати* — *загіпсовувати*, *оцінкувати* — *оцінювати* і т. ін)².

Те, що в мові час від часу з'являються (і на сьогодні ще не є нормою) дієслова типу *паралізовувати*, *демобілізувати*, *дезорієнтувати*, *ліквідовувати* і т. ін., свідчить, що процес утворення видових пар дієслів на *-овувати*, *-увати* триває³. Поки що важко сказати про майбутнє слів цього типу. Можливо, згодом вони ввійдуть у мову і усунуть видову двозначність дієслівної форми на *-увати*.

К. ЛЕНЕЦЬ

¹ Р. Михн'юв, Неоколоніалізм буде знищено!, вид. тов-ва «Знання». К., 1965, стор. 13.

² Див.: Л. А. Юрчук, Питання суфіксального словотворення дієслів у сучасній українській мові, К., 1959, стор. 88.

³ Подібний процес відбувається і в російській мові, як видно з статті акад. С. П. Обнорського, Глагол *использовать* — *использовывать* в современной русской языке, «Язык и мышление», 1935, III—IV, стор. 168.

Дорогі друзі!

Редакція журналу «Мовознавство» просить Вас відповісти на питання нашої анкети. Заповніть анкету, відріжте сторінку, склейте її береги, наклейте марку і відшліть нам. Якщо хтось із Ваших знайомих теж схоче відповісти на питання анкети, дайте йому переписати її.

У цьому номері ми пропонуємо Вам відповісти на питання, які можуть викликати різнобій в усній і писемній мові. В наступних номерах коло питань, вміщуваних анкетою, охопить складніші випадки українського правопису. Анкета допоможе мовознавцям досліджувати розвиток норм української літературної мови і спрямовувати його відповідно до сучасної мовної практики. Наприкінці року журнал робитиме огляд дописів своїх читачів.

АНКЕТА

1. Ваше прізвище, ім'я, по батькові (заповнювати не обов'язково) . . . . . ;
2. Рік народження . . . . . ; 3. Місце народження . . . . . ;
4. Стать . . . . . ; 5. Освіта . . . . . ; 6. Фах . . . . . ;
7. Де Ви зараз живете (область, місто, район, село) . . . . . ;
- . . . . . ; 8. Ким Ви зараз працюєте . . . . .

Мовні питання

1. Які з названих далі паралельних чи дублетних слів Ви звичайно вживаєте? Підкресліть це слово. Якщо Ви користуєтесь якимсь іншим словом, допишіть його на полях.

базар — ринок, черевики — ботинки, гас — керосин, майдан — площа, потяг — поїзд, праска — утюг, вимикач — выключатель.

2. Яке закінчення: «а» чи «у» мають у Вашій мові такі іменники чоловічого роду в родовому відмінку однини?

центр — центра чи центру?; елемент — елемента чи елементу?; телефон — телефона чи телефону?; фільм — фільма чи фільму?; футбол — футбола чи футболу?; вальс — вальса чи вальсу?

Підкресліть закінчення, яке Ви вживаєте.

3. Підкресліть іменники, яким Ви надаєте перевагу: *копка, рубка, перевірка, прополка чи копання, рубання, перевіряння, прополювання і под.*

4. Як Ви наголошуєте слова *завжди, вугілля, байдуже, знамено*? Підкресліть склад, який Ви наголошуєте.

Якщо у Вас є якісь ширші міркування з приводу поставлених питань, занотуйте їх тут.

Анкету уклав зав. відділом лексикології та лексикографії Інституту мовознавства АН УРСР Л. С. Паламарчук.

КОНСУЛЬТАЦІЇ

«Що означає і звідки походить вислів «березова каша»? — запитує наш читач В. П. Редчиць з міста Овруча Житомирської області.

Відповідає на це запитання канд. філол. наук Л. Г. Скрипник.

Запитання, справді, цікаве. Вислів цей ніхто не сприймає буквально — як назву страви. Звичайно ж, не про якийсь особливий витвір української кухні йдеться у таких рядках П. Мирного: «Через тиждень в Одраду найшли [солдати] різкими накидати пенські наділи. Та не такі одрадяни стали, щоб послухатись: вони й березову кашу поїли, а від наділів все-таки одкинулися» або у М. Стельмаха: «— Ох, нема кому тої, чоловіче, *всипати березової каші*, щоб не був таким хитрим».

Словосполучення «березова каша» зустрічається у висловах: *дати (всипати) березової каші (кашки), почастивати березовою кашею, скуштувати березової каші* тощо. Ці фразеологізми вживаються тепер у двох значеннях: 1. «побити когось» (чи з дієсловами «поїсти», «скуштувати» і т. п. «бути побитим») і 2. (рідше) — «вичитати когось за щось, полаяти когось за щось».

Є підстави вважати, що словосполучення «березова каша» виникло у шкільному середовищі за тих далеких часів, коли основою дяківської педагогіки було биття, засуджене в народі приказкою: «Наука не йде від бука». Пам'ять про цей нелегкий спосіб навчання грамоті зберігається й досі в приповідці: «Аз — бив дяк раз; буки — не попадай дякові вдруге в руки». Не попадай, а то відшмагає березовими різками, треба думати, досить замашними і дошкульними, бо навіть у пісні співається: «Ой, не бий мене, моя матінко, Та березовим прутом».

Очевидно, дотепні школярі, щоб не вимовляти ненависних слів «березова різка», які викликають такі неприємні спогади, замінили їх образним евфемістичним висловом «березова каша». «Побити різками» перетворилося на «дати (всипати) березової каші», а «зазнати кари різками» — «скуштувати березової каші» тощо. Такі заміни слів синонімічного ряду дієслова *бити* висловами, що асоціюються з актом споживання їжі чи частування, досить часті в українській мові, наприклад: «нагодувати потиличниками», «нагодувати товчениками», «нагодувати буханцями», «духопеліків дати» тощо.

Та й слово «каша», як назва найпопулярнішої в народі страви (недарма кажуть: «борщ без каші — вдівець»), відзначається великою фразотворчою здатністю. Пригадаймо хоч би: «заварити кашу», «гречана каша сама себе хвалить», «не дати собі в кашу наплювати» та ін.

Таким чином, вислови, до складу яких входить словосполучення «березова каша», фразеологізувалися, семантично збагатилися і почали означати не тільки кару різками, а й всяке биття. Пізніше вони набули нового значення: «вичитувати когось за щось», наприклад, у творі В. Кучера «Чорноморці»: «А ми свого командира полку Устима Богучара привезли. Поранений. Хотіли вдома лікувати, та генерал Петренко дізнався. *Дав мені березової каші!*»

Ці фразеологічні звороти були відомі, як свідчить байка П. Гулака-Артемівського «Батько та син», ще на початку ХІХ ст.:

Ей, Хведьку, вчись! Ей, схаменись! —
Так панотець казав своїй дитині: —
Шануйсь, бо, далєбі, колись
Тму, мну, здо, тло — спишу на спині!»

Хведько не вчивсь — і *скоштував*
Березової кашки,
Та вп'ять не вчивсь і пустував —
Потовк горшки і пляшки.

«Березова каша» — неодмінна прикмета побуту бурси, семінарії тощо — згадується у творах багатьох письменників, зокрема у М. Кропивницького: «Коваль: ...Що ти бачив, що ти знаєш, живучи отут? Ріс, як у бога за дверима, тільки й лиха було, що як ще вчився в бурсі, то, може, інколи доводилось *скоштувати березової каші*» або у М. Сиротюка: «— Ну, приходь, хлопці, завтра без сніданку, — зареготався коренастий семінарист. — Будуть *частувати березовою кашею з дубовим салом*».

Іван Франко, який усе життя старанно призибував фразеологічні скарби української мови з народних уст, засвідчив у збірнику «Галицько-руські народні приповідки» ще один цікавий вислів: «Уже не їсть березової каші», тобто виріс із шкільного віку, ще один парубкує. Ця приказка стверджує, що «березова каша» — справді винахід старої школи.

Синонімом до вислову «дати березової каші» часто виступає фразеологізм «дати березової припарки», поява якого завдячує медичній сфері: «...Колись за се дадуть тобі *березової припарки*» (І. Котляревський).

Жартівливий вислів «дать березовой каши» відомий російській («...Уж я ему дам, разбойнику, *березовой каши!*» — М. Лермонтов), а також білоруській мовам (*бярэзавая каша*).

WANDA BUDZISZEWSKA. SŁOWIAŃSKIE SŁOWNICTWO DOTYCZĄCE PRZYRODY ŻYWEL. — Wrocław — Warszawa — Kraków 1953. 107 стр. + 2 сленк.

Польська мовознавця виходить здала монографію В. Будзішевської про слов'янські лексичні назви природи. Автор ставить собі за мету «насамперед опис найстарішого шару слов'янської лексики (сучасної, наскільки це можливо, колишньої поширення окремих слів у мові (стор. 26)). Перша частина праці присвячена фауні, друга — флорі. Обидві розглядаються у своїй черзі на розділи: перша — «Назви, що стосуються тварин, їхнього складових частин, органів, видів тварин (т. п.)», «Назви свійських тварин», «Назви диких тварин», друга — «Назви однорічних і багаторічних рослин», «Назви дерев і кущів». Завершується монографія докладним «Висновками», «Словом вступним», «Лексичним індексом», а також двома схемами поділу слов'янських мов за територіально розглянутої лексики.

Характер розглянутої праці значною мірою визначається розвитком загальної автором «Дана праця, — пише В. Будзішевська у «Вступі», — виникла внаслідок розширення словникового зв'язку, спочатку лише в мовах, найближчих до польської: польській, білоруській, а також чеській та словацькій. Оскільки при встановленні меж поширення окремих слів виявилось, що польська мова має, наприклад, значно більше спільних слів з українською, ніж із чеською, а остання виразно тяжіє до північнослов'янської, виникла проблема встановлення меж поширення окремих слів на території всієї Слов'янщини. Таким чином, дослідженням словникових зв'язків (з оглядом всієї слов'янської мови) (стор. 7). Розширення території дослідження вимагало від автора одночасного звернення його програми, що було здійснено у двох напрямках: 1) насамперед розглядалася та польська лексика, яка поширена на більшій території всієї слов'янської території, і 2) об'єктом аналізу було обрано не фахову, а народно-розмовну термінологію в галузі фауни і флори.

Як одна з найважливіших досягнень у дослідженні Ф. П. Філіна «Образование языка восточных славян» критика відзначила широкий добір і ґрунтовний аналіз діалектної лексики «особливостей північнослов'янської зони. У цьому ж напрямку — значущим виявилось слов'янського мовного ареалу і, перш за все, його західної частини — старослов'янської монографії В. Будзішевської, яку можна розглядати як певне здійснення програмного, викладеного Ф. П. Філіним: «Майбутні дослідження в цій області (тобто у північнослов'янській. — А. Н.) безперечно принесуть чимало відкриттів»¹. Але у карті-схемі поділу слов'янських мов на північні та південні наведено понад 70 лексем з певним територіальним навантаженням.

Крім інших фактів, особливо щодо північно-західного ареалу слов'янських мов матеріали монографії польської славістки де в чому істотно доповнюють уже відомі. Наприклад, у порівнянні з даними Ф. П. Філіна про такі сучасні північнослов'янські як зруб та ожно, матеріали В. Будзішевської є багатшими, тому що в них дається поширення на території Югославії, Болгарії, Македонії та Греції (стор. 199 і 275), а на свідчення поширення в минулому відповідних аелативів на території південнослов'янських мов. Далі, якщо у Ф. П. Філіна назва зубра наводиться як один із північнослов'янських і навіть береться під сумнів саме існування старослов'янського «зубръ», то у праці В. Будзішевської це слово характеризується як загальнослов'янське, причому наводяться приклади із словенської, сербохорватської (в тому числі з XVI ст.) та болгарської мов (стор. 80). Інший приклад. Польська дослідниця наводить сербохорватську назву рослини «Sagdamine rezuha» (стор. 233). В. А. Меркулова, говорячи про назви рослини, яка в ряді слов'янських мов виступає у варіантах «руха (режуха), а також «горуха (переважно «Sagdamine»), визначає, що географічний варіанти кудря дог./дет. розподіляються так: східно-та західнослов'янські мови мають

¹ Ф. П. Філінін, Образование языка восточных славян, Изд-во АН СССР, М.—Л., 1952, стор. 215.

² Там же, стор. 210—211.

тому жеруло, північнослов'янські — жеруло³. Отже, якщо сказати за В. А. Меркуловим, що *setiba* виникло з *setiba*, то закладаємо В. Будзішевській доводитись відмовитись від північно-західнослов'янської мовної назви від кореня *set-*.

Наведені приклади свідчать про наявність цього матеріалу, який слід використати у словистичній науковій обл. північно-західної мовності.

У зв'язку з орієнтацією В. Будзішевської на українській мові жеруло тільки слушними видаються коротенькі екскурси у світ споріднених слів/які та їх сусіди — термаїви. Пор., наприклад, відомості про відображення в казахів івезча *Сосні* деякі визначення та приставських з'явлень (стор. 186—187), у західноукраїнській літературі «Саріпа» — віра з маглану салу цієї рослини (стор. 185—186), а також івезча про легенди, пов'язані з квітами сарітками «*Yveta tricolor*» (стор. 247).

Щоправда, деякі з екскурсів автора за межі новонавства потребують корективів. Так, вважаючи, що важко пояснити відсутність загальнослов'янської назви для сосни «Ріпіш» та ялівцю «Дипіретис» (до речі, австрійська ситуація простежується і в балтійських мовах), В. Будзішевська пише: «... можна допустити, що дослідники торів'яно мало цікавилися тими породами, які не використовувалися як будівельний матеріал. У сосні важливою була лише антимонієва з неї смола» (стор. 292). З чим же можна погодитись: деревина сосни завжди цінилася і ціниться й тепер саме як будівельний матеріал.

З найбільшою повнотою подає В. Будзішевська польський матеріал, і тут можна зробити лише деякі доповнення. Так, наводячи назви дерев з родини івових «*Ulmaceae* Migb.» у польській мові (стор. 272), дослідниця, мабуть, випадково, не знає терміна *gab*, що зустрічається, зокрема, у літсько-східних польських говірках⁴, вказуючи зв'язок з лит. *duoba* «*Ulmus*»⁵, а також з білор. *савіна* «те саме». Слід було б можна зробити висновок про спільний польсько-білорусько-балтійський ареал цієї назви. В іншому випадку, наголосуючи на явній балто-слов'янській зв'язці — особливою заслугою на увагу білоруське *сэра* та македонське *срѣ* «середня дерева», оскільки воно точно відповідає литовському *šėdė* (стор. 266), — автор пропустив відповідне значення слова *setse* у польських говірках⁶.

З позапольського матеріалу слід вказати, зокрема, на те, що корінь, який відбився у польській назві *ведіка* «гриб», є не лише північно-західнослов'янським (стор. 200), але у формі *блици* є характерним і для ісково-воєгородських говірок російської мови⁷. Можливо, тут слід говорити про спільну північнослов'янську чи ширше — у зв'язку з литовськими формами, особливо зменшувальною *šėdele* «те саме». — балто-північнослов'янську лексичну рису.

Однак відсутність певних фактів у роботі при їх наявності в мові менш небезпечна, ніж твердження про відсутність тих чи інших явищ, коли вони в дійсності існують. Так, В. Будзішевська відзначає, що термін *bet* «сид проса» («*Setaria*»), поширений у більшості слов'янських мов, за винятком білоруської (стор. 181). Проте наявність саме в білоруській мові цього терміна вже, так би мовити, «затверджена» в індоевропейській літературі⁸. *Bor* «*Setaria*» поширене, наприклад, у говірках Гомельської обл. БРСР (наші експедиційні записи, 1966 р.). Не відповідає дійсності також і твердження про відсутність у білоруській мові відповідника польськ. *reschetz*, укр. *пухир* (стор. 38)⁹. Шкода, що польська дослідниця ввела цей приклад і до схеми поділу слов'янських мов на північно-західні та інші.

Для ідеальної повноти опису лексикона, скажімо, якоїсь окремої говірки потрібні вказівки не лише на наявне, але й на те, що відсутнє. Такі «негативні» твердження є не менш цінною інформацією, ніж «позитивні», хоча б тому, що у такій відкритій системі як лексика неможливо довести відсутність тієї чи іншої лексеми. Слід також підкреслити, що при описі будь-якої лексичної групи система понять, для вираження яких використовується лексика, є «заданою ззовні», з інших галузей знань, і повнота лексичного опису залежить у першу чергу від цієї зовнішньої, стосовно до мови, про

³ В. А. Меркулова, О некоторых принципах этимологии названий растений, у зб.: «Этимология», М., 1965, стор. 75.

⁴ J. Kartowicz, Słownik gwar polskich, Warszawa, т. II, 1901, стор. 38.

⁵ E. Fraenkel, Litauisches etymologisches Wörterbuch, Heidelberg — Göttingen, т. I, 1962, стор. 176—177.

⁶ Див.: «Інструкція па збіранню матеріялау для складання абласных слоўнікаў Беларускай мовы», II, Мінск, 1960, стор. 64.

⁷ Див.: «Mały atlas gwar polskich», t. V, cz. II, Wrocław — Warszawa — Kraków, 1962, стор. 64.

⁸ В. А. Меркулова, Об относительной хронологии названий грибов, у зб.: «Этимология», М., 1965, стор. 97.

⁹ В. Порциг, Членение индоевропейской языковой области, М., 1964, стор. 165.

¹⁰ Пор.: *пухир*, поширене у Ляховицькому районі Брестської обл. БРСР; див.: «Матеріяли для слоўніка народна-дыялектнай мовы», Мінск, 1960, стор. 127.

грем. У цьому плані польській слависти можна зробити закид у тому, що вона не використала спеціального питальника для вивчення природничої лексики¹¹, внаслідок чого ряд понять, а разом з тим і загальних природничих термінів залишився поза її розглядом. Зокрема, в описі дерева пропущено: «верхів'я» (пор. польськ. *szczyt*, білор. *шчыт*, *шчык*), «річне кільце на пні» (пор. укр. діалект. *політок*), а також «зламане вітром дерево» (пор. польськ. *zegw*, укр. діалект. *страбін*) тощо.

В. Будзішевська поставила собі за мету ревізувати традиційний поділ на східно-, західно- та південнослов'янські мови шляхом визначення меж поширення ряду слів, а також лексикалізованих фонетичних і словотворчих рис. Розгляд слов'янського лексикона живої природи, зокрема назв частин тіла, привів дослідницю до висновку, що слід розрізнити словник «усіх західних слов'ян (із словенцями, а також сербам та хорватами), який є більш консервативним, і лексику всіх східних слов'ян (разом з болгарями), яка характеризується передусім втратою (часто пізньою) ряду праслов'янських слів» (стор. 11). Звідси поділ слов'янських мов, з одного боку, в широтному напрямі — на слідні та західні і в меридіональному — на північні та південні. Відповідно до цього поділу традиційні «західнослов'янські» мови польська дослідниця називає «північно-західнослов'янськими», а східнослов'янські — «руськими» (*ruskie*). Послідовніше, очевидно, було б ужити термін «північно-східнослов'янські».

З розвитком кожної науки, в міру нагромадження нових знань відбуваються зміни існуючої класифікації як вияв переходу кількості (фактів) в якість (в нову концепцію, в нове угруповання досліджуваних явищ). Саме цей процес і відбувається у слов'янському мовознавстві, де розвиток лексикології та лексичної географії висуває на порядок денний питання про необхідність нової класифікації слов'янських мов. Праця В. Будзішевської робить помітний внесок у розробку такої класифікації, стверджуючи, зокрема, певну лексичну окремішність північно-західнослов'янських мов (у спеціальній карті-схемі наведено до двох десятків властивих їм лексико-семантичних особливостей).

Монографія Вади Будзішевської як у своєму матеріалі, так і у висновках має почасти ескізний характер, чого свідомо й сама дослідниця (див. стор. 326). Проте це аж нітрохи не зменшує значення тієї великої роботи, яку виконала польська славистка. Створення слов'янського тезаурусу, зокрема всеосяжного лексикона природи — це справа не одного покоління вчених різних країн. Тому кожний крок вперед у цьому напрямі (тим більше — значний!) буде вдячно сприйнятий гуманітарною громадськістю.

А. НЕПОКУПНИЙ

¹¹ Див.: «*Kwestionariusz do badan slownictwa ludowego*», zes. I — *Hodowla i swiat zwierzęcy*; zes. II — *Świat roślinny*, Wrocław, 1958.

С. А. ВЫСОЦКИЙ, ДРЕВНЕРУССКИЕ НАДПИСИ СОФИИ КИЕВСКОЙ XI—XIV вв. вып. I. — К. «Наукова думка», 1966, 239 стор.

Київський Софійський собор справедливо вважається однією з перлин вітчизняного й світового мистецтва. Реставраційні роботи в Софії Київській 1935—1940 і 1954—1963 рр. відкрили з-під пізніших нашарувань не тільки старовинний фресковий живопис, але й численні написи на стінах, в яких закарбована жива мова XI й наступних століть. Акад. Б. О. Рибаків справедливо зазначив: «Під склепіння Софійського собору сходилися найрізноманітніші представники київського суспільства; тут бували і прославлені письменники..., і професійналі писарі-каліграфи, і мандрівники з далеких країн, і місцеві посадські люди... Стіни Софійського собору наче відбивають їх живі голоси»¹. Відвідувачі собору записали на стінах бодай невеличку частину того, що їх хвилювало або вражало в ті далекі часи.

Неофіційні написи й зображення, зроблені гострими предметами на побутових речах, мурах та деталях споруд, що об'єднуються під назвою граффіті (італ. *graffito*, *sgraffito* «видряпаній»), відкрито в різних частинах світу. Чимало старовинних граффіті виявлено на стінах споруд у нашій країні, зокрема в Новгороді, Старій Ладозі, Володимирі, Переяславі-Заліському та інших містах. Звичай викарбовувати записи на стінах був досить поширений у давнину. Недарма в Уставі князя Володимира Святославича (другої редакції, XII—XIII ст.) говорилось і про покарання тих, що «на

¹ Див.: Б. Рибаків, Іменні написи XII ст. в Київському Софійському соборі «*Археологія*», I, К., 1957, стор. 53.

стенах режуть»¹. Чи не найбільше написів знайдено в Києві: в Софійському соборі, Кирилівській церкві, Михайлівській церкві Видубецького монастиря, Звіринецьких печерах, на цеглах Десятинної церкви.

Об'єктом наукового вивчення вперше стали граффіті, виявлені під час реставраційних робіт у Софії Новгородській, у праці В. М. Щепкіна «Новгородские надписи граффити»².

Про граффіті в різних частинах Софії Київської перший повідомив акад. Б. О. Рибаків³. Він опублікував частину виявлених у Михайлівському й Георгіївському приделах собору написів.

Здавалося, що цінний почин цей забуто, бо в наступне десятиріччя не опубліковано було жодного граффіто Софії. Тим часом протягом 1959—1963 рр. над виявленням, розшифруванням і обробкою інформації, яку дають граффіті, працював науковий співробітник Державного архітектурно-історичного заповідника «Софійський музей» С. О. Висоцький. Деякі свої праці про написи Софії Київської С. О. Висоцький опублікував у ці роки.

Завдяки його наполегливій праці частина цих написів стала доступною широкому колу науковців (археологів, істориків, мовознавців) і любителів вітчизняної старовини.

На первісному тинькові, відкритому після усунення пізнього олійного живопису, в різних частинах собору С. О. Висоцький виявив досі ще не бачену кількість написів. Обстежуючи стіни, С. О. Висоцький виявив деякі написи в тих місцях, де фрески були ще заховані під пластими пізнішого живопису.

Метод фіксації граффіті розроблено ще не достатньо. Так, В. М. Щепкін робив фотографії з відбитків їх на спеціальну мастику, Б. О. Рибаків накладав лист кальки або цигаркового паперу на напис і заштриховував олівцем місця, де були літери, а одержані контури заливав тушшю або перебивав на інший лист і наводив тушшю. Та подібні методи не в усіх випадках дають добрі результати, бо при зніманні зіп'яків літери можуть деформуватись (зокрема видовжуватись), а при калькуванні важко одержати добру копію там, де написи мають слабкий рельєф. С. О. Висоцький виробив і застосував власний і, на наш погляд, найбільш доцільний метод. Він фотографував граффіті при боковому освітленні, внаслідок чого впливали найтонші рельєфи написів.

Автор виготовляв не тільки звичайні фотографії. Він на матових відбитках про-рисовував текст олівцем, відбілював фотографію й наводив текст тушшю, одержуючи точні копії (або прориси) без зайвих подряпин тощо. Розробкою цього засобу В. С. Висоцький зробив свій внесок у методику фіксації граффіті, оскільки прориси дуже полегшують читання текстів.

З величезного епіграфічного матеріалу, опрацьованого ним, В. О. Висоцький у своїй першій книзі подає тільки давньоруські граффіті XI—XIV ст. Він розглядає ці написи в трьох хронологічних групах: XI, XII, XIII—XIV ст. (розділи перший, другий, третій).

Зважаючи на те, що написи Софії Київської різноманітні за змістом, автор цілком слушно поділив їх на підгрупи: 1) записи, в яких є відомості про воєнно-політичну історію Київської Русі, та інші пам'ятні записи; 2) поминальні записи, близькі до літописних; 3) благальні та добробажальні записи; 4) автографічні записи; 5) записи, що стосуються фресок. Окремо виділено розділ про рисунки (четвертий), де розглянуто символічні та побутові зображення. Проте не в усіх розділах, за браком матеріалу, виділено такі підгрупи написів. Так, у розділах другому і третьому немає першої і другої підгруп. Про палеографію, відношення до літопису й розташування граффіті в соборі, а також принципи датування автор розповідає в п'ятому розділі. Крім загальних висновків про вивчені написи, стислі підсумки даються після кожного розділу. Багато місця в книзі займають таблиці, фотографії і прориси граффіті. В додатках наведено бібліографію та іменний покажчик. Книжка має резюме англійською мовою.

Основну увагу автор присвятив розшифруванню текстів, коментарям до них і датуванню написів. Дослідження мови написів не входило в завдання автора (стор. 13), хоч при встановленні хронології написів він іноді використовував факти з історії мови. Однак він слушно підкреслює, що вивчення граффіті Софії Київської являє великий лінгвістичний інтерес (стор. 6). Хоч відкриті й опубліковані С. О. Висоцьким тексти лаконічні, вони дають цікавий матеріал для дослідження палеографії, історії й культури. Значення їх як пам'яток мови величезне, оскільки від кінця XII і з XIII ст. не збереглося пам'яток, які можна беззастережно віднести до київських.

С. О. Висоцький зробив тонкий палеографічний аналіз кожного напису, особливо тих, що не містять у собі прямих дат. В книжці опубліковано 9 записів із прямими

¹ Див.: «Памятники русского права», в. I, М., 1952, стор. 241.

² Див.: «Древности», Труды Московского археологического общества, т. XIX, в. III, М., 1902.

³ Б. Рибаків, зазнач. праця.

датами. 4 записи можна впевнено датувати на основі подій, про які розповідають також літописи.

Результатом палеографічного дослідження таких написів є таблиця граффіті Софії Київської (XI—XIV ст.) (стор. 122—123), в яких в основному повторюються ті ж написання літер, що й у рукописах цих часів. Щоправда, літери написів мають деякі особливості в зв'язку з тим, що вони викарбувані на тиньку (стор. 125). Всі тексти Софії Київської написано кирилицею. Однак виявлено кілька абrevіатур. записаних глаголицею, й окремі глаголичні літери.

Найбільш трудомісткою роботою було розшифрування написів, бо значна частина граффіті погано збереглась, нерідко окремі літери й слова важко було ідентифікувати. Через вибоїни, подряпини, стертості тиньку деталі текстів (літери, слова, навіть словосполучення) авторів доводилося відновляти за змістом. С. О. Висоцький подолав ці труднощі, давши загалом переконливі читання та пояснення текстів (у рецензованій книжці опубліковано 92 граффіті, в тому числі 82 тексти, кілька з яких — уривки). З розшифруванням тісно пов'язане тлумачення (й переклади) текстів. При розшифруванні текстів поганої збереженості природно виникають різночитання. Зупинимося на окремих дискусійних питаннях у цьому плані.

Наприклад, не все зрозуміле в датованому записі XI ст. (№ 3), що його автор переклав: «В лето 6560 (1052) марта в 3-е розгромле (?), в 9-й (час) дня. Было же то в 40-го святого мученья Евтропия» (стор. 17). О. С. Висоцький припускає, що тут ідеться про якийсь розгром. Фотографія й пропис граффіто дозволяють двоюко тлумачити слово третього рядка напису. Крім запропонованого автором розшифрування його *розгргрмле* (від дієслова *розгргрмити* така форма малоймовірна), можна читати *розгргрмле(н)* (лігатура *e* з *л* під ним і винесеним над рядок *н*), або *розгргрме(л)*, чи *розгргрмле(сА)* «розгримів (ся), розгриміло(ся)». Літопис під 1052 р. не наводять жодних значних історичних подій (розгромів), але грім на початку березня (в середині березня за новим стилем) — явище нечасте, і воно могло спонукати когось до запису. Варто зазначити, що форма *грмлеши* (не *грмиши*) вжита в «Слові о полку Ігоревім», а слово *розгромъ* фіксується тільки в XVI ст.⁶ Немає підстав для перекладу «40-го святого мученья Евтропия», бо Евтропій не входив у число сорока севастьянських мучеників, принаймні його немає серед їх мозаїчних зображень у Софії⁶. Літеру *м* під титлом в кінці рядка радше можна розглядати як незвичне скорочення слова *моученикъ*, що його автор граффіто облишив і в наступному рядку написав *стго мѣка*.

Один із рядків погано збереженого запису про Святослава Ярославича (№ 9) С. О. Висоцький транслітерує так: *мѣА мар[ω(t)]ъ днь...* Проте на фотографії видно якісь літери, написані цією ж рукою, що, можливо, вказують на число зї (17) місяця. Є підстави вбачати в'язь після назви місяця й читати це місце так: *март(а) въ днь* чи *бъ днь*. Великдень 1077 р. припадав на 16 квітня⁷, третій тиждень великого поста був 13—19⁸, отже 17 квітня було в п'ятницю, а в суботу цього тижня — день «особого поминувенія усопших». Тому ймовірно, що руга була вдана в наступному ж році, а не через кілька років, як твердить автор.

Якщо в записі № 11 йдеться про загибель князя Ростислава, то незрозуміла транскрибована в книжці пасивна форма *ѡтолль[н]ѡ*; адже добре відомо, що юний Ростислав Всеволодович утопився сам при переправі через річку Стугну. Кінець слова досить пошкоджений. Не зовсім виразний і знак після *л*. Є підстави транслітерувати і відновити текст інакше — *ѡтолль [к]ѡн[Азъ]*, бо в противному разі невідомо, куди віднести останню літеру *н*, що її добре видно на фотографії.

Текст граффіто № 23 О. С. Висоцький транслітерує: *сѡподоби мѣ грѣшньн[а]ѡ[ѡ] отъче хѡѡда неповисноу азъ сѡ онѣми чръницѣми*, перекладаючи його так: «Удостой мене, грешного Федора, отче, и не побей снова, я с теми чернецами». Але навряд чи в XII ст. писали ім'я *Хвод* чи *Хвед* (спотворене *Фешдуръ*). Літери *хѡѡ* (сліди титла видно на фотографії) розшифровуються як скорочення *х[ристо]ѡѡ*. На нашу думку, зважаючи на різночитання в інших місцях, текст граффіто й переклад його такий:

сѡподоби мѣ грѣшньн[а]ѡ отъче хѡѡ да не повисноу азъ сѡ онѣми чръницѣми — «сподоби мене, отче Христів, щоб я не повис із тими черниціями».

Не можна погодитись із транслітерацією, а також із тлумаченням кінця запису № 38: «...Ако ты естъ истъноу», що перекладається автором «... так как это истина». У написі спостерігаємо написання *ѡ*, *ѡ* замість *и*, пор.: *Сѡмеоновъ* замість *Симеонови*. У зв'язку з цим текст можна ділити: *Ако ты есь (=еси)*. Наступне слово під

⁶ Див.: И. И. Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка, т. III, СПб., 1903, стор. 152.

⁷ Див.: А. А. Белелцкий, Греческие надписи на мозаиках Софии Киевской, у кн.: В. Н. Лазарев, Мозаики Софии Киевской, М., 1960, стор. 180.

⁸ Див.: Л. В. Черепнин, Русская хронология, М., 1944, табл. XVI.

⁹ Див.: там же.

титлом, очевидно, бѣ (-богъ), пошкоджена літера ніяк не схожа на т, пор. напис слова ты в цьому тексті. Після займенника ты форма другої особи абсолютно законна. Згідно з цим переклад зазначеного місця має бути такий: «... так як ти еси бог дійсно (воістину)».

Безсумнівно, на початку графіто № 63 написане слово не *гресцномѣ*, а титул *прѣ[о]с[в]ѣ[т]л[ен]номѣ* (пропущено титло).

Дві глаголичні літери над написом про смерть Ярослава (№ 8), у кириличній транскрипції м к, напевно, є монограми, які розкриваються так: *моудрии кѣнаѣ*.

Окремі пошкоджені місця, що їх оминув публікатор, можна відновити: [а] т[о]; *все[володѣ]* (№ 4), ... *богатоюоу грехи [оубоугоу до]б[р]ыми делы* (№ 33, пор. № 24), *и [боуди] помощ[н]икѣ* (№ 46), *[бе]щисленыхъ* (№ 59) та ін.

Відзначимо різночитання деяких знаків: *отрочько* (№ 4), *сѣтвориша* (№ 5), *семьсотъ*, *Янѣчинъ* (№ 25), *русьскѣи* (№ 27), *хръстьѣномѣ* (№ 36) та ін.

В окремих випадках є підстави інакше трактувати певні місця текстів. Так, наприклад, навряд чи в написі *Михалѣ скопосовѣ прощеникѣ* (№ 56) друге слово можна тлумачити як прізвище й поєднувати з ім'ям, адже *скопосъ* < гр. σκολος «наглядач».

Дещо докладніше зупинимося на найдовшому тексті про Боянову землю (№ 25). Автор рецензованої праці робить припущення про значення слова *драниць* («частина, відрізок, шматок») й читання його (*дарниць*, *доаниць*), незважаючи на те, що воно в написі досить чітке. Між тим, *драниць* (рос. драница, дрань) «гонта, тонкі дощечки для покрівлі» живе й у сучасних говірках східнослов'янських мов. В українських пам'ятках це слово фіксується з XVI ст.⁹ У словнику П. Беринди *драница* поряд із *дощка*, *доль* є в перекладі реєстрового *доска*¹⁰. У графіто йдеться не про «собольи» гривні, а про «семьдесятъ гривень соболии», тобто соболів.

Список імен, що перелічені в графіто, вимагає спеціального вивчення для з'ясування не тільки їх етимології, але й границь між ними. Наприклад, з початку переліку не ясно, чи йдеться про двох осіб або про чотирьох: *Якимъ* (1) *Дѣжило*, *Пателеи* (1) *Стилѣко*, а також незрозуміло, чи в записі маємо *Гвдоръ* [а] *то 8быновѣ* (< *Убынѣгъ*, пор. ст. чес. *Ubyněga*), чи *Тодыновѣ*.

Словосполучення *крила* (*кѣли*) *землю князѣни бояню* свідчить про те, що в записі йдеться не про топонім (як пам'ять про Бояна). Дивним було б, коли б у написі не названо було або принаймні не було вказівки на особу, яка продає (продала) землю. Тут йдеться про якогось живого Бояна. Не виключено, що це ім'я дійсно має зв'язок із поетом Бояном, згадуваним у «Слові о полку Ігоревім». Є підстави для припущення, що землю Боянову купила діяльна вдова Всеволода Ярославича (померла 1111 р.), який «наліха же любляше чернорисцѣ». Цей унікальний настінний запис навряд чи дозволений був би дружині Всеволода Ольговича (померла 1179 р.), яка до того ж мала власну Кирилівську церкву. З ранішим датуванням запису дуже в'яжеться згадка про Бояна як «соловня старого времени» в «Слові о полку Ігоревім». Дійсно, для автора поеми (1187 рік) Боянів час був «старим».

Усі тексти, що їх опублікував С. О. Висоцький, відзначаються стислістю, але багато з них подає важливу історичну інформацію, особливо тексти XI ст. (точна дата смерті Ярослава Мудрого, про покладання саркофага Всеволода Ярославича, мир на Желяні, прихід Святополка Ізяславича, поставлення за митрополита Іларіона, князювання Святослава Ярославича, смерть єпископа Луки). Такі тексти — важливі історичні документи. Їх лаконічність зумовлена, з одного боку офіційною заборонаю «різання на стінах», а з другого, — тим, що на стінах нелегко було викарбовувати літери.

Протягом тривалого часу виробились певні зразки написів, особливо благальних і повідомлень про смерть тієї чи іншої особи. Але їх не можна вважати за штампи. Навіть у найпоширеніших благальних записах (їх 23 і два близькі до них), а також зверненнях до святих, зображених на фресках (їх 16), дуже мало таких, які відрізняються лише іменами тих, хто звертається. Порівняно багато записів автографічних (17). Кілька записів пояснюють зображення на рисунках (3). Разом записи цих груп становлять близько 70 відсотків від усіх опублікованих.

Досить мало записів про смерть історично відомих і невідомих осіб (8), поховання та поминання князів (2). Один напис заздравний. Три написи являють собою дати без іншої інформації. Про різні (переважно історичні) події повідомляють 7 записів.

Графіті Софії Київської дають важливі матеріали для вивчення історії мови, тим більш що серед них є тексти з прямими датами або такі, датування яких безсумнівне.

⁹ Див.: «Історичний словник українського язика», під ред. проф. Є. Тимченка, т. 1, Х.—К., 1932, стор. 822.

¹⁰ Див.: «Лексикон словенороський Памви Беринди», К., 1961, стор. 34.

Матеріали граффіті не спонукають до яких-небудь нових узагальнень, але доповнюють і підтверджують відоме з інших пам'яток XI—XIV ст. Всі написи — оригінали. Деякі мовні факти вони засвідчують чи не вперше. Написи на стінах — це не тільки досвідчені особи, добре знайомі з нормами тодішньої орфографії. Більшу частину записів, очевидно, зробили прості люди, яким не так часто доводилось писати. Тому не дивно, що в текстах трапляються пропуски окремих літер, описки: *Марилі* (№ 43), *со[е]сму* (№ 29), *мно[га]я* (№ 62), *престави[с]а* (№ 49) та ін., *помилу[и]* (№ 47), *Пантелъшмоне* (№ 47). Письмо їх великою мірою відбиває живу мову тієї доби. Більшість написів, безсумнівно, зробили стародавні кияни. Однак чимало благальних і автографічних записів зробили мешканці інших міст і сіл. До митрополичої церкви прибували мандрівники з досить далеких країв давньої Русі. Про це свідчить, наприклад, автограф «*Воцнегъ флѣ Журдговиць полоцанинъ*» (№ 22), в якому відбито діалектну полоцьку рису — *ц* замість *ч*. Запис зробив, наприклад, варяг *Акуонъ* (№ 29).

С. О. Висоцький дійшов переконливо висновку про те, що «граффіті Софії Київської, поряд із знаменитими новгородськими берестяними грамотами й написами на знарядді праці та побуту, є неспростовними документами, які свідчать про велике поширення письменності серед народних мас» (стор. 13), а написи XIII—XIV ст. «продляють світло на рівень писемності й взагалі культури того часу, спростовують тезу буржуазної історіографії про повне завмирання культурного життя Києва в період татаро-монгольського панування» (стор. 106).

Автор слушно зауважує, що стиль і мовний колорит багатьох написів близький до літописного (стор. 138).

Мова граффіті може бути об'єктом окремого дослідження. В ній привертають увагу деякі фонетичні явища давньоруської мови. Насамперед відзначимо повногласні форми у власних назвах і похідних від них — *Володимиръ* (№ 5), *бѣлогородьскыи* (№ 10), *Городъ Атиничъ* (№ 18), *всеволожа* (№ 25), у прийменнику *передъ* (№ 25). Різноманітні написання знаходимо в префіксі книжного слова *преставитисѧ*: *престависѧ* (№ 10, 53), *прѣс[та]висѧ* (№ 50), *переставилъсѧ* (№ 12) і навіть *пристави[с]а* (№ 52). У написах відбито початкове *о* замість *є* та *а*: *Олисавъ* (№ 27) — пор. *Єлисавиничъ* (№ 25), *Огави* (№ 60), *олтарь* (№ 73).

Безсумнівні написи XI ст. досить регулярно зберігають редуковані: *розъгрѣм(л)е* (№ 3), *четвъргъ* (відсутність кінцевого *ъ* можна пояснювати як описку), *кѣнѧжилъ*, *отрочько* (№ 4), *сѣтворишѧ*, *Свѧтопѣлкѣ*, *Ольгѣ* (№ 5), *жѣпен[и]е* (№ 8), *кѣнѧжилъ*, *дѣнь* (№ 9), *бѣлогородьскыи* (№ 10), *сѣпаци* (№ 13), *сѣтворилъ*, *дѣнь* (№ 4). Однак, якщо датування С. О. Висоцького достовірне, то вже в цей час маємо випадки занепаду слабкого *ъ*, плутання *ъ* і *о*: *кнѧзь* (№ 6), *поставлено ... влѣка* (№ 7) і т. ін.

Регулярно пишуться редуковані в більших записах XI — початку XII ст.: *сѣподоби мѧ грѣшн[о]л[о] отъче...* *чръницѧми* (№ 23), *столпѣчи*, *кѣнѧгыи* (№ 27), *мечьникоу кѣнѧжоу* (№ 31) та ін. Однак у текстах XII ст. поряд із правильним вживанням вже зустрічаємо чимало випадків опускання слабких редукованих, плутання *е* — *ь*, *о* — *ѣ*, наприклад чого є запис про Боянову землю (№ 25): *кнѧгыи*, *всеволожа*, *Дѣмло* (Домило), *Стипко Нѣжьнович*, *Янѣчинъ*, *Сѣмьонъ* (*Семьонъ*), *Бѣрѣзичь*, *вѣдола*, *сѣмьдѣлѣ*, *сѣмьстѣ*, *гривнѣ*. У всіх текстах, крім слова *Якимъ* (№ 25), після *г*, *к*, *х* написано *ы*: *великыи*, *роусьскыи*, *благыи* (№ 4), *бѣлогородьскыи* (№ 10), *кѣнѧгыи* (№ 27), *убогыи* (№ 24), *грѣхы* (№ 33). Достовірний випадок напису *ы* замість *и* тільки один: *помозыте* (№ 42 з XII ст.). У слові *Янѣчинъ* (№ 25) насправді маємо *и*, а не *ы*, яке транслітерує С. О. Висоцький. Трапляється *е* на місці *ь* в одному записі XI ст. — *лѣта*, *неделѣ* (№ 9), двох записах XII ст. — *грѣхы*, *дѣлы* (№ 33), *грѣшномуу* (№ 35). Можливо, *и* замість *ь* відбито в слові *тими* (№ 25).

Привертають увагу кілька членних прикметників (XIII—XIV ст.) без кінцевого *и*: *Кѣолы* (№ 58), *грѣшны* (№ 57), *помилоу мѧ* (№ 67).

З морфологічних явищ відзначимо паралельне вживання закінчень *-оу(-у)*, *-ю* й *-ови*, *-єви* в формах давального відмінка чоловічих імен: *Михаилу* (№ 28), *Петру Феодулоу* (№ 36), *Иванѣ* (№ 35), *Ивѣ[ачичу]* (№ 32) тощо й *Ставърови* (№ 19), *Г[е]оргієви*, *Василь[є]ви* (№ 31), *Анорѣ[є]л[и]* (№ 33), *Григорєви* (№ 34), *Сѣмеоноу* (№ 38), *Лазорєви* (№ 61), *Павѣлови* (№ 80), *Борисови* (№ 79). Проте в загальній назві *-ови* засвідчено тільки один раз: *попови Иваноу* (№ 37).

Відзначимо, що в одному записі XII ст. (№ 37) в орудному відмінку однини слова *шмѧ* виступає форма *шмѧмъ*.

Іменник *соболь* у род. відм. мн. зафіксований у формі *соболии* (№ 25). Вкажемо й на кілька форм орудного відмінка множини іменників чол. р.: *передъ полы*, *послухы* (№ 25), *грѣхы*, *дѣлы* (№ 33).

При формах перфекта відсутні форми дієслова *быти*: *кѣнѧжилъ* (№ 9), *переставилъсѧ* (№ 12), *сѣтворилъ* (№ 14), *крила*, *были*, *вѣдола* (№ 25) та ін.

Кінцеве *-ть* маємо в формах 3-ї ос. одн.: *погаснетъ*, *станѣтъ* (№ 73), *избавитъ* (№ 59).

Цікаво, що в записі XII ст., де регулярно вживаються *ъ*, *ь*, виступає займенникова форма *менѣ* (№ 37). Щоправда, приклад не зовсім переконливий, бо літера *ѣ* графічно не надто виразна.

Між прикметниковими утвореннями виділяються слова типу *болюю, всеволожа* (№ 15), *КъснаАтинь* (№ 26), *кѣ[н]Ажоу* (№ 31), *пѣладиА съмьюна* (№ 53).

Хоч у граффіті Софії Київської представлена порівняно невелика кількість слів (багато з них повторюється в різних текстах), однак окремі слова засвідчено чи не вперше — слова *драниц-я* (№ 25), *забоиник-ѣ* (№ 61).

Великий відсоток лексики написів становлять імена й похідні від них слова. Крім книжних давньоруських імен, тут ще зустрічаємо *Жизнобудѣ* (№ 15), *Жадѣко* (№ 76), *Станѣръ* (№ 18), *ЖурАговиць* (№ 22), *Копыловичь, болюю, Нѣжъновичь* (№ 25), *Кволы[ш]* (№ 58) та ін. Деякі з них, як і імена *Дѣмילו, Стипѣко* (№ 25), потребують етимологізування. Цікаві, можливо онароднені, іншомовні імена *Олисава* (< *Елисавета*) (№ 27), *Елисапиничь* (№ 25).

Привертають увагу давньоруські імена з суфіксом *-Ата*: *ГородАтиничь* (№ 18), *БѣрзАтиничь, ВоинАта* (№ 25), *Разѣтъ* (№ 37).

Грунтовна праця С. О. Висоцького є важливим внеском у скарбницю досліджень історії й культури Київської Русі. Нові старовинні оригінальні тексти, виявлені С. О. Висоцьким у Софії Київській, повинні стати предметом спеціальних досліджень істориків мови. Видання другого випуску граффіті, куди ввійдуть інші записи XI—XIV ст., а також тексти XV—XVII ст., сподіваємося, порадує нас новими першорядними відкриттями.

В. НІМЧУК

ХРОНІКА

У вересні минулого року в Києві відбулася III Всесоюзна конференція з питань класичної філології, в роботі якої взяли участь представники 54 міст Радянського Союзу (наукові співробітники АН СРСР і АН УРСР, викладачі університетів, педагогічних, медичних інститутів та інших учбових закладів).

На конференції працювали секції: 1) історії античної літератури і культури (керівник — проф. В. М. Ярко); 2) давньогрецької мови (керівники — проф. А. О. Білецький, доц. Н. С. Грінбаум); 3) латинської мови (керівники — доц. Я. М. Боровський, доц. В. В. Каракулаков, доц. Ю. В. Откупщиков, доц. Й. У. Кобів); 4) методики викладання класичних мов (керівники — доц. Л. Валкунас, доц. І. М. Сидорова) з підсекцією методики викладання латинської мови в медичних інститутах (керівники — доц. Ю. Шулць, доц. А. М. Ігнат, доц. І. М. Сидорова); 5) художнього перекладу (керівники — Б. Тен, проф. Ф. О. Петровський, Н. В. Корж).

Відкриваючи конференцію доповіддю «Розвиток класичної філології в СРСР», ректор Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка акад. АН УРСР І. Т. Шевець відзначив заслуги радянських філологів-класиків, накреслив найважливіші завдання, які стоять перед ними, зокрема поглиблення досліджень давніх мов на базі порівняльно-історичного методу.

Розвитку класичної філології на Україні за 50 років була присвячена доповідь доц. Й. У. Кобова (Львів).

Доповідач накреслив основні завдання, які стоять перед спеціалістами з класичної філології УРСР: 1) збільшення кількості висококваліфікованих спеціалістів у галузі класичної філології; 2) укладання бібліографії з класичної філології на Україні; 3) написання історії розвитку класичної філології на Україні; 4) видання підручників з латинської мови для студентів біологічних та юридичних факультетів; 5) створення підручників давньо- і новогрецької мови, словників давньогрецької і латинської мов, підручника і хрестоматій

з античної літератури; 6) публікація нових перекладів з античної літератури.

На пленарних засіданнях були прочитані доповіді: проф. О. Ф. Лосева (Москва) «Естетичний зміст грецьких на-турфілософських понять періоду ранньої класики», Є. Е. Гранстрем (Москва) «Вивчення грецьких і латинських рукописів у Радянському Союзі за 50 років», І. А. Табачникова (Київ) «Про переклад латинських рукописних філософських творів видатних мислителів України і Росії XVII і XVIII століть».

У доповіді проф. І. М. Тронського (Ленінград) йшлося про вивчення грецьких діалектів у античний час.

Використанню латинізмів у публіцистичних творах В. І. Леніна присвятив свої доповіді: Е. В. Авдошенко (Тамбов), Л. Е. Князева (Глазов), М. Ф. Дашкова (Воронеж), Ю. І. Сидорчук (Баку). На конференції були заслухані і обговорені також доповіді: О. І. Харсекіна (Кременець) «Про мову етеокіпрських написів», О. С. Шарокова (Мінськ) «Розвиток глухого консонантизму грецьких діалектів», М. М. Славятинської (Москва) «Розвиток категорії виду в давньогрецькій мові», М. М. Копиленко (Алма-Ата) «Семантична структура сполучень дієслово + абстрактний іменник у грецькій мові», проф. А. А. Тахо-Годі (Москва) «Спостереження над лексикою Менайдра», Н. С. Грінбаума (Кишинів) «Мова Піндара і написи Аттіки», проф. Е. Ф. Моліної (Томськ) «Латинське palus і лексичні паралелі в інших мовах», В. В. Каракулакова (Душанбе) «До питання про Варонів четвертий ступінь етимологічного дослідження», Н. О. Вишневської (Київ) «Лексико-фразеологічні особливості мови Федра», О. О. Дерюгіна (Саратов) «Про мову римської республіканської трагедії», Н. Г. Давидович (Луганськ) «До питання про семантику і лексикографію» та ін.

У прийнятій на заключному пленарному засіданні конференції ухвалі підкреслюється, що загальний стан розвитку досліджень ще не відповідає вимогам

орії й практики культурного будівництва, незважаючи на те, що в СРСР за останні роки значно посилилася науково-дослідна робота в галузі класичної філології.

Конференція визнала за потрібне просити Президію АН СРСР і Президію АН УРСР відкрити сектори античної літератури і класичних мов при АН УРСР і АН БРСР і відділ класичних мов в Інституті мовознавства АН СРСР, організувати періодичне видання з класичної філології на базі львівського щорічника «Питання класичної філології», просити Міністерство вищої і середньої освіти СРСР і Міністерства союзних республік відкрити кафедри і відділи класичної філології при університетах Мінська, Риги, Тарту, відновити кафедру класичної філології при Київському університеті, перетворити кафедру класичних мов Першого Московського педагогічного інституту іноземних мов м. Тореза на кафедру класичної філології.

При всіх цих кафедрах, а також у Львові відкрити аспірантуру, просити Міністерство вищої освіти організувати при Московському і Ленінградському університетах курси підвищення кваліфікації для спеціалістів з класичної філології, відновити викладання латинської мови на історичному, юридичному і біологічному факультетах, просити запровадити курс давньогрецької мови на філологічних і історико-філологічних факультетах університетів і педагогічних інститутів, створити на базі столичних вузів республіканські методоб'єднання викладачів латинської мови гуманітарних і медичних вузів тощо. Всі ці ухвали, безсумнівно, сприятимуть поліпшенню викладання і дослідження класичних мов.

Наступну Всесоюзну конференцію з питань класичної філології вирішено провести в травні — червні 1969 р. у Тбілісі.

Г. І. НІКУЛІН

У 1959 р. при Міжнародному комітеті славістів була створена Міжнародна ономастична комісія (голова — проф. В. Ташицький, Польща). До її складу ввійшли і представники УРСР. Відповідно до поставлених завдань наукового дослідження слов'янської ономастики на сучасних і історично слов'янських землях було створено чотири підкомісії: загальнослов'янського ономастичного атласу (керівник — проф. В. Шмілауер, Чехословаччина), слов'янської гідронімії (керівник — проф. П. Зволінський, Польща), слов'янської ономастичної термінології (керівник — проф. Я. Свобода, Чехословаччина) і вивчення слов'янської ономастики на неслов'янських землях — в Німеччині, Австрії, Угорщині, Румунії, Албанії та Греції (керівник — проф. Р. Фішер, Німецька Демократична Республіка).

За час існування Міжнародної комісії слов'янської ономастики було проведено ряд національних та три міжнародних ономастичних конференції (національні: в Угорщині, 1958 р.; в Польщі, 1959 р.; в НДР, 1961 р.; на Україні, 1959, 1962 та 1965 рр.; в Чехословаччині, 1966 р.; загальносоюзна конференція в Радянському Союзі, 1965 р.; міжнародні: перша — в Польщі, 1959 р.; друга — в НДР, 1961 р.; третя — в Чехословаччині, 1966 р.).

На III Міжнародній конференції з слов'янської ономастики, яка відбулася у вересні 1966 р. в Ліблиці (ЧССР), обговорювалися проблеми загальної ономастики, стан та перспективи розвитку слов'янської ономастики, теоретичні й практичні питання укладання загальнослов'янського ономастичного атласу, проблеми слов'янської гідронімії, теорія й практика норму-

вання слов'янської ономастичної термінології, принципи й методи дослідження слов'янської ономастики на неслов'янських землях. 40 доповідей і повідомлень викликали жвавий обмін думками, спостереженнями, досвідом ономастичної роботи.

У колі питань загальної ономастики підкреслювалося велике значення для дослідження сучасної слов'янської ономастики доіндоевропейського (П. Трост та ін.) і дослов'янського (В. Поляк, М. Павлович та ін.) ономастичного субстрату, без урахування якого неможливі ні правильна історико-лінгвістична оцінка сучасних ономастичних систем слов'янщини, ні справді наукове їх картографування (Л. Згуста та ін.). Безсумнівною субстратом для східнослов'янської ономастики є, наприклад, балтійські, угорфінські, іранські, тюрко-татарські ономастичні елементи, а до гіпотетичних належать доугорфінські й подібні. Загальною проблемою власної назви висвітлив Т. Вітковський, зокрема порушивши питання про належність етнонімів до ономастичної категорії. У цьому циклі проблем привернула увагу і доповідь В. Бланара про слов'янські антропонімічні системи, в якій відзначалася поліфункціональність особового імені (функції ідентифікаційна, характеризуюча, патронімічна, соціально-правова і под.). Цікавим було і з'ясування особових імен з місцевими назвами. Так, наприклад, в Чехії є багато місцевих назв на *-ice*, але немає жодного особового імені на *-ic*, тоді як у східних слов'ян здебільшого мало місцевих назв на *-ice*, але дуже багато особових імен на *-ic* і т. п.

У виступі акад. Б. Гавранка вказувалося на необхідність розрізнення антропонімів міста і села, а Ф. Мареш визначив ще таку функцію антропонімів, як вказівка на належність. Серед проблем класифікації топонімів (Т. Вітковський, П. Шимонович та ін.) виникло цікаве питання про належність прибережної топонімії до категорії гідронімів чи оронімів (назва берегів, скель, мисів, плес тощо), які П. Лебель, наприклад, цілком відносить до складу гідронімів¹. На конференції склалася думка на користь віднесення найменувань заток, проток і под. до гідронімів, а таких елементів гідрооб'єктів, як берег, круча, скеля, камінь, мілина і под., — до оронімів. Остання група топонімів, як вважає проф. В. Шмілауер, взагалі випадає з уживаної досі її класифікації.

У доповідях і повідомленнях про стан і перспективи розвитку слов'янської ономастики (І. Гоил, М. Павлович, Т. Вітковський, Е. Ейхлер, М. Карась, Й. Заїмов та ін.) відзначалися вагомі досягнення слов'янської ономастики: видання монографій з різних її галузей, підготовка ономастичних словників (наукових і нормативних), укладання та видання історичних, етногеографічних та географічних атласів, топонімічних атласів і т. ін.

Однак для інтенсифікації ономастичної роботи та піднесення її теоретичного рівня треба поживити організаторську діяльність національних ономастичних центрів, особливо в Сербії, Білорусії та Російській Федерації. У цих країнах ведеться значна теоретична робота з ономастики, але недостатньо забезпечується збирання ономастичних матеріалів, їх зосередження в одному місці, попереднє опрацювання тощо.

Під час обговорення питань про стан та перспективи розвитку слов'янської ономастики висловлювалися думки про доцільність встановлення щільніших контактів та співробітництва слов'янських ономастичних осередків з іншими ономастичними центрами світу.

У колі питань дальшої роботи над загальнослов'янським ономастичним атласом (В. Шмілауер, С. Утешений, М. Павлович, Т. Вітковський, Е. Ейхлер, Р. Фішер, С. Роспанд, Й. Заїмов, О. Рубік, Р. Крайчович, К. Цілулько та ін.) важливим є, після різних захоплень і далекосяжних планів у минулому, реалістичний підхід до справи. Підготовка цього атласу є важливим і складним завданням слов'янської ономастики, але на конференції визначився вже твердий курс на його виконання. Важливою умовою здійснення цього є добре лінгвістичне та історичне опрацювання всього

слов'янського ономастичного матеріалу: підготовка, поряд з фронтальним приручуванням матеріалів, регіональних і національних ономастичних атласів та словників. Серед таких атласів називали «Географічний уже до друку «Атлас місцевих назв у Чехії» проф. В. Шмілауера, що вклав 390 карт і складається з вступу (тут містяться карти географічних умов поселень, історичні, синтетичні тощо) та основної частини, укладеної за основою найменувань (за їх списком у вступі) в томі «Místní jména v Čechách...», упорядкованому Я. Свободою та В. Шмілауером і словотворчими засобами (за «Přítučky slov. toponymastiky» авторів атласу); Атлас імен Великої Моравії, який готується Р. Крайчовичем. Гідронімічний атлас України, над яким працює ономастична група Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, Атлас серболужицької топонімії Е. Ейхлера (вже 20 карт), карти окремих типів найменувань усіх слов'янських земель С. Роспанда і т. д. Е. Ейхлер, Р. Фішер, С. Утешений, О. Рубік та інші підкреслили необхідність приділити пильну увагу мікротопонімам, хронології різних категорій ономастики, антропонімічним даним і под.

Дослідники слов'янської гідронімії (П. Зволінецький, Й. Заїмов, П. Шимонович, М. Фрідріх, С. Роспанд, М. Матеек та ін.) вказували на потребу прискорити каталогування проточних і непроточних вод сучасних і історично слов'янських земель, підготовку і видання гідронімічних словників та атласів. Були зустрінуті прихильно загальні засади Гідронімічного атласу України (орієнтація на сучасний гідронімічний матеріал, охоплення гідронімів на всьому етнографічно суцільному українському просторі, картографування лексико-семантичних, морфологічних, словотворчих та фонетично-акцентуаційних явищ в гідронімії і под.). Як і в усіх розгалуженнях гідронімічної роботи, найскладнішим тут є призибування гідронімічного матеріалу та його лінгвістичної історичне опрацювання. Це тим більше важливе для ГАУ, який виконується як частина топонімічного атласу України і з урахуванням у настановчій частині завдань східнослов'янського та загальнослов'янського ономастичних атласів.

Обговорення проблем упорядкування слов'янської ономастичної термінології (М. Павлович, Т. Вітковський, Й. Заїмов, Р. Фішер, В. Блашар, М. Карась, Б. Вєдоецький, П. Зволінецький, І. Шипош, К. Цілулько та ін.) відбувалося на основі попереднього подання проєкту національної ономастичної термінології.

У широкому плані проблема нормалізації слов'янської ономастичної термінології нерозривно пов'язана з необхідністю

¹ P. Lebel, Principes et méthodes d'hydronymie française, Paris, 1956, стор. 3.

значення основних понять, які обертаються в слов'янській ономастиці як науки: географічні найменування й особові імена і под.; ономастика як учиння про власні назви (при вживанні цього терміну) на означення антропоніміки), *топоніміка* як наука про географічні найменування (при вживанні цього терміну і на позначення сукупності топонімів), *топонімія* як сукупність географічних найменувань (при вживанні цього терміну і на позначення науки про географічні найменування) і т. п. Слово-янська ономастична термінологія не може не базуватися на національній термінології з одного боку, і не враховувати систем міжнародної ономастичної термінології — з другого. Вносилися пропозиції про вивчення з слов'янської ономастичної термінології загальнолінгвістичних термінів, але це було заперечено з теоретичних і практичних міркувань. Ухвалено вживати термін *ономастика* тільки в значенні науки про власні назви, а *топоніміка* — в значенні науки про місцеві назви і под.

Як підсумок термінологічної роботи буде виданий словник усіх національних систем ономастичної термінології.

III Міжнародна конференція з слов'янської ономастики збіглася у часі з I Чехословацькою ономастичною конференцією, на якій були представлені мовознавці, історики й географи. На об'єднаних засіданнях цих конференцій відбулися активні й широкі дискусії з найважливіших питань слов'янської ономастики, що проходили на високому теоретичному рівні. Були визначені невідкладні завдання дальшого розвитку ономастики на найближчі роки.

Відзначаючи той факт, що країни соціалістичного табору беруть усе більшу участь в розвитку світової ономастики, а також закликаючи до поглибленої теоретичної розробки всіх галузей слов'янської ономастики, міжнародна конференція висловилася на користь зосередження сил навколо таких першочергових завдань, як підготовка загальнослов'янського ономастичного атласу, опрацювання слов'янської гідронімії, слов'янської ономастичної термінології та вивчення слов'янської ономастики на неслов'янських землях.

Необхідно також інтенсифікувати збір ономастичного матеріалу, забезпечити його глибоке лінгвістичне й історичне опрацювання та попереднє картографування. У цьому плані слід схвалити видання національних та регіональних ономастичних атласів та словників як одну з істотних передумов прискорення всієї роботи над загальнослов'янським ономастичним атласом.

Чергова міжнародна конференція з слов'янської ономастики буде присвячена саме цим питанням.

Збір ономастичного матеріалу, необхідного для всіх аспектів ономастичних

досліджень, треба здійснити в такий спосіб, щоб у найкоротші строки забезпечити його суцільний запис на всіх територіях слов'янської ономастики. Особливої уваги вимагає збір і опрацювання слов'янської ономастики в неслов'янських землях, що доручається Лейпцігському ономастичному центру НДР. У 1967 р. у Лейпцігу відбудеться вузька нарада працівників західнослов'янської частини ономастичного атласу.

Завершення успішно розпочатої роботи в галузі слов'янської ономастичної термінології передбачає додаткове обговорення проектів окремих країн національними ономастичними центрами з тим, щоб після цього на спеціальній нараді в Празі остаточно розв'язати питання про видання вже в недалекому майбутньому Словника слов'янської ономастичної термінології.

Для забезпечення дальшого розвитку слов'янської ономастики виявляється необхідним рішуче зміцнення національних ономастичних центрів, їх матеріально-технічне забезпечення, забезпечення кадрами тощо. Зокрема на конференції було висловлено побажання про організаційне забезпечення великої теоретичної роботи з ономастики в Російській Федерації, Білорусії та Сербії. Конференція підтримала постанову Всесоюзної конференції з топоніміки СРСР (Ленінград, 1965) про створення в Радянському Союзі загальносоюзного ономастичного центру.

Важливою умовою розвитку слов'янської ономастики є висесення з 1967 року до тематичних планів науково-дослідних установ та мовознавчих кафедр вищої школи праць з слов'янської ономастики та загальнослов'янського ономастичного атласу.

Відзначаючи наявність національних періодичних органів з ономастики в НДР — «Informationen...», Польщі — «Onomastica», Чехословаччині — «Zpravodaj Mistopisné komise ČSAV», из України — «Повідомлення Української ономастичної комісії», — конференція висловила думку про видання таких органів в усіх інших країнах.

Конференція одноставно вважає необхідним видання бібліографічних довідників і покажчиків з ономастики, публікацію бібліографічно-анотацийних довідок та рецензій на ономастичні праці.

Робота конференції відбувалася в атмосфері ділових і дружніх контактів між представниками різних країн соціалістичної співдружності, в обстановці живого обговорення найважливіших проблем слов'янської ономастики. Цим визначається її великий успіх.

III Міжнародна конференція з слов'янської ономастики, скликана Чехословацькою ономастичною комісією, очолюваною проф. В. Шмілауером, згуртувала працівників слов'янської ономастики на виконання великих і невідкладних наукових завдань.

Як відомо, на Україні основними об'єктами ономастичної роботи є на 1966—1970 рр. дослідження гідронімії й укладання Гідронімічного атласу України, підготовка багатотомного видання «Історія міст і сіл Української РСР», а також робота над загальнослов'янським ономастич-

ним атласом та слов'янською ономастичною термінологією. Ухвали та рекомендації III Міжнародної конференції з слов'янської ономастики послужать стимулом і дороговказом, що позитивно позначиться на розвитку і української ономастики

К. ЦІЛУЯКО

БОРИС ІВАНОВИЧ ЗДАНЕВИЧ

(1886—1966)

Невблаганна смерть вирвала з наших рядів ученого-бібліотекознавця і лінгвіста, кандидата філологічних наук Бориса Івановича Зданевича.

Б. І. Зданевич належав до тієї когорти дореволюційної інтелігенції, яка в 1917 р. не вагаючись сприйняла Велику Жовтневу революцію, активно включилася в процес творення нової соціалістичної культури.

Трудову діяльність Борис Іванович почав у 1910 р., після успішного закінчення Лазаревського інституту східних мов у Москві. Революція застає його на посаді вихователя і викладача російської мови гімназії в Казахстані.

Творча наукова діяльність Б. І. Зданевича розпочинається у 1920 р., коли він стає науковим співробітником Бібліотеки АН УРСР. Загалом у цій галузі він працює понад два десятиліття (1920—1944 рр.): завідує відділом стародруку, а під час евакуації тимчасово виконує обов'язки директора Бібліотеки.

Будучи одним з найвидатніших знавців книжкової і бібліотечної справи, Борис Іванович створює цінну колекцію інкунабул — книжок, виданих у перші роки існування друкарського верстата (з 1440 по 1501 р.), докладає багато зусиль, щоб розшукати їх у багатотисячних книжкових фондах Бібліотеки АН УРСР та інших зібраннях. Він опрацьовує ці дорогоцінні видання, розробляє наукову систему їх зберігання, складає ґрунтовний (обсягом 30 друківаних аркушів) «Каталог інкунабул Бібліотеки АН УРСР», друкуванню якого, на жаль, завадила Велика Вітчизняна війна.

Працюючи в цій галузі, Б. І. Зданевич зробив також інше велике наукове відкриття — він розшукав невідомий раніше твір верстата Гутенберга під назвою «Provinciale Romanum», зробив його палеонтологічний аналіз і довів, що цей твір було надруковано близько 1456 р. За цю працю в 1944 р. Б. І. Зданевичу було надано вчений ступінь кандидата філологічних наук.

Крім названих праць з питань стародруку, Б. І. Зданевич опублікував у різних періодичних виданнях ще понад десять наукових статей, високо оцінених фахівцями.

З 1942 по 1960 р. Б. І. Зданевич працював старшим науковим співробітником Інституту мовознавства АН УРСР ім. О. О. Потебні. Його солідна підготовка орієнталіста дала йому можливість успішно провадити дослідження з питань тюркізмів в українській мові. Багато років він працював також і в галузі лексикографії. Ще під час війни Б. І. Зданевич готував матеріали до однотомного Російсько-українського словника, виданого 1948 р. Він є одним з укладачів великої лексикографічної праці — шеститомного Українсько-російського словника (1953—1963), двотомного Словника мови Шевченка (1964).

Характерною рисою наукової діяльності Б. І. Зданевича є ретельність, прагнення до вичерпності у висвітленні досліджуваних питань. Принциповий, завжди сумлінний і вимогливий, він був зразком для всіх, кому доводилося з ним працювати.

Світла пам'ять про Б. І. Зданевича — невтомного трудівника-вченого надовго збережеться в серцях його товаришів.

С. П. ЛЕВЧЕНКО

CONTENTS

SLAV PHILOLOGY

- I. K. BILODID. The development of Slav philology in the Ukrainian Soviet Socialist Republic 3
A. S. MELNYTCHUK. The principles of compiling of the Ukrainian Etymological Dictionary 15
G. P. PIVTORAK. The chief trends of the modern Byelorussian linguistics. 22

From the recent and remote past

- P. P. PLIUSHCH. The eminent linguist and pedagogue (on the 65th anniversary of G. A. Levchenko's birthday) 26
G. P. IZHAKEVYTCH. P. G. Zhytetsky -- The historian of the Ukrainian literary language 28
Z. T. FRANKO. Klyment Okhrydsky in I. Franko's appraisal 33

DIALECTOLOGY AND LINGUISTIC GEOGRAPHY

- J. O. DZENDZELIVSKY. The problems of the modern Ukrainian dialectology 35
T. V. NAZAROVA. The Ukrainian dialects in the Far East 43
A. P. KOVAL. The Ukrainians in Yugoslavia 53

CULTURE OF ORAL AND WRITTEN SPEECH

- M. F. NAKONETCHNY. The variety of forms -- the richness of a language 57
L. A. KOROBCHINSKA. The peculiarities of the semantics of adjective verbs 66
G. M. KOLESNYK. In the studio of the artist of word 71
Semantic tints of words 76
Consultations 83

REVIEWS AND ABSTRACTS

- A. NEPOKUPNY. Wanda Budziszewska. Słowiańskie słownictwo dotyczące przyrody żywej 84
V. NIMTCHUK. S. A. Vysotsky. Ancient Russian inscriptions of Kiev Sofia of XI -- XIVth centuries. 86

SCIENTIFIC LIFE

- News Items 91